

Ψ И КУЛТУРА II

Ψ AND CULTURE II

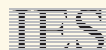
Уредници
Г. Јовановић и С. Г. Марковић
Editors
G. Jovanović and S. G. Markovich

CENTAR ZA DEMOKRATIJU

FAKULTETA POLITIČKIH NAUKA

ИНСТИТУТ ЗА ЕВРОПСКЕ СТУДИЈЕ
INSTITUT ZA EVROPSKE STUDIJE
INSTITUTE OF EUROPEAN STUDIES

Ψ И КУЛТУРА II

Уредници:

Г. Јовановић

С. Г. Марковић

Ψ AND CULTURE II

Editors:

G. Jovanović

S. G. Markovich

Издавачи/Publishers:

Универзитет у Београду – Факултет политичких наука/
University of Belgrade, Faculty of Political Science
Институт за европске студије, Београд /
Institute for European Studies, Belgrade

За издаваче/For the Publishers:

Проф. др Драган Р. Симић/Prof. Dragan R. Simić
Др Миша Ђурковић/ Dr. Miša Djurković

Рецензенти/Reviewers:

Проф. др Жарко Требјешанин/Prof. Žarko Trebješanin
Проф. др Ђуро Шушњић/Prof. Djuro Šušnjić
Проф. др Миланко Говедарица/Prof. Milanko Govedarica

Уредници/Editors:

Проф. др Гордана Јовановић/Prof. Gordana Jovanović
Проф. др Слободан Г. Марковић/Prof. Slobodan G. Markovich

Извршни издавач/Executive Publisher:

Досије студио, Београд/Dosije Studio, Belgrade

Ψ И КУЛТУРА II

Уредници:
Г. Јовановић
С. Г. Марковић

Ψ AND CULTURE II

Editors:
G. Jovanović
S. G. Markovich

Београд / Belgrade, 2018

САДРЖАЈ/CONTENTS

S. G. Markovich, <i>Meetings "Psi and Culture"</i>	7
С. Г. Марковић, <i>Сусрети „Psi и култура“</i>	10

ПРВИ ДЕО/PART ONE

Мисао Вилхелма Рајха шездесет година касније/
The thought of Wilhelm Reich, sixty years later
Гордана Јовановић, ур./Gordana Jovanović, ed.

Gordana Jovanović, <i>Vilhelm Rajh između socijalne kritike i naturalizma i njegova aktuelnost</i> <i>/ Wilhelm Reich between Social Criticism and Naturalism</i> <i>and his Topicality</i>	15
Obrad Savić, <i>Rajh i fašizam: psihologija masovnog (samo)pokoravanja</i> <i>/ Reich and Fascism: Psychology of Mass (Self)Submission</i>	33
Vukašin Pavlović, <i>Zašto se mase daju politički varati? Refleksije povodom knjige</i> <i>Vilhelma Rajha Masovna psihologija fašizma</i> <i>/ Why can masses be politically manipulated?</i> <i>Reflections on the book by Wilhelm Reich Mass Psychology of Fascism</i>	55
Lino Veljak, <i>Odakle potreba za vođom / Where does the need for leader stem from</i>	63
Metka Mencin Čeplak, <i>Feministične percepcije dela Wilhelma Reicha</i> <i>/ Feminist Perceptions of the Work of Wilhelma Reich</i>	71

ДРУГИ ДЕО/PART TWO

Psi и вођа/ Psi and leader

С. Г. Марковић, ур./S. G. Markovich, ed.

Владета Јеротић, <i>Да ли је сваком потребан вођа, са посебним освртом на Мојсија</i> <i>/ Does Everyone need a Leader? With a Special Reference to Moses</i>	83
---	----

Ljubomir Erić, <i>O narcizmu / On Narcissism</i>	89
Ratko Božović, <i>Imperativi novog Narcisa / Imperatives of a New Narcissus</i>	113
Čedomir Čupić, <i>Karakteristični političkih vođa u svetlu Rajhove psihoanalize / Characters of political leaders in light of Reich's psychoanalysis</i>	129
Лазар Марићевић, <i>Личности председника – Ричард Милхаус Никсон / The Personality of a President – Richard Milhous Nixon</i>	141
Slobodan G. Markovich, <i>Anthropological and/or Psychoanalytic Approach to the Problem of Leader / Антрополошки и/или психоаналитички приступи проблеми вође</i>	155
Petar Jevremović, <i>Topologija grupe i prazno mesto za vođu / Topology of a group and an empty space for leader</i>	177
Milan Popov, <i>Narcizam i vođe / Narcissism and Leaders</i>	185

MEETINGS “Ψ AND CULTURE“

In 2016, through the initiative of Prof. Žarko Trebješanin and Prof. S. G. Markovich the Faculty of Political Science agreed to host the first meeting dedicated to psychoanalysis (Ψ) and culture under the title “Contemporary Relevance of Freud’s Thought.” The meeting was prompted by the 160th anniversary of the birth of Sigmund Freud. Concomitantly the University Library in Belgrade organised an exhibition and published a book entitled *Freud and/or Jung*. The book includes the bibliography of works on Freud and Jung in Serbian (Serbo-Croat). It demonstrated that in the previous one hundred years the works of Freud and Jung were carefully studied and held in high esteem in the areas of Serbia and Yugoslavia.

The idea for these meetings was encouraged by the theory of Sigmund Freud. Starting from 1907 he and his disciples began discussing the psychoanalysis of artistic creation. In that way they widened the scope of their interest from individual clinical studies to art and culture as well. In the period between 1912 and 1929 Freud went one step further. He redirected his attention to wider issues such as religion, human aggressiveness, and the purpose of human culture/civilisation. This reached its climax in his work *Civilisation and its Discontents*, originally published in 1929 in German as *Das Unbehagen in der Kultur*.

Similar efforts were made by his disciple Géza Róheim, who initiated a periodical publication *Psychoanalysis and the Social Sciences*. Five volumes were published within this project from 1947 to 1958. After that Werner Muensterberger continued the project, albeit under a different name – *The Psychoanalytic Study of Society*. The 19 volumes under this title were published from 1960 till 1995.

Within the project “Ψ and Culture” Prof. Ž. Trebješanin and S. G. Markovich originally planned biannual meetings in Belgrade. The first was held in 2016. Prompted by the positive response to the first meeting in 2016, and encouraged by Prof. Ljubomir Erić and Prof. Čedomir Čupić, we agreed to organise another meeting one year later. In line with that, in November 2017, “Ψ and Culture 2” was organised. It was entitled “The thought of Wilhelm Reich and Psychoanalysis and Leader.” The next meeting is planned for June 2019 with the title “Ψ and Culture 3: Psychoanalysis, Aggressiveness and War”, to mark the centenary of the peace treaty following the Great War.

What the initiators have particularly had in mind is to discuss the application of the theory of the unconscious to culture, and to analyse the scope of the unconscious in decision-making, including political decisions. This has been a neglected field of analysis, often opposed to the general theoretical

trends in social sciences. In mainstream analyses human decisions are often rationalised, and their symbolism is neglected. The many times mentioned and discussed phenomenon of rationalisation is simply passed over. In this way mainstream theories frequently fail to see that rationalised decisions and rationalised interpretations of such decisions are in both cases essentially, if not dominantly, determined by the unconscious. It is for this reason that drawing attention to the area of the unconscious is among the main tasks of meetings like this dealing with the relationship of culture and the unconscious, or of psychoanalysis and culture.

This series of meetings was not conceptualised as a contribution to Freudian orthodoxy, but rather as an application of dynamic psychiatry, to use the term of Henry Ellenberger. They are focused on the application of analytical tools and notions of dynamic psychiatry to culture and society, regardless of the theoretical inclinations of their participants. In this sense, although Freud's theory is the starting point of these meetings, other orientations personified by A. Adler, C. G. Jung, W. Reich, or the school of ego-psychology and other dynamic schools, are equally welcome. The meetings are open both to those who have theoretical interests in dynamic psychiatry, but also to those who professionally deal with some related orientations, such as psychiatrists and psychotherapists. Artists, writers and all other professionals who have experienced fruitful encounters with an aspect of dynamic psychiatry are also more than welcome.

In 2016–2017 the language of the meetings was limited to Serbian (Serbo-Croat), and in the geographic sense to the Yugoslphere. In order to organise meetings that would include participants beyond Belgrade and the University of Belgrade, we addressed the Open Society Foundation, which we cordially thank for its support. We are particularly grateful to our colleagues from other faculties and institutions in Belgrade and to colleagues from Ljubljana, Zagreb and Novi Sad who took part in the meeting in 2017. The meeting had 14 participants including: Prof. Gordana Jovanović, Faculty of Philosophy, University of Belgrade – UoB, Prof. em. Vukašin Pavlović, Faculty of Political Science – FPS, UoB, Prof. Lino Veljak, Faculty of Philosophy, University of Zagreb, Asst. Prof. Marjeta Mencin-Čeplak, Faculty of Social Sciences of the University of Ljubljana, Obrad Savić, Faculty of Media and Communications of the University of Singidunum, Vladeta Jerotić, Serbian Academy of Sciences and Arts, Prof. Čedomir Čupić, FPS, UoB, Prof. Milanko Govedarica, Faculty of Philosophy, UoB, Dr. Lazar Marićević, Centre for the Development of Serbia, Belgrade, Prof. Ljubomir Erić, Faculty of Medicine, UoB, Prof. Petar Jevremović, Faculty of Philosophy, UoB, Prof. Ratko Božović, FPS, UoB, Prof. Slobodan G. Markovich, FPS, UoB, and the Institute for European Studies, Belgrade, and Milan Popov, MA, Institute for Philosophy and Multidisciplinary Studies, Novi Sad. Since the last meeting in 2017 a very prominent participant of the first two meetings, academician Vladeta Jerotić, passed away (on Sep. 4, 2018). With his work *Psihoanaliza i*

kultura (Psychoanalysis and Culture), but also by applying dynamic interpretations in the analysis of literary and artistic works, he has given an outstanding contribution to the popularisation of psychoanalysis and closely related orientations in Serbia and ex-Yugoslavia.

We are grateful to the company Informatika and to the Institute for European Studies for having joined efforts to publish the first collection of essays. We would also like to express our gratitude to the Institute for European Studies for accepting to be the co-publisher of this thematic collection of essays.

The second meeting was held on the very day of the 60th anniversary of Reich's death, on November 3 and 4, 2017. Prof. Gordana Jovanović was instrumental in conceptualising and organising the first day of the meeting, which was dedicated to the theory of Wilhelm Reich. His theory had a relevant reception during the existence of former Yugoslavia, and it provoked several important polemics. The first day of the meeting in 2017 dedicated to Reich proved that some aspects of these polemics still remain very relevant.

The Centre for Democracy of the Faculty of Political Science and organised the first two meetings “Ψ and Culture”. The phenomenon of leader and of those who are led was the topic of the second day of the meeting “Ψ and Culture 2.” This topic was treated from the point of view of an overlapping of leadership and narcissism, but discussions were focused on the relation between leader and those who are led, on individual cases of leaders, but also on the question if leader is necessary at all. A connection between narcissism and leadership was singled out, and even between pathological narcissism and political leadership. In the discussion that followed the presentation of papers, it was also debated if there is a particular type of political personality and if narcissism is what gives to this type its peculiar dimension.

Meetings of this kind would not be possible if the Faculty of Political Science did not demonstrate an inclination for a multidisciplinary approach to social, political and cultural phenomena. For this reason we are thankful to the Faculty and its dean Prof. Dragan R. Simić for their understanding and support in organising meetings of this kind, and for the dean's address at the beginning of the meeting. Two professors of the Faculty of Political Science in Belgrade have, by their commitment to and their support for a multidisciplinary understanding of *homo politicus* and of human nature, made possible the conceptualisation of these meetings. They are professors Vukasin Pavlović and Čedomir Čupić and I would like to cordially thank them.

Belgrade, September 2018

Slobodan G. Markovich

СУСРЕТИ „Џ И КУЛТУРА“

На иницијативу професора Жарка Требјешанина и моју личну иницијативу одржан је 2016. године први скуп на Факултету политичких наука посвећен психоанализи и култури под насловом „Актуелност Фројдове мисли“, а у поводу 160 година од рођења Зигмунда Фројда. Истовремено Универзитетска библиотека у Београду организовала је изложбу и издавање књиге *Фројд и/или Јуні*. Библиографија радова урађена у оквиру те изложбе показала је колико је значајно мисао Фројда и Јунга била пристуна на просторима Србије и Југославије у претходних сто година.

Замисао ових скупова надахнута је самом теоријом Зигмунда Фројда. Од 1907. године Фројд и његови ученици почели су да расправљају о питању психоанализе уметничког стваралаштва. На тај начин, проширили су сопствена занимања с појединачних клиничких случајева на уметност и културу. Фројд је отишао корак даље у раздобљу од 1912. до 1929. Он је тада преусмерио пажњу на шира питања као што су религија, људска агресивност и сврха људске културе/цивилизације. Све је то достигло врхунац у његовом делу *Неплагодности у култури* из 1929.

Сличне напоре чинио је и његов следбеник Геза Рохајм (Géza Róheim) који је покренуо годишњак *Психоанализа и друштвене науке (Psychoanalysis and the Social Sciences)*. У оквиру овог годишњака објављено је пет томова 1947. до 1958. Затим је Вернер Минстербергер (Werner Muensterberger) наставио пројекат објављивањем периодичних зборника под насловом *Психоаналитичко исцртавање друштва (The Psychoanalytic Study of Society)* од 1960, а ови зборници објављивани су све до 1995.

У оквиру пројекта Психоанализа и култура („Џ и култура“) проф. Ж. Требјешанин и С. Г. Марковић планирали су првобитно скупове сваке две године у Београду. Најпре је 2016. одржан први скуп „Актуелност Фројдове мисли“. Охрабрени реакцијама на скуп из 2016, и на подстрек појединих учесника као што су проф. Љубомир Ерић и проф. Чедомир Чупић, договорели смо се да наредни скуп буде организован 2017. У складу с тим, новембра 2017, уприличен је скуп „Џ и култура 2“, под насловом „Мисао Вилхелма Рајха и психоанализа и вођа.“ Наредни скуп планиран је за јуни 2019, под насловом „Џ и култура 3“. Психоанализа, агресивност и рат“, а у поводу сто година од мировног споразума после Великог рата.

Оно што смо посебно имали у виду је примена теорије несвесног на културу, и анализа обима несвесног у доношењу одлука, па и политичких одлука, што је област која је занемарена, а често и супротстављена

главном теоријским току друштвених наука. Овај ток у тумачењима рационализује човекове одлуке, често занемарује значај симболизма. Прелази се преко више пута разматране и објашњене појаве рационализације. Зато овај ток пропушта да увиди да су рационализоване одлуке и рационализована тумачења таквих одлука, у оба случаја битно, ако и не доминантно, одређена несвесним. Скретање пажње на домен несвесног зато је један од главних напора и ових и свих сличних скупова који се баве односом културе и несвесног, односно психоанализе и културе.

Ови скупови нису замишљени као допринос Фројдовој ортодоксији, већ као примена динамичке психијатрије, да употребим термин Хенрија Еленбергера. Они су усредсређени на примену аналитичких оруђа и појмова динамичке психијатрије на културу и друштво, без обзира на правац који је неком од учесника близак. У том смислу, иако је Фројдова мисао полазиште ових скупова, и сви други правци оличени у А. Адлеру, К. Г. Јунгу, В. Рајху, у правцу его-психологије и другим динамичким правцима су добродошли. Позив на ове скупове отворен је како онима који се теоретски занимају за динамичку психијатрију тако и онима који се професионално као психијатри и психотерапеути баве неким од ових правца, али исто тако добродошли су уметници, књижевници и сви они који у својим дисциплинама наилазе на плоносан сусрет с неким од аспеката динамичке психијатрије.

Ограничени смо, за сада, језиком скупа, а то је српски односно српскохрватски, односно у географско-културном смислу југосфера. Да бисмо омогућили да ови скупови превазиђу оквир београдских универзитета обратили смо се Фондацији за отворено друштво којој срдачно захваљујемо на исказаној подршци. Посебно се захваљујемо колегама са других факултета и установа у Београду и колегиници и колегама из Љубљане, Загреба и Новог Сада који су узели учешће на скупу 2017. године. На скупу је 14 излагача представило радове: проф. др Гордана Јовановић, Филозофски факултет Универзитета у Београду, проф. ем. др Вукашин Павловић, Факултет политичких наука – УБ, проф. др Лино Вељак, Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу, доц. др. Марјета Менцин-Чеплак, Факултет друштвених наука Универзитета у Љубљани, Мр Обрад Савић, Факултет за медије и комуникације Универзитета Сингидунум, академик Владета Јеротић, Српска академија наука и уметности, проф. др Чедомир Чупић, Факултет политичких наука – БУ, проф. др Миланко Говедарица, Филозофски факултет – БУ, др Лазар Марићевић, Центар за развој Србије, Београд, проф. др Љубомир Ерић, Медицински факултет – БУ, проф. др Петар Јевремовић, Филозофски факултет – БУ, проф. др Ратко Божовић, Факултет политичких наука – БУ, проф. др Слободан Г. Марковић, Факултет политичких наука – БУ и Институт за европске студије, и Милан Попов, МА, Институт за филозофију и интердисциплинарне студије, Нови Сад. Од одржавања скупа до штампања овог зборника преминуо је један од истакнутих учесника

прва два скупа, академик Владета Јеротић (04. септембра 2018). Он је делом *Психоанализа и култура*, али и применом динамичких тумачења у анализи књижевних и уметничких дела дао изузетан допринос популаризацији психоанализе и других сродних праваца у Србији и бившој Југославији.

Захвални смо и предузећу Информатика и Институту за европску студије што су заједничким напорима штампали први зборник са ових скупова. Институту за европске студије у Београду срдечно се захваљујемо и као коиздавачу овог зборника.

Други скуп одржан је управо на саму шездесетогодишњицу од смрти Вилхелма Рајха, 3. и 4. новембра 2017. На иницијативу проф. Гордана Јовановић први дан скупа био је посвећен теорији Вилхелма Рајха. Његове теорија је, у време постојања бивше Југославије, имала значајну и утицајну рецепцију која је изазвала и неколико значајних полемика. Први дан скупа 2017. посвећен Рајху показао је да је део тих полемика и даље актуелан.

Центар за демократију Факултета политичких наука организовао је прва два скупа „Ψ и култура“. Феномен вође и вођених био је тема другог дана скупа „Ψ и култура 2“. Ова тема обрађена је са становишта преламања вођства и нарцизма, али се расправљало и о односу вође и вођених, појединачним случајевима вођа, као и о питању да ли је вођа уопште нужан. Указано је на везу нарцизма и политичког вођства, па чак и патолошког нарцизма и политичког вођства, а у расправи која се повела на скупу дискутовало се и о дилеми да ли постоји посебан политички тип личности и да ли је управо нарцизам оно што би овом типу личности дало посебну димензију.

Овакви скупови не би били могући да Факултет политичких наука није показао склоност за мултидисциплинарно разматрање друштвених, политичких и културних појава. Зато се захваљујемо Факултету и декану проф. др Драгану Р. Симићу на разумевању и подршци у организацији ових скупова, као и на поздравној речи скупу. Двојица професора овог Факултета својим досадашњим залагањем и подршком мултидисциплинарном сагледавању *homo politicus*-а и људске природе омогућила су да се ови скупови конципирају, а то су професори Вукашин Павловић и Чедомир Чупић и њима се срдечно захваљујем.

Београд, септембар 2018.

Слободан Г. Марковић

Први део

Мисао Вилхелма Рајха,
шездесет година касније

Гордана Јовановић, ур.

Part one

The thought of Wilhelm Reich,
sixty years later

Gordana Jovanović, ed.

VILHELM RAJH IZMEĐU SOCIJALNE KRITIKE I NATURALIZMA I NJEGOVA AKTUELNOST

Sažetak: Rajhove godišnjice rođenja i smrti 2017. godine povod su za podsećanje na Rajha i postavljanje pitanja o njegovoj aktuelnosti šezdeset godina posle smrti. U Rajhovom učenju izdvajaju se dve paradigme – socijalno-kritička i naturalistička, pri čemu nije reč samo o prelazu iz prve u drugu, nego i Rajhovo reinterpetaciji prve iz perspektive potonje. Prvu Rajhovu paradigmu karakteriše povezivanje psihoanalize i marksizma, ali uz kritiku i Frojdove psihoanalize, zbog odbijanja da izvede socijalne posledice svojih uvida, i marksističke teorije i prakse tridesetih godina 20. veka, zbog zanemarivanja subjektivnih činilaca. Zbog nelojalnosti teorijskoj i političkoj ortodoksiji Rajh je kažnjen ekskomunikacijom. U naturalističkoj paradigmi, koju sam Rajh vidi kao logičan razvoj, postulirano je biološko jezgro kao izvorište agensnosti, socijalnosti, čak radne demokratije. U savremenom diskurzivnom kontekstu, koji karakterišu i prodorne biologističke koncepcije psihe i društva (npr. evolutivna psihologija) Rajhov naturalizam implicitno, naravno bez pozivanja na samog Rajha, pokazuje se kao aktuelniji, dok je Rajhova socijalno-kritička pozicija, u odsustvu velikih emancipatorskih projekata i s obzirom na čak delegitimisanu velike socijalne teorije, bez receptivnih izgleda.

Ključne reči: Vilhelm Rajh, socijalna kritika, naturalizam, Frojdova psihoanaliza, marksizam

Uvod

U prošloj, 2017. godini stekle su se dve okrugle godišnjice Vilhelma Rajha (Reich) – 120 godina od njegovog rođenja i 60 godina od njegove smrti. Tako se do prošle godine nanizalo onoliko godina posle Rajhove smrti koliko je on poživio, a nadalje će godine smrti neumitno brojčano nadmašivati njegove godine života. Ovo simboličko nadmetanja brojeva godina života i smrti stoji i kao ogledalo borbe života i smrti – osnovne teme i Rajhovo mišljenje. Moglo bi se očekivati da bi u nekim drugačijim vremenima taj simbolički dodatno osnažen povod svakako bio dovoljno inspirativan za sećanja i analize.

Za naša ipak oskudna vremena, uprkos spoljašnjem i površnom obilju, verovatno je pravo čudo što Rajhove godišnjice nisu prošle sasvim neprimećene ili neobeležene. Tako su npr. u Nemačkoj objavljene dve knjige o Vilhelmu Rajhu – novo, prošireno izdanje knjige *Unpolitische Wissenschaft? Wilhelm Reich und die Psychoanalyse im Nationalsozialismus*¹ (*Nepolitička nauka? Vilhelm Rajh i psihoanaliza u nacionalsocijalizmu*) i knjiga *Rechtsruck im 21.*

1 Andreas Peglau, *Unpolitische Wissenschaft? Wilhelm Reich und die Psychoanalyse im Nationalsozialismus* (Giessen: Psychosozial Verlag, 2017, prvo izd. 2013).

*Jahrhundert. Wilhelm Reichs Massenpsychologie des Faschismus als Erklärungsansatz (Zaokret udesno u 21. veku. Rajhova Masovna psihologija fašizma kao eksplanatorni pristup).*² Autor obe knjige je nemački psihoanalitičar Andreas Pglau koji je 2012. odbranio doktorsku disertaciju o Rajhu, na osnovu koje je sledeće godine objavljeno prvo izdanje knjige *Unpolitische Wissenschaft*. U časopisu *International Forum of Psychoanalysis* u novembru 2017. objavljen je članak Tsvi Lotana (Lothane) "Wilhelm Reich revisited: The role of ideology in character analysis of the individual versus character analysis of the masses and the Holocaust".³ U istom časopisu ove, 2018. godine objavljen je još jedan članak o Rajhu – "Wilhelm Reich in Soviet Russia."⁴ U *International Journal of Psychoanalysis* 2017. godine nije objavljen nijedan članak koji se bavi Rajhom. Ni u nemačkom psihoanalitičkom časopisu *Psyche* Rajha nema prošle godine kao teme, samo je u jednom radu citirana Rajhova *Charakteranalysis*. Prošle godine snimljen je i 110-minutni dokumentarni film o Rajhu u kome je prvi put korišćena i Rajhova arhiva koja je, u međuvremenu, postala dostupna – *Love, Work and Knowledge: The Life and Trials of Wilhelm Reich* (Kevin Hinchey).

Tako se i skup posvećen Rajhu i opštije psihologiji vođe, održan na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, u novembru 2017. pridružuje negovanju i kulture sećanja i kritičkog preispitivanja nasleđa.

Kroz Rajhov život, a i smrt ogledaju se događaji i ljudi, ali i strukture dugog trajanja koji su odlučujuće oblikovali 20. vek – utoliko se kroz odnos prema Rajhu posredno iskazuje i odnos prema tim zbivanjima, čija se delotvornost prepoznaje i u našem, 21. veku. Zato je poziv na sećanje na Rajha istovremeno i poziv na epohalnu kritičku samorefleksiju.

Poziv na sećanje na Rajha vođen je saznanjem da su radikalne psihosocijalne pozicije relativno retke i u psihologiji i u sociologiji i da već zbog toga zaslužuju pažnju. Još važniji razlog jeste to što je Rajhov radikalni psihosocijalni pristup usmeren i prema individui i prema društvu, čime se prevazilazi, inače veoma raširen, redukcioniistički dualizam, odnosno odvajanje pojedinca od društva. Drugim rečima, radikalnost Rajhove pozicije teorijski je dobro zasnovana jer počiva na uvidima u socijalne mehanizme konstituisanja psihe. Ali, Rajhov stav nije samo dijagnostički, već i praktično kritički usmeren i artikulisan kao zahtev za menjanjem patogenih društvenih uslova, i to onih koji proističu iz osnovnih društvenih struktura, ekonomskih pre svega. U tom smislu Rajh se može smatrati jednim od najradikalnijih kritičkih psihologa.

2 Andreas Pglau, *Rechtsruck im 21. Jahrhundert. Wilhelm Reichs Massenpsychologie des Faschismus als Erklärungsansatz* (Berlin: NORA, 2017).

3 Zvi Lothane, "Wilhelm Reich revisited. The role of ideology in character analysis of the individual versus character analysis of the masses and the Holocaust", *International Forum of Psychoanalysis*, 2017, 20 November (on line).

4 Galina Hristeva & Phillip Bennett, "Wilhelm Reich in Soviet Russia. Psychoanalysis, Marxism and Stalinist reaction", *International Forum of Psychoanalysis*, 27/1 (March 2018), str. 54–69.

Rajh kao kritički psiholog ne samo da zaslužuje nego i obavezuje na kritički odnos i prema njegovim sopstvenim shvatanjima. U ovom kontekstu posebnu pažnju zaslužuje Rajhovo postepeno napuštanje socijalno-teorijske pozicije i prelazak na naturalizam. Naturalizam u psihologiji i sociologiji svakako je problematično stanovište. Utoliko je paradoksalniji Rajhov prelaz s radikalne socijalno-psihološke pozicije na naturalizam. Zato je zadatak da se oceni aktuelnost obe Rajhove pozicije, i socijalno-teorijske i naturalističke, kako u savremenom teorijskom kontekstu, tako i u kontekstu preovlađujućeg društvenog stanja.

Upravo u odnosu na preovlađujuće društveno stanje koje se oblikuje prema načelima neoliberalizma postavlja se i pitanje aktuelnosti Rajhove kritike liberalizma, utoliko pre što je Rajhova kritika usmerena na one aspekte liberalizma koji uobičajeno nisu predmet savremene kritike liberalizma.

Rajh kao radikalni psiho-socijalni teoretičar

Rajh je bio radikalni psihoanalitičar i marksista. Radikalnost njegove pozicije iskazuje se kroz kritiku i Frojdove psihoanalize i tadašnjeg marksizma, i to i u teorijskom i praktičnom smislu i kroz postavljanje zahteva i psihoanalizi i marksizmu. Tridesetih godina 20. veka, ali ne samo tada, ovako sveobuhvatnom i dubokom kritikom Rajh je bio izuzetak i već samo na osnovu toga pogodan za dalja izuzimanja i isključenja. Naravno, sadržaj Rajhove kritike i insistiranje na izvođenju i suočavanju s posledicama u kontekstu tadašnjih društvenih događanja nesumnjivo su dodatno doprineli njegovim višestrukim ekskomunikacijama.

Najkraće rečeno, Rajh kritikuje tadašnji marksizam zbog odsustva psihologije u njemu, a psihoanalizu zbog odbijanja socijalnih implikacija. Dakle, marksizmu je potrebna psihologija kao teorija subjektivnih faktora, a psihoanalizi je potreban pogled na društvo kao krajnji izvor patogenih faktora. Već na samom početku *Masovne psihologije fašizma*, pisane između 1930. i 1933. i objavljene u danskom egzilu 1933. Rajh eksplicira svoj kritički odnos i prema marksizmu i prema Frojdovoj psihoanalizi.

Rajhova kritika marksizma utemeljena je u dramatičnim zbivanjima u Nemačkoj 1930-ih godina – izostala je revolucija, koja je bila očekivana na osnovu „mišljenja da bi privredna kriza takvih razmjera kao ona iz 1929 – 1933. *nužno morala* voditi ideologijski lijevom razvoju pogođenih masa“⁵ Ne samo da je izostala revolucija nego su veliki delovi proletarijata skrenuli udesno i glasali za Nationalsocijalističku nemačku radničku partiju (NSDAP). Drugim rečima, veliki broj birača glasao je protivno svojim ekonomskim interesima određenim njihovim ekonomskim položajem. Pokazalo se da je ideologija delotvornija od ekonomske baze – Rajh opisuje taj proces kao

5 Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, prev. Nadežda i Žarko Puhovski, NIRO „Mladost“, Beograd 1981 (originalno delo objavljeno 1933), str. 13.

„ideologijsko buržoaziranje proletarijata“⁶ On ukazuje na to da je tadašnji marksizam prevideo taj rascep između ekonomske i ideološke strukture zato što nije imao adekvatna teorijska sredstva za konceptualizovanje posredujućih subjektivnih procesa.

Onaj ko je posljednjih godina pratio i praktički proživio teoriju i praksu marksizma na revolucionarnoj ljevici, morao je ustanoviti da je bila ograničena na područje *objektivnih* procesa privrede i državnu politiku u užem smislu, a takozvani „subjektivni faktor“ povijesti, ideologiju masa u njenom razvoju i proturječjima, nije ni pažljivo pratila niti shvatila.⁷

Upravo takva dijagnoza o marksizmu, o njegovoj teorijskoj manjkavosti i praktičnoj neuspješnosti, objavljena 1933. u knjizi *Masovna psihologija fašizma*, bila je povod za Rajhovo isključenje iz Komunističke partije Nemačke (KPD), i paradoksalno za njegovo isključenje iz Komunističke partije Danske – čiji član nikad nije ni bio. Među obrazloženjima za isključenje navedeno je da je „objavio knjigu, sa kontrarevolucionarnim sadržajem.“ Jedan prikaz u danskom *Arbeiderbladet* 1. decembra okarakterisao je *Masovnu psihologiju fašizma* kao „napad na revolucionarnu politiku.“⁸

Dakle, Komunistička partija Nemačke ni 1933. godine, što znači, pošto je Hitler izborima već došao na vlast, nije bila spremna da prizna da njeno viđenje „revolucionarnog poleta“ ne može da izdrži elementarni test realnosti. Razmere političkog solipsizma išle su dotle da je samo ukazivanje na činjenice koje odstupaju od hipostaziranog revolucionarnog poleta bilo proglašeno kontrarevolucionarnim. Tako je Rajh isključen iz komunističkih partija kao kontrarevolucionar zato što je ukazao na to da uspon nacizma nužno znači poraz radničkog pokreta, a nesposobnost i nespремnost da se to uvidi govori o slabosti marksizma.

Osim praktično-političkog značaja, dijagnoza o manjkavosti marksizma teorijski je relevantna, i izvan eksplanatornih potreba tadašnje društvene situacije. Istovremeno, Rajhova dijagnoza izvedena iz nesklada interesa proisteklih iz ekonomskog položaja i ideoloških potreba može biti primenljiva i na savremeno društveno stanje. Zar i danas široki slojevi ne glasaju protivno svojim interesima, a da toga nisu svesni, ili štaviše u uverenju da čine suverene izbore u svom najboljem interesu? I dalje je aktuelno pitanje kako se to postiže i nesumnjivo je da je to predmet analiza i delanja mnogih institucionalnih aktera. Iskustvo, individualno i istorijsko, uči nas da uslovi života suštinski oblikuju svest, ali svedoči i o mogućnosti makar relativne „funkcionalne autonomije“ ne samo motiva, na šta je ukazao Gordon Olport (Allport),⁹ nego i mišljenja, i svesti uopšte. U samoj je prirodi mišljenja mogućnost prevazilaženja

6 *Ibid.*, str. 76.

7 *Ibid.*, str. 11.

8 David Boadella, *Wilhelm Reich. The Evolution of his Work* (New York: Dell Publishing, 1973), str. 93.

9 Gordon W. Allport, “The functional autonomy of motives”, *American Journal of Psychology*, 50 (1937), pp. 141–156.

datog prostora, datog trenutka, datih objekata. Uostalom, čak ni percepcija nije puki odraz date draži u čulima, nego celovit sintetički čin subjekta.

Na toj osobenosti ideja, na njihovom svojstvu apstrahovanja od čulne prezentnosti, počiva sama mogućnost ideologije. Ali, razumljivo, u građenju ideologije učestvuju i neintelektualni procesi. U ishodu ideologije postaju moćna sredstva oblikovanja individualne i kolektivne svesti, praktičnog delanja i time proizvođenja socijalne realnosti. Upravo zbog takvih delotvornih potencijala ideologije su poseban predmet pažnje.

Na primeru koji Rajh analizira pokazalo se kako je ideologija postala materijalna sila proizvođenja realnosti suprotstavljene onoj koja je trebalo da nastane iz ekonomske baze. Takav obrt, rascep zahteva uključivanje psihološke teorije koja može da objasni neočekivan ishod. Po Rajhovom razumevanju, logične, racionalne posledice objašnjive su unutar ekonomske teorije. Ali „ona zakazuje kada je mišljenje i djelovanje ljudi u *proturječju s ekonomijskom* situacijom, kad je dakle, *iracionalno*... Marksističko masovnopsihologijsko postavljanje pitanja počinje baš tamo gdje zakazuje *neposredno* socijalno-ekonomijsko objašnjenje.“¹⁰

Ovakva podela rada između ekonomske i psihološke teorije, kako je Rajh obrazlaže, zaslužuje posebnu pažnju. Osim ekspliciranih aspekata, tj. obrazloženja za nužnost uključivanja psihologije i to kao masovne psihologije, u objašnjenje mišljenja i delanja ljudi koje protivreči njihovom ekonomskom položaju, čime Rajh teorijski obogaćuje i proširuje marksizam, ovakva podela rada istovremeno odaje i Rajhova teorijska ograničenja. Najkraće rečeno, to teorijsko ograničenje ogleda se u suženoj i patocentričnoj koncepciji psihologije. Ona ide uz uverenje da „socijalna ekonomija može do kraja objasniti društveno činjenično stanje onda kada je djelovanje i mišljenje racionalno-svrhovito, tj. kada služi zadovoljavanju potreba i neposredno odražava i nastavlja ekonomijsku situaciju.“¹¹ Ono što je problematično u ovom Rajhovom stavu jeste upravo verovanje u neposredno „odražavanje“ ekonomske situacije u mišljenju i delanju ljudi. Ni jednostavne draži ne odražavaju se neposredno u opažanju ljudi. Svaki opažaj je složena subjektova konstrukcija. O tome su početkom dvadesetog veka geštalt psiholozi pružili uverljivu empirijsku, i eksperimentalnu potvrdu – na primer, pod određenim uslovima, subjekt vidi pokret, iako pokreta nema u draži.¹² U najopštijem smislu, saznanje uvek podrazumeva uključivanje subjektivih asimilacionih šema kao uslov mogućnosti samog saznanja, ali i izvor ograničenja. To je osnovni princip Pijažeo-ve (Piaget) teorije saznajnog razvoja.¹³ I u hermeneutičkom pristupu izvesno

10 Wilhelm Reich, *op. cit.*, str. 26.

11 *Ibid.*, str. 26.

12 Max Wertheimer, „Experimentelle Studien über das Sehen von Bewegung“, *Zeitschrift für Psychologie*, 61 (1912), str. 161–265.

13 Žan Pijaže, *Psihologija inteligencije*, Nolit, Beograd 1968 (prev. M. Vukmirović Mihailović, original objavljen 1947).

prethodno razumevanje, predrazumevanje neophodan je uslov same mogućnosti razumevanja.¹⁴

Utoliko manje može važiti direktno delovanje, direktan odraz ekonomske situacije. Ono je uvek višestruko posredovano i kad je ishod u mišljenju i delanju racionalan. Potrebna nam je psihologija i za objašnjenje racionalnog mišljenja i delanja, psihologija ne može biti ograničena samo na objašnjenje iracionalnog. Razlika između objašnjenja racionalnih i iracionalnih ishoda nije razlika između odsustva i prisustva psihologije. Razlika se uspostavlja na nivou same psihologije, ne pre i izvan psihologije. To je razlika između, s jedne strane, psihologije koja rekonstruiše svesne saznajne procese i osvešćene potrebe subjekata i s druge strane, psihologije koja traga za neosvešćenim, nesvesnim, potisnutim motivima delanja subjekata. Razumljivo je da ova druga psihologija ima mnogo teži zadatak zato što je i predmet kojim se bavi komplikovaniji. To može opravdati usmeravanje veće pažnje na ovu drugu psihologiju, ali ne može opravdati teorijsko isključenje psihologije iz objašnjenja racionalnog mišljenja i delanja. Utoliko je Rajhovo isključenje psihologije iz objašnjenja racionalnog mišljenja i delanja jedna redukcionistička psihološka pozicija. Bila bih sklona da pretpostavim da je upravo takva Rajhova redukcionistička psihološka pozicija, što u stvari odaje u osnovi slabu psihološku poziciju, bila pogodnija osnova za prelazak u sledeći oblik redukcionizma, energetski redukcionizam kasnijeg Rajha.

Vraćajući se Rajhovoju poziciji tridesetih godina 20. veka i njegovoj analizi društvenog stanja i stanja u tadašnjem marksizmu, može se zaključiti da je raskoraku između ekonomskog položaja i ideologije dodat i rasep u samom marksizmu, preciznije, vulgarnom marksizmu, kako ga Rajh opisuje. Važno je reći da je takav marksizam pao ispod nivoa uvida samog Marksa, da je izneverio i istorijski materijalizam i dijalektičku metodu:

Zapravo se vulgarni marksizam odupire shvaćanju strukture i dinamike ideologije time što je proglašuje „psihologijom“, a psihologiju nemarksističkom i rukovanje subjektivnim faktorom, takozvanim „duševnim životom“ u povijesti, prepušta metafizičkom idealizmu političke reakcije¹⁵

Dakle, tada delujući marksizam, u obliku vulgarnog marksizma, zanemario je upravo ono što je bilo neophodno uključiti da bi mogli da se razumeju neočekivani ishodi – izostanak revolucije u Nemačkoj i uspon nacizma. Zato Rajh preporučuje „dijalektičko-materijalističku psihologiju“ kao psihologiju koja bi istraživala subjektivni faktor istorije i strukturu i dinamiku ideologije, ali kao materijalistička psihologija, to znači psihologija saglasna s marksističkim shvatanjem da se svest razvija iz uslova života. Kao marksista Rajh je delio ovo shvatanje.

Kao psihoanalitičar Rajh kritikuje psihoanalizu zato što „Freud i većina njegovih učenika otklanjaju sociološkijske konzekvencije psihoanalize i jako se

14 Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (Tübingen: Mohr, 1990, originalno izdanje objavljeno 1960).

15 Wilhelm Reich, *op. cit.*, str. 20.

trude da ne prekorače okvir građanskog društva.¹⁶ Rajh je insistirao na tome da je marksizmu potrebna psihologija, a psihoanalizi izvođenje socijalnih konsekvenci. Ali očigledno da neizvođenje socijalnih konsekvenci koje karakteriše Frojdu psihoanalizu nije bilo slučajan previd. Frojd se upravo tome odlučno suprotstavljao – zamerajući Rajhu da je izneverio psihoanalizu izvodeći socijalne i političke konsekvence, što je za Frojda značilo politizovanje psihoanalize. To je dovelo ne samo do razlaza između Frojda i Rajha nego i do Rajhove institucionalne ekskomunikacije. U Rajhovom isključivanju iz Međunarodnog psihoanalitičkog udruženja učestvovali su i drugi znameniti psihoanalitičari – Ana Frojd, Ernest Džouns (Jones), Max Ajtingon (Eitingon).

U čemu su konkretno sadržane socijalne konsekvence psihoanalize, na kojima Rajh insistira? Najpre treba podvući da Rajh svoju poziciju zasniva na Frojdivim psihoanalitičkim uvidima, kao i na Marksovim socijalnoteorijskim temeljima. Drugim rečima, za Rajha su psihoanalitički, psihološki uvidi nesporni i nezaobilazni. I baš zbog toga što su nezaobilazni, obavezuju na postavljanje pitanja o implikacijama. Te implikacije, razumljivo, izlaze izvan okvira psihoanalize. Ali one, po Rajhu, nalažu i izlaženje izvan okvira postojećeg društva pošto Rajh u postojećem represivnom poretku vidi izvore patogenih uticaja na ljudsku psihu. Budući da su subjektivne posledice socijalnih patogenih uticaja predmet psihoanalize, to za Rajha znači da je pitanje o izvorima patnje takođe neizostavan, logičan deo psihoanalize.

Frojd nipošto nije negirao uticaj socijalnih uslova na psihu, i to je njegov stav od samih početaka istorije psihoanalize pa do zrelih radova u poslednjim godinama života. Tako, na primer, 1908. objavljuje rad pod indikativnim naslovom – „Die ‘kulturelle’ Sexualmoral und die moderne Nervosität“ („Kulturni seksualni moral i moderna neurotičnost“).¹⁷ Društvo je preko socijalnih normi ušlo u Frojdovo objašnjenje etiologije neuroza i same strukture ličnosti, i u najopštijem smislu u određenje *conditio humana* kao nerazrešive nelagodnosti u kulturi.¹⁸ Na to se Rajh oslanja kao na dragocene Frojдове psihoanalitičke uvide i preuzima ih kao svoje polazište. Ali uprkos tome Frojd nije bio spreman da sledi Rajha u ekspliciranju socijalnih konsekvenci postavljenih dijagnoza – ako postojeći socijalni uslovi imaju patogeno dejstvo na psihičko funkcionisanje, onda je logičan, racionalan zaključak da je potrebno menjati patogene društvene agense. Umesto takvog zaključka, Frojd esencijalizuje i nelagodnost u kulturi i njene izvore i postavlja dijagnozu o neizlečivoj suprotstavljenosti čoveka i kulture. Pri tome je Frojdovo odbacivanje Rajha potpuno – od teorijskog do ličnog.

Radikalno teorijsko razilaženje Frojda i Rajha najavljeno je u njihovim suprotstavljenim shvatanjima o mazohizmu. Frojd je razvio naturalističku

16 *Ibid.*, *op. cit.*, str. 7.

17 Sigmund Freud, „Die ‘kulturelle’ Sexualmoral und die moderne Nervosität“, Sigmund Freud, *Studienausgabe* (Vol. 9, 1982; originalno izdanje objavljeno 1908), str. 9–32.

18 Sigmund Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*, Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Vol. 9, 1982; originalno izdanje objavljeno 1930 [1929]), str. 191–270.

tezu o mazohizmu kao izrazu nagona smrti, koju Rajh tumači i kao napuštanje ranijih dragocenih Frojdrovih uvida:

Ovo shvatanje dosledno je sledilo novo učenje o suprotnosti Erosa i nagona smrti, koje je psihički konflikt svodilo na unutrašnje elemente i sve više prekrivalo važnu ulogu osujećućeg i kažnjavajućeg spoljašnjeg sveta. Verovalo se da se tako može dati odgovor na pitanje odakle potiče patnja, umesto rečenicom – ‘iz spoljašnjeg sveta, iz društva’ formulom ‘iz biološke volje za patnjom, iz nagona smrti i potrebe za samokažnjavanjem’. Nesumnjivo, ovakvo objašnjenje pošteđelo je teškog puta u *sociologiju* ljudske patnje koji je prvobitna psihološka formula o psihičkom konfliktu široko otvorila.¹⁹

Rajh u nastavku ukazuje i na u to vreme već objavljen Frojdrov spis *Nelagodnost u kulturi* koji tumači kao „kulturnu filozofiju ljudske patnje izgrađenu na učenju o nagonu smrti.“²⁰ U ovom okretu od društva ka biološkom nagonu Rajh vidi teorijsku regresiju, tj. napuštanje ranijih psihoanalitičkih uvida koji su identifikovali socijalnu etiologiju neuroza.

Nasuprot tome, Frojd Rajhovo odbacivanje ove teorijske regresije vidi kao izneveravanje, tj. nedopustivo politizovanje psihoanalize. Pošto je Rajhov članak u kome „sa stanovišta seksualne ekonomije pobija nagon smrti“, kako stoji u samom naslovu članka, bio prihvaćen za objavljivanje u *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* (Međunarodnom časopisu za psihoanalizu), čiji je, osnivač bio Frojd, Frojd je u pismu Maksu Ajtingonu, tadašnjem predsedniku Nemačkog psihoanalitičkog društva (DPG) optužio i Rajha i urednika Fenihela (Fenichel) za „pokušaj da časopis zloupotrebe za boljševističku propagandu“, dodajući da to pokazuje kako se pod uticajem tadašnjeg vremena brzo razaraju karakteri.²¹ Odbacivanje Rajhoveg shvatanja mazohizma prae-no je, dakle, i izrazitom ličnom netrpeljivošću koja je kulminirala u Frojdom kasnijem izričitom odbijanju da potpiše pismo solidarnosti s Rajhom, u vreme kad je Rajhu pretilo proterivanje iz Skandinavije.

Iako ne napada Frojda lično, Rajh nudi „seksualnoekonomsko pobijanje nagona smrti“ i zastupa stav o genezi mazohizma iz traume doživljene u detinjstvu. Dakle, nasuprot Frojdom naturalističkom zasnivanju mazohizma stoji Rajhovo socijalno utemeljeno. Ni teorijski, ni po socijalnim i političkim implikacijama razlika ne može biti veća. „Frojd je tražio da Rajhonom članku u časopisu prethodi napomena da je Rajh član Boljševičke partije, što je podrazumevalo da je Rajhova kritika teorije o nagonu smrti deo komunističke doktrine.“²² Iako je grupa socijalističkih lekara iz Berlina uspela da odgovori Frojda od objavljivanja napomene o Rajhovo partijskoj pripadnosti kao izvoru

19 Wilhelm Reich, „Der masochistische Charakter. Eine sexualökonomische Widerlegung des Todestriebes und des Wiederholungszwanges“, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, Vol. 18/3 (1932), str. 308.

20 *Ibid.*

21 Prema Andreas Peglau, *Unpolitische Wissenschaft*, str. 133.

22 David Boadella, *Wilhelm Reich. The Evolution of his Work*. (New York: Dell Publishing, 1973), str. 91.

njegove kritike nagona smrti, opširan članak koji je objavljen uz Rajhov, pod naslovom „Komunistička diskusija o psihoanalizi i Rajhovo ‘pobijanje teorije nagona smrti’”,²³ a koji je napisao Zigfrid Bernfeld (Siegfried Bernfeld) – čije su knjige inače spaljene, zajedno sa Frojdovim, i Ane Frojd i Rajhvim, 10. maja 1933. u Berlinu – eksplicitno povezuje Rajha s komunističkom diskusijom o psihoanalizi, što je onda dalje služilo diskreditovanju Rajha. U časopisu je objavljena Rajhova kratka završna napomena uz protivkritiku u kojoj on insistira na tome da su njegovi nalazi klinički zasnovani i odbija kritičarevo „pomeranje kliničkih pitanja u političko”²⁴ U opširnom pismu redakciji časopisa Rajh je dodao i vrlo pohvalnu ocenu o odnosu partijskog rukovodstva prema psihoanalizi i prema njegovom psihoanalitičkom radu. Nasuprot tome, predsednik Berlinskog psihoanalitičkog udruženja zahtevao je od Rajha da ne unosi nikakve sociološke teme u stručno udruženje. U poslednjem stavu Rajh tvrdi: „Moja analitička istraživačka orijentacija ima socijalne konsekvence, zarad čijeg *izbegavanja* je zasnovano učenje o nagonu smrti.”²⁵

Rajhova socijalna pozicija nije se odnosila samo na shvatanje mazohizma, već na shvatanje ličnosti u celini. Rajh tu poziciju zastupa i u *Masovnoj psihologiji fašizma*, koja je objavljena sledeće godine posle članka o mazohizmu. I tu Rajh insistira da je posle dijagnoze o posledicama seksualnog potiskivanja koju je postavila Frojdova psihoanaliza nužno postaviti pitanje o društvenoj funkciji potiskivanja. Frojdova psihoanaliza pokazala je kakvu funkciju potiskivanje ima u individualnoj psihičkoj ekonomiji. Što se društvenih razloga tiče, Frojd ih vidi u samoj kulturi koja nužno zahteva potiskivanje nagona.

Odgovarajući na pitanje o društvenoj funkciji seksualnog potiskivanja Rajh se koristi marksističkom teorijom. Ne zadovoljava ga odgovor koji nudi Frojdova kulturna filozofija, koja samu kulturu zasniva na potiskivanju. Rajh, dakle, insistira, s jedne strane, na diferenciranju kulture i društva, i, s druge strane, na diferenciranjem pojmu same kulture:

To više nije pitanje kulture nego pitanje društvenog poretka. Kada istražujemo povijest seksualnog zatamljivanja i porijeklo seksualnog potiskivanja, nalazimo da ne nastaju na početku kulturnog razvoja, dakle, nisu pretpostavka oblikovanja kulture, nego se počinju oblikovati tek relativno kasno, s privatnim vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju i početkom klasne podjele. Spolni interesi svih počinju služiti privrednim profitnim interesima manjine; to je činjenično stanje dobilo čvrst organizacijski oblik u formi monogamnog braka i patrijarhalne obitelji.²⁶

Razumljivo je da se ove patogene društvene institucije ne mogu promeiniti bez radikalne promene društva. To su radikalne konsekvence Rajhove socijalne kritike.

23 Siegfried Bernfeld, „Die kommunistische Diskussion um die Psychoanalyse und Reichs ‚Widerlegung der Todestriebhypothese“ *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 18/3 (1932), str. 352–385.

24 Wilhelm Reich, „Abschließende Bemerkungun zur ‚Gegenkritik‘ Bernfelds“, *Ibid.*, str. 386.

25 Wilhelm Reich, *Menschen im Staat* (Basel & Frankfurt a.M.: Stroemfeld, 1995).

26 Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, str. 36.

Rajhov okret ka naturalizmu

Ipak, društvene promene krenule su upravo suprotnim pravcem – jačanjem represije koja je dovela do promena u karakteru, a one su, sa svoje strane, bile oslonac i medijator represije. Sovjetski Savez izneverio je Rajhova očekivanja. Istovremeno, Rajh je prepoznao da fašizam nije nacionalno ograničen, njegovo uporište video je u samom karakteru moderne civilizacije. Ti novi uvidi ušli su i u novo, treće izmenjeno i prošireno izdanje *Masovne psihologije fašizma*, koje je Rajh pisao dok je rat još trajao, a on već bio emigrant u Sjedinjenim Američkim Državama. U predgovoru tom, prvom engleskom izdanju Rajh radikalizuje svoju raniju kritiku Frojdove psihoanalize, ali sada kroz biologistički, naturalistički obrt postulirajući „biološko jezgro“ čoveka, kao treći, najdublji sloj „biofizičke strukture“ u kome je utemeljena „prirodna socijalnost“, za razliku od prividne socijalnosti i kultivisanosti prvog, površnog sloja. Dakle, radikalizacija se kreće u suprotnom smeru, ne ka društvu nego od društva. Već je navedeno da je Rajh 1930. godine upravo kritikovao Frojda što se umesto ka društvu, okrenuo ka unutrašnjosti čoveka. Tako bi se moglo reći da se Rajh, kritikujući Frojdu psihoanalizu, paradoksalno u stvari vraća psihoanalizi, ali je sada on naturalizuje.

Orgonska biofizika shvatala bi Frojdovo nesvesno, antisocijalno u čoveku, kao sekundarni rezultat potiskivanja primarnih bioloških nagona. Ako kroz ovaj drugi sloj perverzno prodremo dublje u biološki temelj ljudske životinje (*Menschentier* – prim. G. J), otkrivamo po pravilu treći, najdublji sloj, koji nazivamo „biološko jezgro“. Duboko, u ovom jezgru, čovek je pod povoljnim socijalnim uslovima, poštena, radna, kooperativna životinja (*Tier* – prim. G. J), koja voli, ili ako je opravdano, racionalno mrzi.²⁷

Hipostaziranje biološkog jezgra kome se pripisuju svojstva radinosti, socijalnosti i racionalnosti teorijski je vrlo problematično i to već na kategorijalnom nivou. Drugim rečima, pripisivanje biološkom jezgru sposobnosti racionalnog suđenja o tome šta je racionalno mrzeti, ozbiljna je kategorijalna greška. Ali, za razliku od bioloških grešaka koje se eliminišu prirodnom selekcijom, greške u mišljenju i zaključivanju mogu se analizirati i iz ugla funkcije ili značenja koje i kao greške imaju – upravo zahvaljujući tome što pripadaju drugačijoj, ne-biološkoj vrsti – *human kinds*.

Utoliko je umesno postaviti pitanje koji je smisao Rajhovog radikalnog naturalističkog obrta. Ili još preciznije, šta znači radikalni naturalistički obrt kod jednog nekad radikalnog socijalnog teoretičara? To pitanje nije ograničeno samo na Rajha, štaviše može se govoriti o svojevrsnom tipu paradigmatičke konverzije – uostalom i sam Frojd tu pripada, i to na više načina. Habermas ukazuje na rascep interesa kod Frojda koji se artikulišu oko psihoanalize kao prirodne nauke i kao nauke o čoveku.

27 Wilhelm Reich, *Die Massenpsychologie des Faschismus*, dritte korrigierte, erweiterte Auflage (Frankfurt/M: Fischer, 1977; ovo izdanje prvi put objavljeno 1946), str. 11.

Taj rascep interesa mogao je doprineti tome da Frojd u stvari zasnuje jednu novu nauku o čoveku, ali je u njoj uvek gledao prirodnu nauku... Samorazumevanje psihoanalize kao prirodne nauke predočava model tehničkog korišćenja naučnih informacija... tehnološko shvatanje psihoanalize slaže (se) samo s teorijom, koja se odvojila od kategorijalnog okvira samorefleksije, i koja je strukturni model, koji odgovara procesima formiranja, zamenila modelom raspodeljivanja energije.²⁸

Ovo bismo mogli da nazovemo Frojdovom internom teorijskom naturalističkom konverzijom. Na drugi tip konverzije kod Frojda ukazao je sam Rajh – ona se ogleda u konverziji socijalnih implikacija Frojdovih psihoanalitičkih uvida u biologizovanu nužnost.

Rajhov naturalistički obrt, istina, zadržava uvide u socijalno posredovanje psihičkog, i nagonskog funkcionisanja, ali samo u represivnom, patogenom obliku. Delovanje represivnih socijalnih struktura izobličava, pervertuje izvorno dobro, radno, kooperativno biološko jezgro. Otklanjanjem takvog socijalnog delovanja oslobodilo bi se biološko jezgro, čije je imanentno svojstvo uspostavljanje – „prirodno biološke radne demokratije u međunarodnoj komunikaciji“²⁹ Utemeljenje radne ili bilo kakve druge demokratije u biološkom jezgru jeste kategorijalna greška. Ali možda tu počinjenu grešku možemo da razumemo kao rezultat traganja za simboličkim pribežištem pred socijalnom nemani. Rajh to izričito kaže – „Otkriće prirodno biološke radne demokratije u međunarodnoj komunikaciji treba posmatrati kao odgovor na fašizam.“³⁰ Pošto je Rajh smatrao da se „fašistička masovna kuga“ ne može „savladati socijalnim merama iz okvira poslednjih 300 godina“,³¹ razumljivo je da ništa drugo ne preostaje nego postuliranje biološkog pribežišta.

Ovakva argumentativna strategija nije samo Rajhov izbor. Prepoznaje se kod različitih autora u intelektualnoj istoriji pre Rajha. Tako, na primer Odo Markvard (Marquard) ukazuje na slične obrte kod Šelinga (Schelling) i samog Frojda i tumači ih u dvojnem ključu – pojmovno osnaživanje prirode ukazuje na istorijsku slabost uma i odustajanje od istorije. „Filozofski okret ka prirodi iznuđen je slabošću istorijskog uma, u ‚svetskoistorijskoj perspektivi‘: nemoć uma etablira moć onog drugog uma, moć prirode.“³² Ali, moć prirode, po Markvardu, ne donosi ozdravljenje i zato on dramatično upozorava:

Na osnovu pukog okreta ka prirodi i neposrednosti očigledno nema nikakve mogućnosti delotvornog i praktičnog razlikovanja uništenja i oslobođenja: prisustvo ove moćne prirode ‘samo kao prirode’ – u njenoj prevladajućoj tendenciji – nije prisustvo svetog, nego prisustvo destrukcije.³³

28 Jirgen Habermas, *Saznanje i interes*, Nolit, Beograd 1975, (prev. Miodrag Cekić; originalno izdanje objavljeno 1968, str. 294–295).

29 Wilhelm Reich, *Die Massenpsychologie des Faschismus*, str. 26.

30 *Ibid.*

31 *Ibid.*

32 Odo Marquard, *Schwierigkeiten mit der Geschichtsphilosophie* (Frankfurt/M: Suhrkamp, 1982), str. 91.

33 *Ibid.*, str. 93.

Iako se Markvard u svojoj knjizi bavi filozofskim kretanjima u 19. veku, njegovo upozorenje o opasnostima okreta ka prirodi nije se moglo pokazati opravdanijim nego upravo u zbivanjima koja su predmet Rajhove analize – u fašizmu. Dok Markvard vidi opasnost u okretu ka prirodi, Rajh u tom okretu vidi obećanje oslobođenja. Ali pošto se sloboda ne može definisati u terminima prirodnih procesa, krajnji ishod Rajhovog okreta ka prirodi jeste u stvari napuštanje ideje slobode.

Rajhov paradigmatički okret ka prirodi praćen je i redefinisanjem pojmovna. S jedne strane, biološko jezgro je snabdeveno svim kognitivnim, emotivnim i socijalnim potencijalima koji su imanentni samom tom jezgru, njegova svojevrsna emanacija. S druge strane, i pojam fašizma je uopšten daleko izvan konkretnog istorijskog oblika, i uz to mu je dodato i psihološko značenje.

‘Fašizam’ je politički organizovan izraz prosečne karakterne strukture čoveka, strukture koja nije povezana ni sa određenim rasama ili nacijama, niti sa određenim partijama, koja je opšta i internacionalna. U tom karakternom smislu ‘fašizam’ je emotivno držanje autoritarno potčinjenog čoveka mašinske civilizacije i njenog mehanicističko-mističnog shvatanja života.³⁴

U proširenju značenja pojma fašizma u trećem izmenjenom i proširenom izdanju *Masovne psihologije fašizma* Rajh ide dotle da tvrdi da tada, dakle, 1940-ih godina „nije bilo nijednog čoveka koji u svojoj strukturi ne bi nosio elemente fašističkog osećanja i mišljenja.“³⁵

Rajhov nesumnjiv doprinos bili su uvidi u psihološke aspekte fašizma, i u psihološke mehanizme njegovog održavanja. Ali vrednost i kritički potencijal tih uvida gubi se proširenjem značenja fašizma na celu civilizaciju i na sve ljude u njoj. Ovako ekspanzivno shvaćen fašizam nije ostavio nijedan slobodan ni socijalni ni psihički lokus – ostala je samo biologija u koju je Rajh projektovao sav utopijski potencijal koji se inače povezuje s idejom dobrog društva. Rajhu je ostala samo dobra biologija kao poslednje прибежиште. To će biti stanovište koje će Rajh zastupati do kraja svog života, a sa tog stanovišta je rekonceptualizovao i svoja ranija socijalnoteorijska shvatanja. To svakako govori o snazi njegovih novih uverenja. Rajh se čak pozivao na tok naučne logike koju je on „kao izvršni organ te logike“³⁶ samo sprovodio.

Dok se izvođenje socijalnih konsekvenci iz uvida Frojdove psihoanalize u etiologiju neuroza, tj. u konflikt između nagonskih i socijalnih zahteva, zaista može smatrati logički nužnim, nije jasno koja je logička nužnost vodila naturalističom obrtu kod Rajha. Tim obrtom Rajh čak, paradoksalno, pada ispod samih Frojdovih uvida čiju suštinu čine nerazrešiv konflikt između nagona i kulture, tj. društva. Iako je Rajh i zbog svoje socijalne kritike bio proganjan i isključivan, energetski obrt s pratećom tehničkom operacionalizacijom odveo ga je u zatvor, gde je pod medicinski nerazjašnjenim okolnostima i umro. Teško da bi se mogla zamisliti surovija ironija u Rajhovom životu.

34 Wilhelm Reich, *Die Massenpsychologie des Faschismus*, str. 13.

35 *Ibid.*

36 Wilhelm Reich, *Die Funktion des Orgasmus* (Köln: Kiepenheuer und Witsch, 1969), str. 15.

Recepcija Vilhelma Rajha između socijalne kritike i naturalizma

Već je pokazano kako je Rajhova socijalna kritika odbačena i u psihoanalizi i. što je još paradoksalnije, u marksizmu tridesetih godina dvadesetog veka.

Emancipatorski socijalni pokreti krajem šezdesetih godina dvadesetog veka oživali su interesovanje za Rajha. Njegova dela počela su ponovo da se štampaju, često ilegalno, u samizdatu. Helmut Damer (Dahmer), vrstan poznavalac Rajha, ovako opisuje status Rajha u omladinskom pokretu:

Vilhelm Rajh je kasnije postao autoritet za antiautoritarni omladinski pokret... Rajhova je teorija služila antiautoritarnom pokretu kao popularna verzija Mar-kuzeove (Herbert Markuse) socijalno-filozofske interpretacije Frojda, iako antiautoritarizmu kao životnom obliku neposredno pruža mnogo manje.³⁷

Ako je Rajh i u jednom emancipatorskom pokretu i u kritički nastrojenom vremenu već bio prilično površno recipiran, a s obzirom na sudbinu tih pokreta, tj. njihovu asimilaciju u strukture establišmenta, moglo bi se reći da je socijalnoteorijska verzija Rajhovog učenja izgubila svoju socijalnu motivacionu snagu. S obzirom na to da je početkom devedesetih započeo i socijalno-politički okret udesno, tj. razgradnja modela socijalne države i njenih tekovina, što je kulminiralo Fukujaminim proglasom o kraju istorije,³⁸ onda nije nikakvo iznenađenje što su to ispražnjeno mesto počeli da zauzimaju naturalistički diskursi. Mada na prvi pogled može zvučati čudno, čak i neoliberalizam, čiji uspon pada takođe u to vreme i koji je vrlo brzo postao dominantna politička doktrina, jeste u osnovi naturalistički diskurs, bar u epistemološkom smislu (već time što primarno operiše datostima, npr. pretpostavkom o autonomiji pojedinca). Tome su se 1990-ih godina pridružili i drugi eksplicitni naturalistički naučni diskursi – npr. evolutivna psihologija koja celokupno psihičko i socijalno funkcionisanje objašnjava teorijom evolucije, tj. adaptivnim mehanizmima razvijenim još u kameno doba.³⁹

Naturalistički diskursi, naročito energetske prodrli su i u svakodnevnu laičku psihologiju. Nekada nezaobilazan pojam u opisivanju pojedinaca – karakter, zamenjen je naučnijim „ličnost“, ali je i on veoma brzo zamenjen opštim deskriptorom – energija. Pojedinci se opisuju i vrednuju vrstom i količinom energije koju poseduju i emituju. Mada Rajh nipošto nije tako rasprostranjena referenca kao laički psihološki energetske diskursi, ipak bi se u ovakvom prodoru energetske paradigme u mnoge oblasti mišljenja i života – od globalne politike, uključujući ratove za energetske izvore do novih

37 Helmut Damer, „Odnos Vilhelma Rajha prema Frojdu i Marksu“, *Vidici*, 255–256, 1–2 (1988), str. 47–48 [preveo Dubravko Kolendić, nemački original objavljen 1972].

38 Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*. (New York, NY: Free Press, 1992).

39 Jerome Barkow, Leda Cosmides, John Tooby (eds.), *The Adapted Mind. Evolutionary Psychology and the Generation of Culture* (New York: Oxford University Press, 1992).

tehnoloških i građevinskih normi o energetskej efikasnosti uređaja i zgrada – mogla, uslovno, videti naknadna i naravno prećutna afirmacija Rajhoveg naturalističkog obrta. Kao što je Rajh svojevremeno u organskoj energiji video temelj života iz čega je sledila nužnost i legitimnost otklanjanja svega što ometa slobodan prirodan tok te energije, tako i savremena upotreba pojma energije podrazumeva njegovu već osiguranu legitimaciju.

Ako bismo se pitali o uslovima koji su omogućili promenu diskurzivne dominante, onda tu svakako treba imati u vidu učinke jednog opštijeg „post okreta“ – od poststrukturalizma i postmoderne, preko post-istorije do najnovije post-istine. Iako je samo u poststrukturalizmu eksplicirana kategorija koja se diskurzivno napušta, i svi drugi diskursi konstruisani su u opoziciji prema jakom statusu kategorije strukture. Ali pomeranje diskursivnog fokusa sa struktura ne ukida delovanje struktura, naročito onih najmoćnijih – ekonomskih, političkih, vojnih.

Rajhoveg naturalizam postuliranjem biološkog jezgra kao izvora aktivnosti i socijalnosti, čak i radne demokratije (Arbeitsdemokratie) ima apsolutističke pretenzije: „Sve istinski revolucionarno, svaka prava umetnost i nauka potiču iz prirodnog biološkog jezgra čoveka.“⁴⁰ Društvo je pretpostavljeno samo kao negativni referent. To znači da Rajh društvo delegitimise kao konstituenta ljudskog i svodi ga samo na ometajući, sputavajući činilac. Takav stav počeo je da se artikuliše još u drugoj polovini 1930-ih godina kada je Rajh govorio o „društvenom mehanizovanju života“ koje remeti harmoniju vegetativnog života.

Predmet Rajhove kritike nije bio samo fašizam ili opštije mehanizovanje života. On je već 1940-ih godina kritici podvrgao i liberalizam. Kritika je bila usmerena na površnost liberalizma, ali i njegovu nesposobnost da dopre do socijalnosti čoveka – Vredi ovde navesti Rajhovu argumentaciju u celini:

U etičkim i socijalnim idealima liberalizma prepoznavamo zastupanje crta površnih karakternih slojeva koje su usmerene na samokontrolu i toleranciju. Ovaj liberalizam naglašava svoju etiku u svrhu potčinjavanja životinje u čoveku, našeg drugog sloja 'sekundarnih nagona', Frojdrovog nesvesnog. Prirodna socijalnost najdubljeg, trećeg sloja, jezgra, liberalu je tuđa. On žali i bori se protiv karakterne perverzije čoveka pomoću etičkih normi, ali socijalne katastrofe 20. stoleća poučile su nas da time nije daleko stigao.⁴¹

Drugi aspekt Rajhove kritike liberalizma zaslužuje posebnu analitičku pažnju. Rajh je dobro uočio manjkavosti liberalizma u shvatanju socijalnosti čoveka. Liberalizam je i u teorijskom, i u metodološkom i aksiološkom smislu radikalno individualistička pozicija – individuum je polazište i izvor saznanja i vrednosti. Individuum je shvaćen kao neopterećen „unencumbered self“, autonomija pojedinca je atribut individuumu, a ne postignuće i sposobnost razvijena u interakciji s drugim ljudima. Upravo to je predmet kritike komunitarizma kao alternativne političke doktrine. Ključni argument komunitarističke

40 Wilhelm Reich, *Die Massenpsychologie des Faschismus*, str. 12.

41 *Ibid.*, 12.

kritike može se sažeti u stavu: samosvest i autonomija pojedinca nisu auto-poetička svojstva nego rezultat razvoja čoveka u društvu. Bez resursa koje društvo stavlja na raspolaganje pojedinac se ne može razviti u samosvesnog, moralno odgovornog aktera, člana društva.

Ono što se poriče neopterećenom selfu jeste mogućnost članstva u bilo kojoj zajednici koja je vezana moralnim vezama koje prethode izboru... Takva zajednica – nazovimo je konstitutivna nasuprot puko kooperativnoj – angažovala bi identitet i interese učesnika i tako bi uključila svoje članove u dublju pripadnost (citizenship) nego što neopterećen self može da zna.⁴²

Pošto predmet ovog rada nije diskusija o liberalizmu i komunitarizmu, što sam inače izložila na drugom mestu,⁴³ ovde je važno istaći da za razliku od komunitarističke kritike liberalizma, koja ukazuje na nužnost teorijskog povezivanja individue sa zajednicom, Rajhova kritika liberalizma zbog isključivanja društva završava u pretpostavljenoj socijalnosti kao svojstvu biološkog jezgra čoveka. Društvo je samo izvor ometanja slobodnih bioloških tokova. Tako se, paradoksalno, Rajhova kritika liberalizma i sam liberalizam susreću na istom mestu – u nedostajuće konceptualizacije konstitutivnog statusa društva za pojedinca. U širem diskurzivnom kontekstu uprkos kritici liberalizma Rajh nije na strani komunitarista, nego paradoksalno, ostaje u epistemološkim ograničenjima liberalizma. Još radikalnije implikacije: „Tragično je ironično da je Rajh – radikalni i uverljiv kritičar fašističke ideologije karakterom svojih kasnijih teorijskih postulata neverovatno, opasno blizu ideologiji glorifikacije prirode. Ovde se naravno ne misli na sadržinsku i realnu srodnost, nego samo na fomalno-kategorijalnu.“⁴⁴

Sumirajući, s jedne strane, analizu Rajhovih shvatanja i njihovu transformaciju i, s druge strane, ocenjujući ih u odnosu na savremene interpretativne obrasce, moglo bi se reći da i savremena recepcija Rajha, kao i za vreme njegovog života, podrazumeva suočavanje s mnogim izazovima. Najpre, postoje bar dva Vilhelma Rajha – prvi, rani, koji je insistirao na nužnosti izvođenja socijalnih posledica iz Frojdovih psihoanalitičkih uvida, i kasniji, koji je potpuno biologizovao čoveka. Mada se Rajhov naturalistički obrt može razumeti i kao posledica razočaranja u revolucionarni pokret – utoliko pre što se on i eksplicitno ograđuje od njegove prakse, ipak biologizovanje politike i društva nipošto ne može biti zadovoljavajući odgovor ili oslonac za buduće emancipatorske projekte – čak ni u teorijskom, a kamoli u praktično-političkom smislu.

42 Michael Sandel, „The procedural Republik and the unencumbered self“, *Political Theory*, Vol. 12/1 (February 1984), str. 81–96.

43 Gordana Jovanović, „Psychologie und das Soziale, Zur Geschichte einer Ausblendung“, u: Peter Mattes, Tamara Musfeld (Hg.), *Psychologische Konstruktionen. Diskurse, Narrationen, Performanz* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005), str. 48–68.

44 Gordana Jovanović, „Wilhelm Reich: Seksualnost – Arhimedova poluga za pokretanje (ili zaustavljanje) sveta“, u: Wilhelm Reich, *Prodor seksualnog morala*, Mladost, Beograd 1990, str. 22.

Upadljivo odsustvo opštih socijalno-emancipatorskih projekata u savremenom svetu, odsustvo ili zapravo delegitimisanje čak i velikih teorija Rajhovu socijalnu kritiku ostavlja bez neophodnog receptivnog interpretativnog horizonta. U neizbežnoj hermeneutičkoj dijalektici, s jedne strane, suviše nepoznatog i drugačijeg i, s druge strane, odveć poznatog, Rajhovo socijalno kritici zapao je prvi hermeneutički pol. I tako se perpetuira odsustvo socijalne kritike i revolucionarnih projekata. Kao mehanizmi odvratanja svakako deluju i potrošačka hedonistička kultura i socijalni moral orijentisan ka permisivnosti.

Nasuprot tome, Rajhov naturalizam mogao bi da se prepozna u savremenim biološkim diskursima – pre svega u programu reforme socijalnih nauka, tj. napuštanju standardnog socijalnog modela i okretanju psihologije prirodnim naukama, specifično, teoriji evolucije kao pouzdanom i dovoljnom eksplanatornom modelu psihičkog funkcionisanja i socijalne organizacije. Razumljivo, tu ne da nema, nego nije ni potrebno eventualno pozivanje na Rajha – ili bilo koga drugog.

Ipak, ne bi smelo da promakne da se usred naturalističkog optimizma javljaju i osnažuju totalitarne tendencije, i ta istovremenost nipošto nije slučajna. Naprotiv, upravo odvratanjem pažnje od društva, naturalizam prepusta područje socijalnog delovanja demokratski neautorizovanim akterima. A već su oprobane strategije fabrikovanja konsenzusa, tj. „slobodnih“, ali iracionalnih izbora. Rajh je pokazao na tragičnom istorijskom primeru kako je to moguće. Ako je Rajh tada glavni uzrok video u seksualnom potiskivanju, danas se zatamljavanje mišljenja može ostvarivati i prividnim seksualnim oslobađanjem. Ono što je nepromenjen mehanizam jeste instrumentalizovanje ljudi da delaju protivno svojim pravim potrebama.

Bez obzira na sve istorijske mene, to ostaje dragocen Rajhov uvid.

Bibliografija

- Allport, Gordon, "The functional autonomy of motives", *American Journal of Psychology*, 50 (1937), str. 141–156.
- Barkow, Jerome, Leda Cosmides, John Tooby (eds.), *The Adapted Mind. Evolutionary Psychology and the Generation of Culture* (New York: Oxford University Press, 1992).
- Bernfeld, Siegfried, „Die kommunistische Diskussion um die Psychoanalyse und Reichs 'Widerlegung der Todestriebhypothese'“, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, XVIII (3) (1932), str. 352–385.
- Boadella, David, *Wilhelm Reich. The Evolution of his Work* (New York: Dell Publishing, 1973).
- Damer (Dahmer), Helmut, „Odnos Vilhelma Rajha prema Frojdu i Marksu“, *Vidici*, 255–256, 1–2 (1988), str. 47–72 [preveo Dubravko Kolendić, nemački original objavljen 1972].

- Freud, Sigmund, „Die ‘kulturelle’ Sexualmoral und die moderne Nervosität“, Sigmund Freud, *Studienausgabe* (Vol. 9, 1982; originalno izdanje objavljeno 1908), str. 9–32.
- Idem*, *Das Unbehagen in der Kultur*, Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Vol. 9, 1982, originalno izd. objavljeno 1930 [1929], str. 191–270.
- Fukuyama, Francis, *The End of History and the Last Man*. (New York, NY: Free Press, 1992).
- Gadamer, Hans-Georg, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (Tübingen: Mohr, 1990, originalno izd. objavljeno 1960).
- Habermas, Jürgen, *Saznanje i interes*, preveo M. Cekić, Nolit, Beograd 1975, str. 294–295.
- Hristeva, Galina & Bennett, Philip, “Wilhelm Reich in Soviet Russia: Psychoanalysis, Marxism, and the Stalinist reaction“, *International Forum of Psychoanalysis*, VII. 27/1 (March 2018), pp. 54–69.
- Jovanović, Gordana, “Wilhelm Reich: Seksualnost – Arhimedova poluga za pokretanje (ili zaustavljanje) sveta”, u: Wilhelm Reich, *Prodor seksualnog morala* (prev. Predrag Obradović), Mladost, Beograd 1990, originalno izdanje objavljeno 1932, str. 7–23.
- Eadem, „Psychologie und das Soziale, Zur Geschichte einer Ausblendung“, u: Peter Mattes, Tamara Musfeld (Hg.), *Psychologische Konstruktionen. Diskurse, Narrationen, Performanz* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005), str. 48–68.
- Lothane, Zvi, „Wilhelm Reich revisited: The role of ideology in character analysis of the individual versus character analysis of the masses and the Holocaust“, *International Forum of Psychoanalysis* (20 November 2017).
- Marquard, Odo, *Schwierigkeiten mit der Geschichtsphilosophie* (Frankfurt/M: Suhrkamp, 1982).
- Peglau, Andreas, *Unpolitische Wissenschaft?. Wilhelm Reich und die Psychoanalyse im Nationalsozialismus* (Giessen. Psychosozial Verlag, 2013; drugo izdanje 2017).
- Idem*, *Rechtsruck im 21. Jahrhundert. Wilhelm Reichs Massenpsychologie des Faschismus als Erklärungsansatz* (Berlin: NORA, 2017)
- Pijaže, Žan, *Psihologija inteligencije*, prev. Mirjana Vukmirović Mihailović. Nolit, Beograd 1968, original objavljen 1947.
- Reich, Wilhelm, *Die Funktion des Orgasmus*, (Köln: Kiepenheuer und Witsch, 1969, prvo izd. objavljeno 1927).
- Idem*, „Der masochistische Charakter. Eine sexualökonomische Widerlegung des Todestriebes und des Wiederholungszwanges“, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* Vol. 18/3 (1932), str. 303–351.
- Idem*, „Abschließende Bemerkung zur ‚Gegenkritik‘ Bernfelds“, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, Vol. 18/3 (1932), str. 386–387.
- Idem*, *Masovna psihologija fašizma*, preveli Nadežda i Žarko Puhovski, NIRO „Mladost“, Beograd 1981, originalno izd. 1933.

Idem, *Die Massenpsychologie des Faschismus*; dritte korrigierte und erweiterte Auflage (Frankfurt/M.: Fischer Taschenbuch Verlag, 1977; prvo izd. ove verzije 1946).

Idem, *Wilhelm Menschen im Staat* (Basel & Frankfurt a.M: Stroemfeld, 1995).

Sandel, Michael, "The procedural Republik and the unencumbered self", *Political Theory*, Vol. 12/1 (February 1984), str. 81–96.

Wertheimer, Max, „Experimentelle Studien über das Sehen von Bewegung“, *Zeitschrift für Psychologie*, 61 (1912), str. 161–265.

Gordana Jovanović,

University of Belgrade, Faculty of Philosophy

Wilhelm Reich between social critique and naturalism and his topicality today

Summary: Reich's birth and death anniversaries in 2017 were an opportunity to remember Reich and to raise questions on his relevance sixty years after his death. In Reich's thought it is possible to distinguish two paradigms – a socio-critical and a naturalistic one. However, the issue is not just the transition from the first to the second, but Reich's reinterpretation of the former in light of the latter. Reich's first paradigm is characterized by linking psychoanalysis and Marxism, but at the same time by a critique of Freud's psychoanalysis because it refused to draw social consequences from its own insights and by a critique of Marxist theory and practice in 1930s for its neglect of subjective factors. Due to his disloyalty to orthodoxies, both theoretical and political, Reich was punished by excommunication. In the naturalistic paradigm, which is seen by Reich as a logical development, a biological core is assumed as a source of agency, of sociality, even of work democracy. In the contemporary discursive context characterized by the breakthrough of biological conceptions of psyche and society (for example, evolutionary psychology), Reich's naturalism, implicitly, although without any reference to him, appears to be actual, while his socio-critical position, due to the lack of great emancipatory projects and with regard to delegitimized great social theories, seems to have no receptive prospects.

Key Words: Wilhelm Reich, social criticism, naturalism, Freud's psychoanalysis, Marxism

RAJH I FAŠIZAM: PSIHLOGIJA MASOVNOG (SAMO)POKORAVANJA

Za Dušana Makavejeva

Sažetak: U prvom delu teksta, *Rajh i fašizam: psihologija masovnog (samo)pokoravanja*, autor skicira genealogiju Rajhove figure frejdo-marksizma s obzirom na edipalnu dogmu iz koje nastaje hipoteza o represiji. U drugom delu teksta analiziraju se konceptualni dometi Rajhove kritike masovne psihologije fašizma koji se u velikoj meri preklapaju sa rezultatima Frankfurtske škole. U trećem delu teksta komentarišu se teorijski učinci filozofskog čitanja Rajha (Žak Lakan, Mišel Fuko, Žil Delez, Feliks Gatari i Žan-Lik Nansi). U četvrtom odeljku autor Rajhovu teoriju edipalizovanih fašističkih formacija dekonstruiše preko narativa o molekularnom, segmentizovanom, mikro-fašizmu. Naravno, konceptualno renoviranje Rajhove figure frejdo-marksizma dovelo je do novih i značajnih uvida o horizontalnoj segmentizaciji „mikrofašizma“ koji stoji u interferenciji sa „makrofašizmom.“

Ključne reči: Vilhelm Rajh, Maks Horkhajmer, Teodor Adorno, Žak Lakan, Mišel Fuko, Žil Delez, Feliks Gatari, Žan-Lik Nansi, psihoanaliza, frejdomarksizam, kritička teorija društva, neo-fašizam, nacizam, hitlerizam, kapitalizam, šizofrenija, anti-edip, želja, mašina, proizvodnja.

I. Uvodne napomene

Mi iz zvezda, umesto iz novina, čitamo kada će Hitler biti poražen i kada ćemo dobiti američko državljanstvo.

Hannah Arendt, *We Refugees*, 1943.

Tekst *Rajh i fašizam: psihologija masovnog (samo)pokoravanja* je nastao u pozadini neočekivanog poziva da učestvujem na prigodnom skupu posvećenom Vilhelmu Rajhu. Na dopis organizatora skupa, ugledne profesorke psihologije Gordane Jovanović, odgovorio sam neprikladno: „Hvala na pozivu, nisam zainteresovan da učestvujem u diskusiju o Rajhu.“ Međutim, nakon umerene reakcije, komentara, profesorke Jovanović („Žao mi je što ne možeš da učestvuješ u razgovoru o Rajhu. Za mene ovaj razgovor ima i nostalgično značenje – sećanje na bolja, prošla vremena.“) prihvatio sam poziv da stanem u filozofsku odbranu, ukoliko je tako nešto uopšte moguće, Rajhove figure frejdo-marksizma.

Pre nego što se upustim u rekonstrukciju Rajhove pionirske pobune protiv fašizma, mogao bih da posvedočim da sam se na svečanom skupu o

Rajhu pojavio poput pogrešno pozvanog uljeza. Tokom beogradskog skupa sam nastojao da prikrijem izvesnu nelagodu koja je nastala zbog višestruke upletenosti u rano, pretežno ideološko, privajanje Rajhovog dela. U relativno kratkom razdoblju (1980–1990) priredio sam nekoliko tematskih časopisa posvećenih Vilhelmu Rajhu („Izazovi Wilhelma Reicha“, *Vidici*, Beograd, No. 1–2 (1988); „Wilhelm Reich: Scientia sexualis“, *Ideje*, Beograd, No. 1–2 (1990). U istom razdoblju sam preveo Rajhovu knjigu *Rajhov razgovor sa Frojdom* koja je trebalo da se pojavi u okviru izdavačkog projekta – *Izabrana dela Vilhelma Rajha*, Vol. VI, Mladost, Beograd, edicije koju sam sa puno entuzijazma uređivao. Dobro je poznato da su u okviru ovog izdavačkog projekta objavljene samo dve Rajhove knjige, dok su ostali prevodi izgubljeni u vreme kada se izdavač ugasio! Potpuno je jasno da sam pripadao onim retkim filozofskim tumačima Rajhovog dela (Žarko Puhovski, Slavoj Žižek, i drugi) koji su nastojali da politički apsolviraju Rajhovo frojdo-marksističko nasleđe.

U kratkom, uvodnom ekskurzu, želeo bih da podsetim da je stručna procena Žarka Puhovskog o deficitu valjane recepcije Rajhovitih dela u bivšoj Jugoslaviji sasvim tačna i neumoljivo istinita: „Obzirom na nedostatak (ili barem nedostatnost) ozbiljnih tekstova o Reichu i njegovu djelu (od članka Koče Popovića iz 1934. do danas jedva je i bilo što nova) prilika je, dakle, da se...”¹ Doktrinarni esej, napisan u formi prikaza prevedene knjige, Koče Popovića, *Psihoanaliza i Marksizam, Danas*, Beograd, No. 1–2 (1923) pouzdano je i nepogrešivo anticipirao glavnu liniju frojdo-marksističke resepcije Rajha. „Čovek se psihoanalizom psihološki osposobljava za jedno ispravno društveno delovanje, ali se za to delovanje ne može potpuno osposobiti, ne može stvarno da deluje sve dok ne upozna i prihvati marksizam, sve dok ne unese klasnu sadržinu u psihološke činjenice.”² Projekt uzajamne integracije dva mega teorijska sistema (marksizam i psihoanaliza) ostaće trajna ideološka odrednica većine predimenzioniranih debata o Frojdu i Marksu. Možda nije suvišno da podsetim da je višak ideološkog dekodiranja u Rajhovim ranim tekstovima izazvao sveopšte neslaganje u frojdo-marksističkm taboru. „Wilhelm Reich, koji je potkraj dvadesetih i tijekom tridesetih godina bio najglasniji predlagač (integracije Marksa i Frojda), dočekan je sredinom tridesetih godina s općenitim podsmijehom. Reich je bio bezobzirno izbačen kako iz komunističke partije, tako i iz psihoanalitičkog pokreta. I konzervativci i radikali slagali su se da je Freudov temeljni pesimizam glede mogućnosti za društvenu promenu nespojiv s revolucionarnim nadanjima istinskog marksiste.”³

Drugo političko sveodočanstvo o preventivnoj ideološkoj (i teorijskoj) pobuni protiv neo-fašizma (koji nije ništa drugo do uvezen semi-periferni kapitalizam!), neizbežno upućuje na doktrinarnu knjigu Rastka Močnika, *Koliko fašizma*, 1998. Ova neobično elegantna knjiga je izazvala veliku pažnju

1 Žarko Puhovski, „Revolucija seksualnosti ili ‘seksualna revolucija’“, predgovor knjizi, Vilhelm Rajh, *Masovna psihologija fašizma*, Mladost, Beograd 1973.

2 Koča Popović, „Psihoanaliza i Marksizam“ u knjizi, *Nadrealizam & Postnadrealizam*, Prosveta, Beograd 1985.

3 Martin Džej, *Dijalektička imaginacija*, Svjetlost, Sarajevo i Globus, Zagreb 1982.

jer je za predmet svoje rigorozne kritike upravo postavila tezu o segmentiranom prodoru evropskog post-fašizma. Knjiga je utemeljena na plakatskoj tezi da „devetog maja Evropljani mogu da slave samo oslobođenje od fašizma, ali ne i pobedu nad njim.“ „Sadašnja država nije sposobna proslaviti pedesetu obljetnicu vojne pobjede nad fašizmom. Iz tog je najprije moguće zaključiti da je kraj drugog svetskog rata bio samo vojna pobjeda. Pobjedene su bile fašističke države i njihove vojske. Ali nije bio pobjeđen fašizam kao povjesna praksa, politička metoda, ideološka mreža i misani obrazac. Fašizam je preživio i sada se vraća, pa i tamo gdje je bio pobijeden.“⁴ U ovoj proleterskoj knjizi, ako hoćete, anti-fašističkom vodiču, najavljena je subverzivna ideja o „fašizaciji država spolja“, i nastanku „samoniklog narodnog fašizma.“ Uveren sam da knjiga *Koliko fašizma* može da računa na novu, dodatnu teorijsku legitimaciju koja neizbežno dolazi iz delezijanske dogme o fašističkoj segmentizaciji kapitalističkih (ratnih) mašina.

Želeo bih na početku da pojasnim da se u ovom tekstu neću baviti rekonstrukcijom Rajhovih psiho-političkih radova: upravo obrnuto, nastojću da pokažem u kojoj meri je Vilhelm Rajh doprineo našem razumevanju Fašizma iznutra, i to u njegovoj čistoj, nacističkoj formi. To znači da ću iz praktičnih razloga zanemariti obnovljene sporove istoričara koji su arhivirani pod konvencionalnom rubrikom – Studije fašizma. Ostavljam po strani nijansirane konceptualne razlike između pojmova totalitarizam, fašizam i nacizam koje su ponudile savremene studije fašizma. Za svrhe ovog rada nacizam ću razmatrati izvan preovlađujuće paradigme „posebnog puta“ (Sonderweg), i skraćeno ću ga predstaviti kao jedinstvenu, generičku formu – evropskog fašizma. Pritom, privremeno preuzimam Nolteovu zlokobnu napomenu da se fašizam može tumačiti kao „praktičan i nasilan otpor protiv transcencije.“⁵ Doista je nemoguće potceniti svu težinu ove ideološke poruke koja iznutra razotkriva poreklo zarazne fašističke mržnje prema Judaizmu i Hrišćanstvu. Drugim rečima, antisemitski progon Jevreja, bez premca u svetskoj povesti, jednim delom se mora misliti iz formule – čiste faktičnosti (imanencija) samog sveta – „very facticity (immanency) of the world itself.“ Naravno, ovde ciljamo na navodno prozaične forme nacističkog paganstva, kojem se uglavnom pridavalo samo festivalsko, dekorativno značenje. Neobično je važno da se pri analizi nacističke imanencije uporno držimo Nansijeve odlučujuće dekonstrukcije demitologizovanog pojma zajednice (*La communauté désœuvrée*, 1986). Nansijeva studija omogućuje da bez ideološke zadržke analiziramo totalitarni sunovrat u ponore imanentne, izvorne, *narodne zajednice*. Zar nisu nacistički predatorski identiteti dejstvovali iz središta paganske imanencije („okovano bivstvovanje“) pred kojom se celokupan spoljašnji svet pojavljuje kao čista spoljašnjost – *pure exteriority*. U magičnom tekstu *L'actualité de Maimonide* (1935) Emanuel Levinas nas u pravo vreme upozorava na skrivenu dramu *paganske arijanizacije* nemačke nacije:

4 Rastko Močnik, *Koliko fašizma*, Arkzin, Zagreb 1988.

5 Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism*, 1965.

Paganstvo nije nikad poricanje duha, niti nepoznavanje jednog Boga... Paganstvo je radikalna nemoć da se izađe iz sveta. Ono se ne sastoji u poricanju duhova i bogova, već u njihovom smeštanju u svet... U tom samodovoljnom svetu, zatvorenom u sebe, zatvoren je paganin. On ga smatra postojanim i dobro utemeljenim. Smatra ga večnim. Prema njemu određuje svoje delanje i svoju sudbinu. Osećanje Izraela prema svetu je sasvim drugačije. Ono je prožeto sumnjom. Jevrejin nema u svetu konačne temelje pagana.⁶

Naravno da se odmeravanje neizmerne težine paganske nacifikacije nemačke nacije mora čitati iz pojma naroda (Volk), a ne iz koncepta mase: nacisti su veoma rano izveli sveopštu narodnjačku neutralizaciju egalitarnog statusa nemačkih masa. *Mase* su odbačene kao „egalitarne, nepokretne, uporne, ženstvene, razočarane, sentimentalne, urbane“ dok je *Narod* (Volk) nasuprot tome, „prihvaćen kao disciplinovan, autoritaran, ponizan, pristojan, virilan, spreman da se žrtvuje, i seljački je prikovan za zemlju.“⁷ U svakom pogledu, trajne učinke nacifikacije nemačke nacije moramo da procenimo i na takav način kako bi se jevrejska sudbina u nacističkoj Evropi mogla odrediti kao sudbina-bivstvovanja-strancem u svetu. Za izborni trijumf Hitlera i brutalnu eliminaciju nesretnih Jevreja je doista bio potreban naročiti nacistički dar za kolektivnu autohipnozu, inscenirano jedinstvo rasističkog idiotizma i nacističke brutalnosti koje je nemačku naciju sunovratilo u ponore totalnog ropstva.

Regresivna inscenacija nacističkog mita, impresivno je artikulisana u slavnom tekstu, Nansija i LakuLabara – *Nacistički mit* koji je prvi put bio objavljen 1981. godine. U novom predgovoru za peto izdanje knjige *Nacistički mit* (2015) stoji dalekosežna napomena: „A pre svega, neka niko ne otvori ovu knjigu misleći (kao što se to nekima desilo) da je ona obznanila da je nazizam bio mit. Upravo obrnuto. To je naš demokratski, pravnički, humanistički i tehnološki način kako da oteramo mitološke demone, a koji je možda i sam sa svoje strane tek jedna milozvučna legenda.“ U istom predgovoru Nansi i LakuLabart poentiraju svoje stanovište:

Međutim, mit je oduvek bio mit nekog događaja, ili prigodovanja, mit apsolutnog, zasnivajućeg Događaja. Društva koja su živela u mitu i od mita, živela

6 Emanuel Levinas, *Nekoliko refleksija o filozofiji hitlerizma*, Filip Višnjić, Beograd 2000, str. 24–5. Zanimljivo je filozofsko, a ne političko, čitanje Levinasovog ranog teksta *Aktuelnost Majmonida* (1935) koji je sugerisao Aleksandar Prole: *Ontologija kao ciklično mišljenje: Levinas i Platon*: „Levinas nam sugerise da pravi razlog za izostanak transcendencije u antičkoj filozofiji ne tražimo u filozofskim nedostacima, nego u njenom religijskom deficitu: 'Paganizam nije negacija duha, niti je ignorisanje jedinog Boga ... Paganizam je radikalna nemoć da se izađe iz ovog sveta. On se ne sastoji u negiranju duhova i bogova, nego u njihovom situiranju u svetu... Paganski moral je samo posledica te fundamentalne nesposobnosti da se prevaziđu granice sveta.'“ Ovo mesto je neobično važno, pošto nam skreće pažnju da ontologija, prema Levinasovom mišljenju, nije emancipovana od religije onoliko koliko bi želela da bude. Za njega su samosvojnost i autonomija filozofskog mišljenja u odnosu na religijsko lažne i fiktivne. Afirmativno iskazano, to znači da nam religijske osobenosti itekako mogu poslužiti kao pomoćna orijentacija u interpretaciji filozofije. Negativno rečeno, Levinas nam saopštava da su *granice religije ujedno i granice filozofije.*” <https://www.scribd.com/document/110293627/Ontologija-Kao-Ciklicno-Misljenje-Levinas-i-Platon-Prole-Dragan>

7 Ishay Landa, *Fascism and the Masses*, 2018.

su u dimenziji izvesne konstitutivne događajnosti. Tamo gde se traži mit, upravo je događaj ono što se želi. No ono što nas možda nacizam uči, to je da se događaj ne da tek tako fabrikovati.⁸

Sasvim je jasno da autori *Nacističkog mita* izražavaju dubok oprez i razložnu sumnju u ishitrenu i grubu optužbu nacizma za (mistični) *iracionalizam*.

No mi to kažemo pre svega zato što nikako ne treba zaboraviti da je jedna od suštinskih komponenti fašizma *emocija mase*... koja se uvek povezuje sa pojmovima. Ovde smo se naprosto pozvali na Rajhovu definiciju iz njegove knjige *Masovna psihologija fašizma*: Reakcionarni pojmovi koji se pridodaju revolucionarnoj emociji dovode do fašističkog mentaliteta... Zadatak je, dakle, da se pre svega shvati kako je uošte mogla nastati nacistička ideologija (ono što ćemo pokušati opisati kao nacistički mit) i, još tačnije, zašto je nemačka figura totalitarizma rasizam.⁹

Ukoliko mit nije mitologija, u svom istinskom određenju, on je pre svega moć čiji je izvorni motiv rasa, nemačka rasa, koju treba probuditi u obliku mitske moći: potrebno je, dakle, probuditi moć rase ili naroda (Volk) kao stvaralačku snagu samog mita. Možda bi se hitlerizam, poentira Nansi, mogao definisati kao lucidno iskorišćavanje spremnosti nemačkih masa za mit. „Manipulacija masama nije naprosto jedna tehnika: ona je takođe svrha, pošto, na kraju krajeva, upravo sam mit manipuliše masama i u njima se ostvaruje.“ Od Nansija bismo mogli da preuzmemo odlučujuću tvrdnju da nacizam ne rezimira Zapadnu povest u celini, a još manje da predstavlja njen nužni, fatalni ishod. To ne znači da fašizam možemo odbaciti kao iracionalno zastranjenje koje je tek stvar prošlosti. Upravo Rajhovo nasleđe nas, prema Nansiju, upozorava da se analiza fašizma ne sme izvitoperiti u puki dosije optužbe, nego radije kao još jedan prilog opštoj dekonstrukciji tragične nacističke istorije u kojoj smo svi, na izvestan način, upleteni.

Neophodno je oslobodi nov prostor za konvencionalno čitanje Rajhoveg dela koje se pretežno odvijalo na frojdo-marksističkoj pozornici, na sceni koja je svoj prestiž stekla na osnovu receptivno sve-prisutne kritičke teorije društva. To znači da su se glavni tokovi rane recepcije Rajhoveg dela u Jugoslaviji (1970–1990) odvijali u pozadini Frankfurtske škole koja je filozofski ugled zadobila iz nedogmatske veze sa psihoanalizom. Verovatno nije potrebno da ponovo prizivamo sve one psiho-političke tekstove koji su unutar Kritičke teorije društva (Maks Horkhajmer, Teodor Adorno, Valter Benjamin, Herbert Markuze, Erih From, itd.) odredili glavni smer frojdo-marksističkog čitanja Frojda.¹⁰ Mogli bismo polemički da tvrdimo da je povest Rajhove figure frojdo-marksizma čudesno ukrštena sa usponom „psihoanalitičke sa-

8 Žan-Lik Nansi, *Nacistički mit*, FMK, Beograd 2017, str. 17.

9 *Ibid.*, str. 25.

10 Povodom zakasnelih istraživanja o filozofskoj recepciji Frojda, objavio sam zbornik, *Filozofsko čitanje Frojda*, IIC SSO, Beograd 1998. Takođe sam priredio nekoliko časopisa posvećenih temama: „Psihoanaliza i likovna umetnost“, *Moment*, Beograd, No. 10 (1986); „Frojd i Niče“, *Delo*, No. 10 (1987); „Francuska recepcija Frojda“, *Polja*, No. 351 (1988); „Frojd i Moderna“, *Ideje*, No. 1–2 (1989); „Frojd i filozofija“, *Dijalog*, No. 1–2 (1990); „Filozofsko prisvajanje Frojda“, *Kopča*, No. 1 (1992).

morefleksije“ koja je jedno od svojih teorijskih utočišta našla u Frankfurtskoj školi. Stoga je neobično važno da u narednim razmatranjima skiciram unutrašnju dinamiku raspada Rajhove figure frejdo-marksizma, raspada, koji je svoju spoljašnju, negativnu sudbinu, podelio sa nespretnim, filozofskim prisvajanjem Frejda u Kritičkoj teoriji društva.

U drugom delu teksta ću nastojati da opišem jedinstven događaj filozofske obnove Rajhovog pobunjeničkog diskursa, preporoda koji je neočekivano nastao u egzemplarnim radovima Žaka Lakana, Mišela Fukoa, Žila Deleza, Feliksa Gatarija, i Žan-Lik Nansija. Pritom, pomodno insistiranje na temi – *Wilhelm Reich with French Accent* nema ambiciju da rehabilituje frejdo-marksističkog Rajha: pre bi se moglo reći da je na delu čitanje Rajha kao uzornog anti-fašističkog, i istovremeno, post-edipalnog autora. Burna istorija Rajhovog nasleđa je doista obeležena dvostrukom filozofskom intervencijom: prvi put, neuspeli pokušaj frejdo-marksista da neutrališu autoritarne korene represivnog totalitarizma, i drugi put, delezijanska intervencija u Rajhovo otkriće o „horizontalnoj interferenciji“ između vođe (*Führer*) i narodnih masa.

Prigodan povratak Rajhovom nasleđu se na svečarskom skupu odvijao u atmosferi dominacije originalnog Rajhovog dela koje je višestruko nadživelo svoje parazitske tumače (i ideološke sledbenike). Međutim, zaplet sa raspadom Rajhove autorske aure je neočekivano obeležio jednu potpuno novu receptivnu klimu: Rajhovom nasleđu se danas vraćamo veoma oprezno i sasvim suzdržano, s izvesnom dozom nepoverenja, zato što je njegov pobunjenički tekst konačno bio oslobođen od one frejdo-marksističke srđbe koja se izvitoperila u „militantnu formu političke ravnodušnosti.“¹¹⁾

Jedan od razloga obnovljenog političkog interesa za Vilhelma Rajha je upravo u tome što je ukazao na unutrašnje granice psihopolitičkog timotiziranja proleterskog besa. Oslobodio nas je onog naivnog, i veoma rasprostranjenog uverenja, da je neuspeh timotičke mobilizacije pobunjenih masa rezultat koruptivnog uspona podržavljenog fašizma. Doista se može pokazati da je Rajh pre Kanetija skrenuo pažnju na povesni uspon masa, na masovne prizore fašističke autohipnoze. Nedvosmisleno je ukazao na čudovišan savez nemačke rulje i elite, na „horizontalnu rezonancu“ između Führera i narodnih masa, između makro i mikro (molekularnog) fašizma.

II. Otkriće psihe – Die Entdeckung des Psychischen

Nesvesno funkciniše kao fabrika, a ne kao teatar.

G. Deleuze, F. Guattari,
Capitalism and Schizophrenia: Anthi Oedipus, 1972.

Neobično je važno da nastanak Rajhove frejdo-marksističke paradigme smestimo u samo središte eruptivnih rasprava između marksizma i psihoanalize. Osvrt na dugu istoriju burnih sporova marksizma i psihoanalize ukazuje

11 Peter Sloterdijk, *Gnev i vreme: Psihopolitičko istraživanje*, 2013.

na činjenicu da su se sukcesivno smenjivale linije spajanja i granice razdvajanja Marksa i Frojda. Antagonistički pokušaji spajanja marksizma i psihoanalize su se odigrali pod zajedničim sloganom: *otkriće psihe* (Die Entdeckung des Psychischen). Naravno, u ovom tekstu se neću baviti oživljavajućom restauracijom Rajhove figure frojdo-marksizma, koja je svoju spoljnu, ideološku formu, preuzela od pionirskih radova austro-marksista. Potpuno je razumljivo da su nekonvencionalni psihoanalitičari, kojima je pripadao i sam Rajh, inicirali egzaltiranu raspravu o odnosu Marksa i Frojda.¹²

Gotovo je nepoznata činjenica da su se rane rasprave doktrinarno temeljile na binarnom dijagramu austrijskih socijaldemokrata (Otto Jenssen, Maks Adler, Paul Kriesche): iracionalno ponašanje potencionalno revolucionarnih narodnih masa, kako glasi glavna teza austro-marksista, može se trajno korigovati plodnim ukrštanjem psihologije (Frojd) i ekonomije (Marks). „Psihoanaliza može mnogo da nam kaže o dinamici individualnog ponašanja u masama; ali o značenju samog interesa masa u društvu zadovoljavajući odgovor može da nam pruži samo ona psihologija koja je povezana sa politikom i ekonomijom”. (Otto Jenssen, *Zur Psychologie der Masse: Kautsky und Freud*, 1924). Uprošćena binarna polarizacija, recimo, uma i nagona, ili psihologije i biologije, postaće trajni ideološki marker ranog frojdo-marksizma. Potpuno je jasno da se spoljašna kombinacija dve nezavisne, heteronomne discipline, ne može dijalektički prevladati. Zato su akademski autoriteti za frojdo-marksizam (Helmut Dahmer, Alfred Lorenzer, Wolfgang Bonß) blagovremeno upozorili da su se rane diskusije o Marksu i Frojdu odvijale u ideološkom vrtlogu između dve, ideološki disonantne, mega-teorijske formacije, dijalektičkog materijalizma i psihoanalize.

Nasuprot staroj generaciji frojdo-marksista, protagonisti Frankfurtskog kruga su prepoznali da traganje za jedinstvenim mestom integracije Marksa i Frojda ometa svaki pokušaj da se otkrije njihova unutrašnja dinamika, da se ukaže na mesto preloma, tačku preseka, u kojoj psihoanaliza prelazi u teoriju društva, i obrnuto. Za razliku od frojdo-marksista, Frankfurtska škola nije insistirala na usklađivanju „logike društva“ i „logike psihe“. Ishitrene sinteze Marksa i Frojda su diskurzivno radile na zatvorenom binarnom kodu koji nije mogao da sačuva trajnu napetost između singularnog i pluralnog.

U nameri da izbegnu binarnu iznudicu frojdo-marksizma, frankfurtovci su na tragu Frojda nastojali da formulišu jednu osobenu „transindividualnu teoriju subjektivnosti“ (Lucien Goldmann), odnosno, „objektivnu teoriju subjektivnosti“ (Russell Jacoby):

Oslanjajući se na psihoanalizu, krutička teorija društva uranja u subjektivnost dok ne dodirne njen intersubjektivni temelj – društvo. Ta subjektivnost razotkriva momente sedimentirane objektivnosti: na taj način kritička teorija razbija iluziju subjektivističke teorije subjektivnosti.¹³

12 O političkoj recepciji Frojda u austro-marksizmu i filozofskoj recepciji Frojda u kritičkoj teoriji društva objavio sam dva akademska priloga: „Frankfurtska škola i Frojd“, *Kultura*, No. 57 (1982); „Recepcija Frojda u kritičkoj teoriji društva“, *Gledišta*, No. 77–8 (1988).

13 Russell Jacoby, *Social Amnesia* (Boston, Beacon Press, 1975), p. 80.

Frankfurtska škola je programski zastupala *negativnu psihoanalizu* u kojoj je progresivni hod dijalektičkog posredovanja singularnog-pluralnog još uvek kritički sačuvan. Sve dok se povesni antagonizmi ne razreše, na snazi ostaje prosvetiteljski program kritičkog oslobođenja sveta od dvostruke začaranosti: začaranosti pred-modernim (iracionalnim) mitom, i začaranosti modernim, prosvetiteljskim mitom. U svečanom govoru, na međunarodnoj konferenciji održanoj povodom stogodišnjice Frojdrovog rođenja (*Freud in der Gegenwart*, Frankfurt, 1956) Horkhajmer je programski izjavio: „Stoga mi se čini da još uvek nije došlo vreme za sintezu sociologije i psihologije; još uvek moramo da istrajno i razdvojeno radimo u oba smera.” U rastućem skepticizmu frankfurtske škole, Frojdove biološke premise su razmatrane kao trajni, psihoanalitički korektiv antagoniziranih društvenih odnosa. Izgleda da je Frojd, pored drugih mračnih pisaca građanstva (Niče, Hajdeger, Šmit) doprineo udaljavanju filozofije frankfurtske škole od ranog dijamata, i kasnog humanističkog proto-marksizma. Horkhajmerovo i Adornovo upozorenje je ostalo trajno poučno: nemoguće je formulisati nekakvu mega teoriju koja bi u sebi trajno izmirila sve protivrečnosti postojećeg „sveta života“. Uprkos programskom nacrtu jedne interdisciplinarnе super teorije koja treba da objedini različite istraživačke discipline i orijentacije, Kritička teorija nije podlegla filozofskom zahtevu za *pojmovnim asketizmom*. Upravo obrnuto, u samom središtu psihoanalitičke (samo)refleksije je prepoznato eruptivno jezgro negativnog, kritičkog mišljenja. Frankfurtska škola je nastojala da pomoću Frojda, i istovremeno, preko i protiv Frojda, kritički misli iz filozofski stilizovane psihoanalize. U pismu Loventalu Horkhajmer je izričito priznao: „Mi doista veoma mnogo dugujemo Frojdu i njegovim prvim saradnicima. Njegova misao ima posebnu obrazovnu moć (*Bildungsmächte*) bez koje naša filozofija ne bi bila ono što jeste.” U programskom eseju *Sociologija i psihologija* (1955) Adorno se osvrnuo na neophodnu i stvarnu konstitutivnu antinomiju „pojedince“ i „društva“ pod kapitalizmom.

Neobično opsežan ekskurz o Frojdu i kritičkoj teoriji društva se delom može opravdati prizivanjem preventivne teze koja glasi da je „uzajamna ravnodušnost“ pouzdan put konačnog razilaženja ratobornog marksizma i pobunjeničke psihoanalize. Zar nisu obe diskurzivne formacije doživele neprimerenu „birokratsku afirmaciju“ i to u paradoksalnoj formi disciplinarnе, dakle, doktrinarne degeneracije. Zanimljivo je navesti Delezovu ironičnu napomenu o položaju psihoanalize u humanističkoj aksiomatici:

Frojdova škola nije izazvala toliko problema u psihoanalitičkom svetu samo u odnosu na svoju teorijsku visinu, niti na svoju praksu, već zbog nacrta za eksplicitno novu organizaciju znanja... Psihoanaliza je, dakle, iznela svoju ponudu: da postane glavni službeni jezik, i istovremeno, glavno i službeno znanje umesto filozofije, da postavi humanističku aksiomatiku na mesto matematike, da prisvoji Honestas i funkcije mase.¹⁴

Vratimo se dekonstrukciji Rajhove psihoanalitičke teorije fašizma, doktrine koja je nastala u relativno kratkom razdoblju (*Dialektischer Materialismus*

14 Žil Delez, Kler Parne, *Dijalozi*, Fedone, Beograd 2009, str. 108.

und Psychoanalyse, 1929. Prevod: *Dijalektički materijalizam i psihoanaliza*, Svetlost, Beograd 1934; *Die Massenpsychologie des Faschismus*, 1933. Prevod: *Masovna psihologija fašizma*, Mladost, Beograd 1973). Osnovno polemičko središte rane Rajhove pozicije može se sumirati na sledeći način: sredina oblikuje izvorne biološke zahteve (nagonksu energiju) koji se transformišu u karakterni oklop koji povratno servisira represivne ideološke formacije. Iz ovog skraćenog i sasvim uprošćenog prikaza možemo da zaključimo da je fašizam ekstrapolirana karakterna struktura koja se okreće protiv suverenih interesa oštećene subjektivnosti. Međutim, ono što nas je posebno iznenadilo jeste Rajhovo izuzetno otkriće da su mase postale molekularno žarište ekspanzivnog fašizma: „No fašizam je neodjeljiv od molekularnih žarišta koja se roje i skaču s'jedne točke na drugu, uvijek u interakciji, prije nego što će svi zajedno odjeknuti u nacionalsocijalističkoj državi. Ruralni fašizam i fašizam grada ili četvrti, mladi fašizam i veteranski fašizam, fašizam ljevice i fašizam desnice, fašizam para, obitelji, škole ili ureda: za svaki je od tih fašizama svojstvena neka crna mikrorupa koja je samostojna i komunicira s drugima prije nego što počne rezonirati u velikoj, poopćenoj središnjoj crnoj rupi.” (Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Kapitalizam i šizofrenija 2: Tisuću platoa*).

Polemičko središte rane kritike Rajhovog dela je koncentrisano oko pitanja doktrinarnog statusa pojma „potiskivanja“. Rajhovo revnosno politiziranje seksualnih nagona aktivirano je s radikalnom tvrdnjom kako je oslobođeno seksualno potiskivanje, dakle, libidinalna emancipacija, neophodan uslov progresivnog osvajanja političke slobode. Tim je hipoteza o „libidinalnoj ekonomiji“ postala novo uporište frejdo-marksističke teorije fašizma (Helmut Damer, *Odnos Vilhelma Rajha prema Frojdu i Marksu*, 1972). U Rajhovoј knjizi *Masovna psihologija fašizma* se nalazi sporna tvrdnja kako seksualne smetnje menjaju potlačene na takav način da počinju da misle i osećaju protiv svog vlastitog interesa! Patrijarhalna, autoritarna porodica je, pritom, markirana kao središte psihološke represije (seksualne inhibicije) u čijem se okruženju gnezdi fašistička identifikacija sa Vođom. Drugi odeljak *Masovne psihologije fašizma* nosi upozoravajući naslov: „Ideologija obitelji u masovnoj psihologiji fašizma: vođa i masovna struktura.“ Uvodni pasus ovog čuvenog odeljka precizno najavljuje središnju tvrdnju Rajhove figure frejdo-marksizma: „Kad bi povijest društvenog procesa dopustila građanskim istoričarima da nakon nekoliko decenija posmatraju nemačku prošlost, oni bi sigurno Hitlerov uspeh u godinama 1928.-1933. smatrali dokazom da samo veliki čovek može stvarati povjest time što svojom idejom razbuktava mase: jedan od osnovnih poteza nacionalsocijalističke propagande upravo je ta ideologija vođe.“ Veoma je važno da na ovom mestu navedem centralnu tezu *Masovnoe psihologije fašizma* u celini:

Hitlerov se, dakle, uspeh nipošto ne može objasniti njegovom objektivnom ulogom u povijesti kapitalizma, jer bi ta uloga, kad bi bila neposredni sadržaj propagande, postigla upravo suprotno od onog što se željelo. Istraživanje masovnopsihologijskog djelovanja Hitlera mora početi od pretpostavke da neki

vođa ili čak samo zastupnik neke ideje može uspjeti samo (ako već ne u historijskoj onda barem u ograničenoj perspektivi) ako njegov osobni nazor, njegova ideologija i njegov program *suzvučuju* s prosječnom strukturom širokog sloja masovnih individua. Tada se postavlja sljedeće pitanje o historijskoj i sociologijskoj situaciji u kojoj nastaju te masovne strukture. Tako se masovnopsihologijsko postavljanje pitanja iz metafizike prenosi u zbilju društvenog života. *Samo ako struktura vođine osobe suzvučuje s masovno individualnim strukturama širokih slojeva može neki vođa stvarati povijest.* A da li će to činiti konačno ili samo *prolazno* ovisi samo o tomu da li njegov program leži u pravcu naprednog društvenog procesa ih mu se suprotstavlja. Izjednačavanje Hitlerovog uspjeha sa demagogijom naionalisocialista, sa „zamađljivanjem masa“, njihovim „zavođenjem“ ili čak neodređenim pojmom „nacističke psihoze“ nije, dakle, samo pogrešno, nego je i politička zabluda, koju su čak i sami komunisti, često izražavali. Radi se, naime, o tome da se pojmi *zašto su mase bile podložne (objektivno gledano) stvarnom zavođenju, zamagljivanju i psihotičkoj situaciji.* To znači, bez točne analize događanja u masama ne može se riješiti problem. Ne može se riješiti ni opisivanjem objektivne uloge Hitlerovog pokreta u historijskom procesu. Jer, kako je rečeno, uspjeh NSDAP-a proturiječi toj njezinoj ulozi, a to proturječje možemo riješiti samo *masovnopsihologijski...* Temeljno je pitanje: *Zašto se mase daju politički varati?*¹⁵

III. Uspon (psihologije) masa

Prema Gorzovoj formuli, jedini radni element koji preostaje globalnom kapitalizmu je molekularni ili molekularizirani pojedinac, što će reći 'masa'.

Giles Deleuze, Felix Guattari,
Capitalism and Schizophrenia: Thousand Plateaus, 1980.

Rajhova represivna hipoteza je stavljena pod filozofski nadzor još u ranim, emigrantskim radovima, Markzuea i Adorna. U prećutnoj polemici sa Rajhom (ne navodi Rajhovo ime!) Adorno je na neumoljiv način komentarisao popularnu tezu o iracionalnosti fašističkih masa: „Na kraju, treba imati na umu da totalitarizam ne razmatra mase kao samoodređujuća ljudska bića koja racionalno odlučuju o sopstvenoj sudbini nego ih tretiraju kao jednostavni objekt administrativnih mera koje nas podučavaju, pre svega, da budemo skromni i da se pokoravamo naredbama... Cinična razboritost (proračunatost) je vjerovatno mnogo veća karakteristika fašističkog mentaliteta nego psihološka intoksikacija. Štaviše, oni koji nikada nisu imali priliku da posmatraju fašističko držanje, mogu prevideti činjenicu da čak i one faze kolektivnog entuzijazma na koje se odnosi izraz masovna hipnoza, imaju element svesne (proračunate) manipulacije vođa, što se teško može smatrati rezultatom samo pasivne intoksikacije... Psihološki govoreći, ego igra mnogo veću, preveliku ulogu, u fašističkoj iracionalnosti koja bi trebalo da prizna tumačenje pretpostavljene ekstaze kao jednostavnu manifestaciju nesvesnog.

¹⁵ Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, Ideje, Beograd 1973, str. 42–43.

Uvek postoji nešto samo-stilizovano, samouvereno, lažno u fašističkoj historiji, koja zahteva kritičku pažnju, ukoliko ne želimo da psihološka teorija fašizma postane iracionalni slogan kojim fašizam sebe promovira.” (Theodor Adorno, *Anti-Semitism and Fascist Propaganda*, 1946).

Nova generacija, nazovimo je, filozofskih oponenta Rajhove hipoteze o represiji (Žak Lakan, Mišel Fuko, Žil Delez, i Feliks Gatari) zauzela je radikalno odmak od ortodoksne, psihoanalitičke nauke o potiskivanju. Nedoumice koje bih želeo da protivstavim hipotezi o represiji, navodi Fuko, nemaju toliko za cilj da pokažu kako je ta hipoteza pogrešna, koliko da je vrate u okvir opšte ekonomije diskursa o seksu. Osnovno stanovište filozofskih kritičara Rajhove hipoteze o represiji možemo sumirati na skraćeni način: represija je uvek *samo*-represija, represija koja konstituiše samu sebe iznutra, i ne može se razumeti kao introjeksija onog što dolazi spolja. Uprkos doktrinarnim sporovima oko želje (desire) i zadovoljstva (pleasure), francuski autori su sa velikim entuzijazmom odbacili sveprisutnu ideju edipalne prascene koja operiše preko interiorizovane seksualne represije. Delez je pritom ponudio produktivni koncept *libidalne mašine* koje deluje na osnovu unutrašnje interferencije sa kapitalističkim mašinama. Celokupan postupak anti-Edipalne artikulacije kulminira sa strukturalnom revizijom Frojdrovog pojma nesvesnog. Kritika anti-Edipalne konstelacije se može skraćeno sumirati u dve teze: nesvesno ne funkcioniše u formi *teatarske reprezentacije* (porodičnog, društvenog fantazma), nego u ritmu realne fabričke produkcije intersubjektivnih formi pokoravanja. Radikalna supstitucija imaginarne reprezentacije za realnu produkciju oslobodila je prostor eruptivnoj ekspanziji „želećih mašina“. U izvanrednoj knjizi Leen De Bolle, *Delez i psihoanaliza*, 2010, nalazi se psihoanalitička ekspropriacija osnovne Delezove/Gatarijeve teze: nesvesno bismo morali da afirmišemo u njegovoj punoći, kao bezgraničnu produkciju želje. Želja se ne može staviti na pozornicu, u atelje, radno mesto, i naravno porodicu, koja je, navodno, povlašćeno mesto edipalne scene.

To znači da želja pripada poretku kontinuirane (re)produkcije. Želja nije nešto što potiče od Majke ili Oca, ili dece, ona nije subjektivna ili inter-subjektivna. Porodični odnosi su subjekt produkcijskih mašina, tako da pitanje šta je želja postaje suvišno, i nadomešteno je pitanjem „da li želja funkcioniše?“, „kako želja funkcioniše?“¹⁶

Zapravo, Delezova i Gatarijeva promocija šizoanalitičkog diskursa zavisi od uspeha konceptualnog renoviranja, a ne odbacivanja, psihoanalitičkog pojma nesvesno. Važno je da ukratko pogledamo kako su sačuvali bazični model nesvesnog i kako su, istovremeno, radikalno izmenili njegovu internu dinamiku:

Pre svega, Delez i Gatari odbacuju tvrdnju da nesvesno pritiska svesno; sa svim suprotno, oni tvrde da svesno vrši pritisak na nesvesno (AO, 371/404).

16 Leen De Bolle, ed., *Deleuze and Psychoanalysis: Philosophical Essays on Deleuze's Debate with Psychoanalysis* (Leuven: Leuven University Press, 2010), str. 147.

Umesto modela nesvesnog koji sadrži mnoštvo buntovničkih misli, stvarna „aboridžinska populacija duha“ (kako je to Frojd naveo u jednoj od svojih nesrećnijih fraza), imamo nesversno koje stalno pokušava da proдре u barijeru između dva sistema; ono što su Delez i Gatari zamislili je nešto poput glave prepune pobunjeničkih misli koje su preparirane da se ogledaju samo očima dominantne svesti koja bi trebalo da kaže da su nešto drugo od onoga što one vide.¹⁷

Dalekosežne posledice navedene promene se mogu temeljno opisati samo ukoliko se analiziraju iz Frojdove ortodoksne šeme nesvesnog koje je podeljeno u tri međuzavisna sloja koja između sebe saobraćaju u dinamičkoj, topografskoj i ekonomskoj formi: u Delezovoj verziji, mašine proizvodnje želje (*‘La production désirante’*) povezuju, absorbuju i troše slobodno plutajuću energiju. Povezivanje i trošenje ovih tokova energije ne zaustavljaju mašine produkcije. Sasvim obrnuto, one su preduslov produktivnosti. Produkcija želje koincidira sa drugim produkcijama: libidinalna energija teče i cirkuliše kroz i preko grupa, populacija i plemena. Međutim, za razliku od psihoanalitičke pretpostavke, želje ne proizvode bilo kakvu vrstu kompenzacije zato što proizvodnja želje nije ograničena na jedan poseban oblik egzistencije, već je produktivna u svim oblicima materijalnih i socijalnih produkcija želje.

Kako eksplicitno tvrde Delez i Gatari, „Objekt nedostaje želji. Dakle, svet ne sadrži sve objekte, u njemu nedostaje makar jedan objekt, objekt želje. Ukoliko želja proizvodi, ona proizvodi ono stvarno. Želja je onaj skup pasivnih sinteza koje mašinski povezuju parcijalne objekte, fluksove i tela i koji funkcionišu kao proizvodne jedinice. Stvarnost iz njih proističe, ona je rezultat pasivnih sinteza želje kao *autoprodukcije nesvesnog*. Želji ne nedostaje ništa, njoj ne nedostaje njen objekt. Pre bi se moglo reći da subjekt nedostaje želji, ili da želji nedostaje postojan subjekt: a postojan subjekt postoji samo usled represije... Objektivno biće želje je sama stvarnost kao takva. Jedino postoji želja i ono društveno i ništa drugo... Zato osnovni problem političke filozofije ostaje onaj koji je Spinoza umeo da postavi i koji je Rajh ponovo otkrio: *Zašto se ljudi bore za svoje ropstvo kao da je u pitanju njihov spas?* Kao što kaže Rajh, nije čudno što jedni ljudi krađu, što drugi štrajkuju, već pre to što gladni ne krađu uvek i što eksploatisani ne štrajkuju stalno: što ljudi već vekovima podnose eksploataciju, ponižavanje, ropstvo, toliko da ih žele ne samo za druge, već i za sebe“. (Žil Delez, Feliks Gatari, *Kapitalizam i šizofrenija: Anti-Edip*).

U brojnim radovima su prisutne interpretativne sugestije da se *Anti-Edip* (1972) može delimično čitati kao otvorena filozofska rasprava sa Rajhovim tezama iz knjige *Masovna psihologija fašizma* (1933). Pogledajmo sa kakvim uvažavanjem je Delez pohvalio Rajhovo horizontalno čitanje fašizma odozdo:

Nigde Rajh nije veći mislilac nego onda kad odbija da se pozove na neznanje ili iluziju masa pri objašnjavanju fašizma i kad zahteva objašnjenje pomoću želje, u terminima želje: ne, mase nisu bile prevarene: one su u datom momentu,

17 Ian Buchanan, *Deleuze and Guattari's Anti-Oedipus: A Reader's Guide* (New York: Continuum, 2008), str. 27.

u datim okolnostima želele fašizam, i upravo to treba objasniti, tu perverziju gregarne želje. Rajh ipak ne uspeva da pruži zadovoljavajući odgovor, jer i sam vaspostavlja ono što je upravo srušio, praveći razliku između racionalnosti onakve kakva ona jeste ili bi trebalo da bude u procesu društvene proizvodnje, i iracionalnog u želji, s tim što samo ovo drugo podleže psihološkoj analizi. On tada pripisuje psihološkoj jedino objašnjenje negativnog, subjektivnog i inhibirajućeg u društvenom polju... On odustaje od otkrivanja zajedničkog imenitelja ili koekstenzivnosti društvenog polja i želje.¹⁸

Ukoliko su objekti mašina produkcija same mašine, onda to znači da strastvene želje – „passionate desire“ nisu ni u kakvom srodstvu sa pomamom seksualnog nagona: još su Frojd i rani analitičari otkrili mogućnost slobodnih sinteza, spajanje, parcijalnih objekata i fluksova. „Kao da želeće mašine tutnje, bruje, na dnu nesvesnog.“ Nesvesno je crno, kako kažu. „Rajhu i Markuzeu se često zamera njihov ‘rusoizam’: izvesna suviše idilična koncepcija nesvesnog. Ali zar se upravo nesvesnom ne pripisuju užasi koji jedino mogu biti užasi svesti i jednog verovanja suviše sigurnog u samog sebe? Da li je preterano ako se kaže da, u nesvesnom, nužno ima manje surovosti i strave, i to druge vrste, nego u svesti nekog naslednika, nekog vojnog lica ili šefa države. Nesvesno ima svoje užase, ali oni nisu antropomorfni. Čudovišta ne rađa san razuma, pre ih rađa budna i besna racionalnost.“¹⁹ Mada je Rajh među prvima ukazao na snagu društvene represije, nije po Delezu uspeo da se izbori sa problemom kako potiskivanje zavisi od represije: da li se odista potiskivanje razlikuje od represije po svom nesvesnom karakteru: kako je uopšte potiskivanje sredstvo u službi represije.

Pre nego što pređem na završna razmatranja o Delezovoj interpretaciji Rajhovog otpora fašizmu, važno je da naglasim kako program deseksualizovanja Rajhovog pobunjeničkog diskursa nije omogućio da se unutar frojdo-marksističke paradigme razume artifičijalna priroda (libidinalne) želje.

Niti Fuko ni Delez i Gatari nisu prihvatili doksu o seksualnoj revoluciji, za koju bi želja bila prirodno dobro, pre-diskurzivna energija, i konačno, večna žrtva kulturnih ograničenja. Osnovna pretpostavka bi bila da, kad se ograničenja eliminišu, želja bi se izrazila na slobodan i harmoničan način. Ova liberalna vizija želje nije naprosto ista kao kapitalistička trgovina željom, nego u sebi čuva tragove frojdo-marksističke tradicije Vilhelma Rajha i Herberta Markuzea... Ipak su Delez i Gatari odbacili Rajhovu dualističku poziciju libidinalna-ekonomija versus politička-ekonomija. Smatrali su da nas ovaj dualizam sprečava da shvatimo uvek već prisutan društveni inženjering, i time, paradoksalno, artifičijelnu prirodu želje.²⁰

Liberalni kult o kapitalističkoj potrošnji, slobodnom užitku, i zadovoljenju želja ne predstavlja prirodni izraz želje nego kontigentnu, kulturnu

18 Žil Delez, Feliks Gatari, *Kapitalizam i šizofrenija: Anti-Edip*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci 1990, str. 25–26.

19 *Ibid.*, str. 91.

20 Nicolae Morar, Thomas Nail, Daniel Smith (eds.), *Between Deleuze and Foucault* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016), str. 237.

organizaciju naših želećih i produktivnih snaga koje nas ne oslobađaju, nego nas povratno vezuju za naše *najreaktivnije tendencije* (živa osnova kapitalizma je afektivno ropstvo). Sam Rajh nikada nije uspeo da obezbedi zadovoljavajući odgovor na pitanje – Zašto ljudi žude za vlastitim ugnjetavanjem!? Glavni razlog Rajhovog neuspeha je taj što se on ponovo vraća onoj liniji argumentacije koju je hteo da odbaci, stvarajući rasep između racionalnosti kakva bi trebalo da postoji u društvenim procesima, i iracionalnih elemenata u našim željama koje su jedini pogodan predmet psihoanalitičke pretrage. Rajh ostaje uhvaćen u *teološku viziju želje*, propovedajući orgazmičku imploziju kao novu doktrinu orgonskog spasenja!

Načelni cilj *Anti-Edipa* je bilo teorijsko zblizavanje marksizma i psihoanalize kako bi se uspostavio nov metod kritičke analize koji su autori provokativno nazivali ili kao „materijalistička psihijatrija“ ili „šhizoanaliza“ (termini se koriste naizmenično). Kako bi se ovaj cilj postigao, moraju da se ostvare dva preduslova: prvo, da se želja uvede u konceptualni mehanizam koji će nam pomoći da razumemo društvenu produkciju i reprodukciju, koje su postale intrinzični deo same infrastrukture svakodnevnog života; drugo, da se pojam proizvodnje integriše u koncept želje, uklanjajući veštačku granicu koja odvaja manipulaciju željom od njene istorijske realnosti.²¹

Potpuno je jasno da nas mašine produkcije povezuju sa realnošću, a preteća uloga šizofrenika, prema Delezu, jeste upravo u tome što je šizofrenik iz bilo kog razloga dekodirao produkciju želje koja ugrožava društveni poredak. Naravno, cinički stav ne može da objasni niti da opravda upravo retardiranu subverzivnu scenu. U tom pogledu, cinizam je nova reč za ono što Fuko zove fašizam: nisam spreman da ulazim u dug i složen odnosa između Deleza i Fukoa: trenutno bih relaksirano podsetio na šalu koju je ispričao Daniel Defert. U martu 1972 godine, neposredno nakon pojavljivanja knjige *Anti-Oedipus*, Fuko se obratio svom prijatelju Delezu i rekao: „moralni bismo da odbacimo frojdo– marksizam“, na šta je Delez odgovorio, „Ja se brinem za Frojda, da li ćeš ti da se pozabaviš Marksom?“

Poziciona teorijska prestrojavanja su jedini razlog zbog kojeg su iz knjige *Hiljadu platoa*, 1981, iščezla gotovo sva ona imena koja su bila upletena u edipalnu paradigmu: Lakan, Fuko, kao i sam Rajh. U jednoj od poznatih napomena Delez i Gatari su na sledeći način komentarisali neslaganje sa Mišlom Fukoom: „Naše jedine tačke neslaganja sa Fukoom su sledeće: (1) za nas (društveni) sklopovi nisu akt moći, već čin želje (želja uvek spaja), a moć je stratifikovana dimenzija spajanja; (2) dijagram i apstraktna mašina imaju linije zamki koje su primarne, koje nisu fenomen otpora kontra udara u pluralu, i koje presecaju sve granice deteritorijalizacije.“ Budući da su mašine produkcije konstruktivističke, a ne spontanističke, to znači da je svaki sklop molekularna afera ljudi ili masa. Gatari insistira na proizvodnji segmentiranog

21 Ian Buchanan, *Deleuze and Guattari's Anti-Oedipus: A Reader's Guide* (New York: Continuum, 2008), str. 39.

mikrofašizma koji izranja i buja iz društvenog polja, tako da mikrofašizam nije nužno centralizovan u posebnom društvenom aparatu. Napuštena je dogma o podržavljenom, centralizovanom fašizmu, i ušlo se u mikro-režime u kojima svako uranja u svoju crnu rupu, i postaje potencijalno opasan, pošto je uveren u svoj slučaj, svoju ulogu i svoj značaj. Zar nije Hitlerov inicijalni mikrofašizam nastao iz gradske bande koja je nemačkom građanstvu dobacivala: „Mi smo nemačka avangarda“, „Mi smo pobunjenički marginalci.“

Možemo zamisliti scenu u kojoj nekoliko mikro grupacija antagonistički hrane jedna drugu na takav način da izgrađuju velike molekularne skupove koji prodiru u zatvoren kružni tok, molekularnu mrežu. Upravo u njihovom središtu, prema Delezu i Gatariju, nastaje *ratna mašina* koja je usmerena protiv državnog aparata:

Fašizam nastaje kada se neka *ratna mašina* ustanovi u svakoj rupi, u svakoj niši. Čak i nakon što bude ustanovljena, nacionalsocijalistička će država imati potrebu za tim nepopustljivim mikrofašizmima, koji joj pružaju neusporedivi način djelovanja na „mase.“ Daniel Guérin ima pravo kad tvrdi da je Hitler preuzeo vlast, a ne njemački generalštab, ponajprije zbog toga što je raspolagao mikro-organizacijama koje su mu pružale „neusporedivu, nenadomjestivu mogućnost da proдре u sve ćelije društva“, to jest gipku i molekularnu segmentarnost, tokove kadre prožeti svaku vrstu ćelije. Obrnuto, ako je kapitalizam naposljetku procijenio fašističko iskustvo katastrofalnim, povezujući se radije sa staljinističkim totalitarizmom, mnogo razboritijim i podatnijim njegovim interesima, to je stoga što je potonji imao klasičniju, manje fluidnu segmentaciju i centralizaciju. Ono što čini fašizam opasnim je mikropolitika ili molekularna moć, jer on je masovan pokret: kancerozno tijelo više nego totalitaran organizam.²²

Tu ponovo nailazimo, dodaje Delez, na paradoks fašizma, paradoks u njegovom razlikovanju od totalitarizma. „Totalitarizam je, naime, stvar države: bitno se tiče odnosa države kao lokaliziranog sklopa prema apstraktnoj mašini nadkodiranja koju efektuira. Čak i kad se radi o vojnoj diktaturi, državna je vojska, a ne ratna mašina, ono što preuzima vlast i podiže državu na totalitarni stupanj. Totalitarizam je u najvećoj mjeri konzervativan. U fašizmu se, suprotno tome, itekako radi o ratnoj mašini. Kad si fašizam skroji totalitarnu državu, to više ne znači da je državna vojska preuzela vlast, već, naprotiv, znači da je ratna mašina preuzela državu.“²³ Međutim, najveća novina je planetarno širenje neo-liberalnog kapitalizma koji je performativno imunizovan na raspad nacionalnih, post-suverenih država. Doista, današnje države ne raspolazu institucionalnim, političkim, ekonomskim, pa čak ni finansijskim sredstvima koja bi im pomogla da neutrališu protivudarce molekularnog fašizma odozdo. Nacionalne države ne mogu da se večno oslanjaju na stare forme poput vojske, policije, birokratije, pa čak i sindakata: svoju snagu, u najgorem

22 Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Kapitalizam i šizofrenija 2: Tisuću platoa*, Sandorf & Mizantrop, Zagreb 2013, str. 239.

23 *Ibid.*, str. 257.

slučaju, mogu parazitski da crpe iz obostarne segmentarnosti koja je postala konstitutivni momenat perpetuiranja uvek već konfliktne realnosti.

Upravo je u slučaju fašizma moguće videti kako su makro i mikro segmentarnost neodvojive, kako prelaze jedna u drugu, kako se međusobno pretpostavljaju, bez obzira na to što se razlikuju 'jer nemaju iste termine, iste relacije, istu prirodu, istu vrstu mnogostrukosti.' Fašizam je neodvojiv od mikrožarišta koja se umnožavaju i uvek su u interakciji mikropolitike i makropolitike. Za Deleza i Gatarija, fašizam je najfantastičnija ekonomska i politička reteritorijalizacija unutar kapitalizma, a mogućnost njegovog ponovnog uspostavljanja unutar bilo koje buduće kapitalističke formacije stalno je prisutna. Pozivajući se na Vilhelma Rajha, oni konstatuju kako mase nisu nevino prevarene. Naprotiv, pod određenim uslovima one su želele fašizam i ta perverzna želja masa konstitutivni je momenat zatvaranja. Isto tako, fašizam je neodvojiv od čvorišta koja se množe u različitim tačkama, koje su u neprekidnoj interakciji 'prije nego što će sva zajedno odjeknuti u nacionalsocijalističkoj državi'. Mogući su najrazličitiji fašizmi: ruralni fašizam; fašizam grada, četvrti, fašizam mladih, fašizam para, porodice, škole ili kancelarije... Svakom od tih fašizama odgovara neka crna mikrorupa koja je samostalna i komunicira s drugima pre nego što počne da rezonira u velikoj središnjoj crnoj rupi. Svi ovi mikrofašizmi mogu se kristalisati u makrofašizam, ali isto tako mogu plutati sami, često zanemareni ili neopaženi, unutar društvenog polja.²⁴

Ono što fašističku reteritorijalnost čini najfantastičnijom, prema Čekiću, jeste promena u režimu kapitalističke mašine koja teži da stanje duha i stanje stvari (događaja) bezuslovno preklopi u jednu jedinstvenu, *dominantno nacističku realnost*. Čekićevo dragoceno zapažanje retrospektivno ukazuje na gigantski projekt nacističkog *Gleichschaltung*-a koji se odnosio na državnu „koordinaciju“ ili „sinhronizaciju“ virtualno svih oblasti javnog i društvenog života. Metafora *Gleichschaltung*, tj. „koordinacija“, eufemistički prevedena kao „reorganizacija“, označavala je „režimske napore da se svi sektori države i društva stave pod nacističku kontrolu.“²⁵ U izvesnom smislu operativna metafora *Gleichschaltung* obeležava momenat jedinstvene rezonance, interferencije, između „mikrošfašizma“ odozdo i „makrofašizam“ odozgo.

Posleratni demokratsko-liberalni imaginarij se doista zasniva na dvostrukim, političkim i moralnim predviđanjima, da ćemo fašizam ipak nekako savladati. Kao što je Feliks Gatar primetio, „dovedeni smo do toga da poverujemo da je fašizam samo loš trenutak kroz koji smo morali da prođemo, neka vrsta istorijske greške, ali i blistava stranica u istoriji za dobre heroje... da su postojale realne antagonističke protivrečnosti između sila fašističke osovine i saveznika.“²⁶ Sasvim je jasno da nam vojni poraz fašizma nije pomogao da razumemo (ekonomsku ili psihološku) prirodu nacizma.

24 Jovan Čekić, *Izmeštanje Horizonta*, FMK, Beograd 2015, str. 48. Subverzivno čitanje fašizma se nalazi u zanimljivoj knjizi, Jelisavete Blagojević. *Eadem, Politike nemislivog: Uvod u ne-fašistički život*, FMK, Beograd 2014.

25 Tobias Schepanek, *Gleichschaltung and Where It Failed*, 2013.

26 Felix Guattari, *Chaosophy: An ethico-aesthetic paradigm* (New York: Semiotext, 1995).

Naravno da fašizam nije spektralna, utvarna figura prošlosti: mi smo ovdje kako bismo razumeli, ističe Fuko u predgovoru *Anti-Edipu*, da je fašizam u svakom od nas, da nas je fašizam navukao na moć, i da treba da mislimo o fašizmu koji će doći. Najvažnije je da se izborimo s idejom da je fašizam nešto elementarno, ne kao politički život, nego kao život po sebi. Deleza nam je doista ponudio nov konceptualni okvir („desiring machine“, „war machine“) iz kojeg se fašizam može misliti produktivno i hrabro. Brajan Masumu je nedavno predložio inspirativnu definiciju fašizma: „Fašizam je manijački napad koji su politička tela, u interesu vlastitog spašenja, izvela protiv sebe: *fašizam je strast koja se okrenula protiv sebe.*“

IV. 'Everybody wants to be a Fascist'

*Jedino dramatično kazivanje može surovo
realnosti da vrati njen nasilnički lik.*

(Peirre Bourdieu, *La Misère du Monde*, 1993)

Završna razmatranja su organizovana u formi komentara modifikovanog podnaslova ovog teksta – *psihologija masovnog (samo)pokoravanja*, podnaslova koji precizno najavljuje osnovnu intenciju ovog teksta. Od Rajha do Deleza se mogu pratiti dijagrami unutrašnjeg raspada (pred)fašističkog subjekta, na čije mesto nastupa segmentirana mreža fašistoidnih događaja. Tamo gde se traži regresivni povratak nacističkog subjekta, upravo je fašistički događaj ono što se realno želi. Novi fašizam nas performativno uči kako se masovni događaji mogu lako tehnološki inscenirati i medijski fabrikovati. Za eksplozivnu re-produkciju segmentiranih mikro-fašističkih događaja doista su neophodni techno-medijski sklopovi koji su preuzeli funkciju post-političkih, mikro umrežavanja.

Predlažem da na trenutak vratimo čudesnoj, gotovo šokantnoj tvrdnji, Deleza i Gatarija koja glasi: „Valjalo bi proceniti stepen bliskosti suprotstavljenih ratnih mašina i državnog aparata i to u svakom preseku, čak i onom muzičkom ili književnom.“ Da li to znači da simptom novog fašizma nekontrolisano pluta i da je neodvojiv od *molekularnih žarišta* koja se slobodno umnožavaju i skaču s jedne točke na drugu. Kakav bi, recimo, mogao da izgleda televizijski ili digitalni fašizam koji poput rojeva pčela naseljava društvene mreže. Da li je koncert Dejvija Bovija upravo ona eruptivna crna rupa, osobeno muzičko, molekularno žarište, usred kojeg nas rok svezda otpozdravlja nacističkim gestom. Mogli bismo da istražimo šta se desilo sa „Zaratustrom koji je stigao u Holivud“, (Richard Wolin, *The Seduction of Unreason: The Intellectual Romance with Fascism*, 2004). Prema zdravorazumskim uvidima svaki „nevini događaj“, ukoliko tako nešto uopšte postoji, ima svoje perverzno, bizarno, fašističko naličije: međutim, kako razumeti zašto je erupcija masovne *fašističke perverzije* postala nova planetarna norma (Antonios

Vadolas, *Perversion of Fascism*, 2009). Perverzne refrakcije neo-fašističkih masovnih prizora ne parazitiraju na građanskoj nesigurnosti iz koje nastaju reaktivne neo-fašističke formacije. Sasvim obrnuto, iritantnost fašističkog užitka, transgresivno eksczesno zadovoljstvo nacističkih masa, skreće pažnju da se planetarno pokoravanje događa u formi egzaltirane podrške masa. Zar nije, da se izrazim hegelijanski, digitalna sloboda jedina fantomska sloboda koja još uvek ostaje u granicama masovnog tehno-ropstva. Svako je pomalo singularni fašist!

Neobično ekstravagantne uvide upravo dugujemo ranom Rajhu, koji se drznuo da objavi da nacistički čovek (to kancerozno fašističko telo) nastaje iz samog procesa psiho-političkog konstituisanja subjekta. Neobično je to da je Rajh nesrećno edipalizovao političku figuru moći (porodična primalna sena) koja neumoljivo pritiska i prisiljava mase na poslušnost: Rajh je svakako ponudio korektan opis ali samo jednog oblika tradicionalnog učinka moći.

Ako, međutim, sledeći Fukoa, moć razumemo i kao ono što formira subjekt, kao ono što osigurava uslov i mogućnosti njegove egzistencije i putanju njegove želje, onda moć nije samo ono čemu se suprostavljamo, nego je, u jakom smislu, takođe i ono od čega zavisi naša egzistencija, ono što unutar sebe negujemo i čuvamo... Subjekt je uvek iniciran kao subjekt kroz ovo primarno pokoravanje moći... U svim slučajevima, moć koja isprva izgleda kao nešto spoljašnje, nametnuto subjektu, nešto što prisiljava na potčinjavanje, dobija psihičku formu koja uspostavlja samoidentitet subjekta. Oblik koju ta moć dobija obeležen je figurom preokreta, okretanjem sebi, i istovremeno, protiv sebe.²⁷

Tezu o strastvenoj privrženosti vlastitom pokoravanju cinično zloupotrebljavaju one „post-kapitalističke mašine“ koje nastoje da profiitiraju na društvenom proizvodu kao želećem proizvodu. Logika je surova: ukoliko se može pokazati da subjekt narcistički čuva svoju podređenu poziciju, to znači da je sam odgovoran, samoodgovoran, za političke efekte samo-potčinjavanja. Međutim, to ne znači da je psihologija masovnog pokoravanja samo nasilna, da se probuđene mase negativno potčinjavaju vlasti u nekoj vrsti mazohističke hysterije. Prema Fukou, da podsetim, potčinjavanje subjekta i postojanje subjektom se odvijaju u istom subjektivnom polju, u samoj ravni telu – preko tela i kroz telo, koje je bilo povlašćeno mesto zabrane i spoljašnjih sankcija koje su izdašno primenjivane u ritualima prisilne normalizacije. Ovaj spoljašnji odnos subjekta prema moći je ostao trajno žarište, i ne savladana teškoća, u Rajhovim psiho-političkim razmatranjima. Jer danas je prilično jasno da post-fašističke mase ne nastaju unutar jednog polja odnosa moći (Edipalne scene), nego da postoje bezbrojni oblici porobljavanja, otpora i kontra-otpora, koje omogućavaju same mašine moći. Ukoliko se otpor razumeva kao učinak moći, iste one moći kojoj se suprostavljamo, onda bi, prema neo-fašističkom rezonu, moć trebalo transformisati na takav način da svaki otpor ostaje unutar uslova svog nastanka. Ukoliko su figure mikro-moći sve manje

27 Džudit Batler, *Psihički život moći: teorije pokoravanja*, FMK, Beograd 2012, str. 10.

dramatične, i sve više zavodljive, pa čak i poželjne, mase više neće dejstvovati na osnovu kružnog cirkulisanja nametnute krivice, a *rad savesti* više neće ometati nastanak post-fašističke segmentacije.

Ne postoji ni jedan valjan razlog da se u završnom odeljku teksta i dalje zadržavam na pitanju odnosu Deleza i psihoanalize, navodno homoseksualizovane psihoanalize koja je nastala kao neželjeni efekt, Delezove prefinjene kritike, koja se nikada ne može svesti na potpuno odbacivanje psihoanalize. Neću se upuštati u optužbe o delezijanskoj, monističkoj organizaciji libida, iz koje nastaje zajedljiva, antifeministička insinucija, koja poručuje da se fašizam ne rađa iz figure oca, nego iz zagrljaja „*maternal jouissance*“.

Pošto sam u tekstu Rajhovu pobunu protiv fašizma delimično čitao iz delezijanske perspektive, obavezan sam da ponudim nekoliko imanentnih pojašnjenja. Prvo, postoje značajne razlike u povesnoj de-legitimizaciji fašizma u prvom (*Anti-edip*) i drugom (*Hiljadu platoa*) tomu slavne knjige *Kapitalizam i šizofrenija*. U prvom tomu fašizam je tretiran kao zaleđena i fiksirana (paranoična) želja, dok se u drugom tomu fašizam pojavljuje u obliku ubrzane želje i otkačene energije. Dakle, paranoični, reakcionarni, fašistički sklop je suprostavljen šizoidnom, revolucionarnom sklopu nacista. Paranoja nasuprot delirijumu.

Za Rajha i psihoanalizu uopšte, želja je potisnuta i deformisana kroz pojedince i to posredstvom porodične pedagogije; samo tako se želja može projektovati na društvo u celini; na drugoj strani, diskurs šizoanalize tvrdi da se želja investira u celokupno društveno polje (uključujući i porodicu) direktno i bez projekcije ili sublimacije... Tako libidinalna investicija pre svega traži razvoj svojih produkcionih snaga, svoje vlastito osnaženje: za šizoanalizu to je presudan faktor u objašnjenju primalnog populizma samog istorijskog fašizma. Međuratne evropske mase nisu bile ideološki obmanute, izigrane fašizmom: one su aktivno žudele za fašizmom zato što je potvrđivao njihovo osećanje moći... Tamo gde *Anti-Oedipus* konstruiše fašizam (zajedno sa paranojom) kao fikciju koja stoji nasuprot fluidnosti želje, *A Thousand Plateaus* predstavlja fašizam kao posebnu vrstu ubrzane želje; u drugom tomu fašizam je pre svega stvar brzine, ubrzanja: želja se kreće isuviše brzo a ne presporo.²⁸

Jasno je da su Delez i Gatari filozofski eho onog važnog psihološkog pitanja koji je postavio Vilhelm Reich – zašto mase žele fašizam? Naravno, francuski filozofi su ponudili različit, ekstravagantan odgovor, koji su smestili u imaginarnu geografiju želje i društvenih polja, budući da su društvena polja neposredno prožeta radom same želje. Ova strateška razlika želje i društvenog polja se ogleda i u razlici između *mikro fašizma* (aktualni istorijski fašizam koji nije ništa drugo do realizovani nihilizam) i *makro fašizma* koji je povezan s usponom ratne mašine u doba planetarne deteritorijalizacije mašina želje, želećih mašina čija je superiornost u vertikalnim i horinzontalnim segmentacijama: „Klasična suprotnost između segmentiranog i centralizovanog

28 Ian Buchanan, Nicholas Thoburn (eds.), *Deleuze and Politics* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008), str. 76.

ovdje teško da može biti relevantna. Ne samo da država vrši moć nad segmentima koje suzdržava ili kojima dopušta da opstanu, nego i sama ima i nameće vlastitu segmentarnost.“

To znači da mnoštvo želja i želećih mašina ne obezbeđuje njihovo jedinstvo i stabilnost: sve želeće mašine funkcionišu u isto vreme, ali u rezovima i prekidima, kvarovima i promašajima, jedna ukupnost u kratkim spojevima koja nikad ne okuplja sve delove u celinu. Kao neželjenu ishod imamo stanje „da je za želju čudnovatna pustolovina to što želi represiju.“ Ta represija, ne dolazi od primarne edipalne scene (porodice) koja je suočena sa otkrićem da je *nesvesno bezroditeljsko siroče*: da li to znači da je imperijalizam edipalne prascene egzistira na maloj, prljavoj porodičnoj tajni: „*Neuroza, to su otac i majka, ali baka, to je psihoza.*“

Zajedno sa Delezom i Gatarijem delim opšti utisak, čist utisak, „da psihoanaliza zatvara seksualnost u jednu bizarnu kutiju s buržujkim ukrasima, u neku vrstu prilično odvratnog veštačkog trougla, koji guši svekolicu seksualnost kao proizvodnju želje, da bi je na nov način ponovo pretvorio u ‘prljavu malu tajnu’, malu porodičnu tajnu, intimno pozorište umesto fantastične fabrike, prirode i proizvodnje... I možda je psihoanaliza uspela da ‘dezinfikuje prljavu malu tajnu’, ali jadna i prljava tajna modernog Edipa-tiranina nije zbog toga postala ništa bolja.”²⁹ Ali upravo u onoj meri u kojoj psihoanaliza zatvara „ludilo“ u „porodični kompleks“, u toj meri uspeva da iznudi priznane krivice, i osećaj stida, koji proističu iz *Edipalne samo-kolonizacije*.

Bibliografija:

- Abou-Rihan, Fadi, *Deleuze and Guattari: a Psychoanalytic Itinerary* (New York: Continuum, 2009).
- Adkins, Brent, *Deleuze and Guattari's A Thousand Plateaus: A Critical Introduction and Guide* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015).
- Buchanan, Ian, *Deleuze and Guattari's Anti-Oedipus: A Reader's Guide* (New York: Continuum, 2008).
- Chasseguet-Smirgek, Janine, Bela Grunberger, *Freud or Reich?* (London: Free Association Books, 1986).
- Culp, Andrew, *Dark Deleuze* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2016).
- David-Ménard, Monique, *Deleuze und die Psychoanalyse* (Zürich: Diaphanes, 2009).
- De Bolle, Leen (ed.), *Deleuze and Psychoanalysis: Philosophical Essays on Deleuze's Debate with Psychoanalysis* (Leuven: Leuven University Press, 2010).
- Deleuze, Gilles, Guattari Félix, *Politique et Psychoanalyse* (Paris: Des mots perdus, 1977).
- Dodds, Joseph, *Psychoanalysis and Ecology at the Edge of Chaos: Complexity Theory, Deleuze, Guattari and Psychoanalysis for a Climate in Crisis* (London: Routledge, 2011).

²⁹ *Anti-Edip*, 1990, str. 138.

- Evans, Brad, Reid Julian (eds.), *Deleuze & Fascism: Security, War, Aesthetics* (London: Routledge, London, 2015).
- Fallend, Karl, Nitzschke Bernd, *Der 'Fall' Wilhelm Reich: Beiträge zum Verhältnis von Psychoanalyse und Politik* (Giessen: Psychosozial-Verlag, 2012).
- Fallend, Karl, *Unbewusste Zeitgeschichte: Psychoanalyse, Nationalsozialismus* (Wien: Folgen, Löcker Verlag, 2016).
- Clancy, F. Rockwell., *Towards a Political Anthropology in the Work of Gilles Deleuze: Psychoanalysis and Anglo-American Literature* (Leuven: Leuven University Press, 2015).
- Guattari, Feli, *Psychoanalysis and Transversality: Texts and Interviews 1955–1971* (Cambridge: MIT Press, 2015).
- Guillaume, Colett, *The Psychoanalysis of Sense: Deleuze and the Lacanian School* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016).
- Holland, W. Eugene., *Deleuze and Guattari's 'A Thousand Plateaus': A Reader's Guide* (New York and London: Bloomsbury Academic, 2013).
- Jacoby, Russell, *Social Amnesia* (Boston: Beacon Press, 1975).
- Jambois Fabrice, *Deleuze et la mort: Chemins Dans L'anti-Oedipe* (Paris: L'Harmattan, 2016).
- Kaugman, Eleanor, *Deleuze, The Dark Precursor: Dialectic, Structure, Being* (Baltimore: The John Hopkins University Press, 2012).
- Kerslake, Christian, *Deleuze and the Unconscious* (London: Continuum, 2007).
- Landa, Ishay, *Fascism and the Masses: The Revolt Against the Last Humans, 1848–1945* (London: Routledge, 2018).
- Massumi, Brian, *A User's Guide to Capitalism and Schizophrenia: Deviations from Deleuze and Guattari* (Cambridge: The MIT Press, 1992).
- Morar, Nicolae, Nail Thomas, Smith Daniel (eds.), *Between Deleuze and Foucault* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016).
- Nedoh, Bostjan, Zevnik Andreja (eds.), *Lacan and Deleuze: A Disjunctive Synthesis* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016).
- Nichterlein, Maria, Morris R. John, *Deleuze and Psychology: Philosophical Provocations to Psychological Practices* (London: Routledge, 2016).
- Pabst, Manfred, *Bild – Sprache – Subjekt: Traumtexte und Diskurseffekte bei Freud, Lacan, Derrida, Beckett und Deleuze/Guattari* (Königshausen, Neumann, 2004).
- Palumbo, D Fabio., *Economia del desiderio: Freud, Deleuze, Lacan*, (Milano: Mimesis, 2015).
- Peglau, Andreas, *Unpolitische Wissenschaft?: Wilhelm Reich und die Psychoanalyse im Nationalsozialismus* (Giessen: Psychosozial Verlag, 2017).
- Peglau, Andreas, *Rechtsruck im 21 Jahrhundert: Wilhelm Reich Massenpsychologie des Faschismus als Erklärungsansatz* (Berlin: Nora, 2017).
- Reich, Wilhelm, *Where's the Truth?: Letters and Journals, 1948–1957* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2012).
- Salin, Sophie, *Kryptologie des Unbewußten: Nietzsche, Freud und Deleuze im Wunderland* (Neumann: Königshausen, 2008).

- Schmiedel, M. Steve, *Contesting the Oedipal Legacy: Deleuzean vs Psychoanalytic Feminist Critical Theory* (London: Transaction Publishers, 2004).
- Schmidt, Stefanie, *Film und Erinnerung: Das Kristall-Bild von Gilles Deleuze als Verschränkung von Sagbarem und Sichtbarem oder Psychoanalyse und Zeitphilosophie* (Berlin: Avenus Verlag Sieber & Dr. Weber, 2005).
- Schmidgen, Henning, *Das Unbewußte der Maschinen: Konzeptionen des Psychischen bei Guattari, Deleuze und Lacan* (Paderborn: Verlag Wilhelm Fink, 1997).
- Schuster, Aaron, *The Trouble with Pleasure: Deleuze and Psychoanalysis* (Cambridge: MIT Press, Cambridge, 2016).
- Schwab, Gabriele (ed.), *Derrida, Deleuze, Psychoanalysis* (New York: Columbia University Press, 2007).
- Sharf, Myron, *Fury on Earth: A Biography of Wilhelm Reich* (London: Hutchinson, 1983).
- Swiatkowski, Piotrek, *Deleuze and Desire: Analysis of "The Logic of Sense"* (Leuven: Leuven University Press, 2015).
- Thylstrup, Nanna B., *The Politics of Mass Digitization* (Cambridge: MIT Press, Cambridge, 2018).
- Wolfenstein, V. Eugen, *Psychoanalytic-Marxism* (New York: Guilford Press, 1993).

Obrad Savić,

Faculty for Media and Communication, University of Sigidunum

Reich and Fascism: Psychology of Mass (Self)Submission

Summary: In the first part of the text *Reich and Fascism. A Psychology of Mass (Self)Submission*, the author has sketched a genealogy of Reich's figure in Freudo-Marxism with reference to the Oedipal dogma from which the thesis of repression was developed. In the second part of the paper the conceptual scope of Reich's critique of mass psychology of Fascism is analysed and it largely overlaps with the results of the Frankfurt School. The third part offers a commentary of the theoretical achievement of the philosophical readings of Reich (Jacques Lacan, Michel Foucault, Gilles Deleuze, Félix Guattari, and Jean-Lun Nancy). In the fourth section the author has deconstructed Reich's theory of oedipalized Fascist formations by using the narrative of molecular, segmented Micro-Fascism. Naturally, the conceptual renovation of Reich's figure in Freudo-Marxism has led to new and important insights on the horizontal segmentation of 'Micro-Fascism' which is in interference with 'Macro-Fascism'.

Key words: Wilhelm Reich, Max Horkheimer, Theodor Adorno, Jacques Lacan, Michel Foucault, Gilles Deleuze, Félix Guattari, Jean-Lun Nancy, Psychoanalysis, Freudo-Marxism, Critical Theory of Society, Neo-fascism, Nazism, Hitlerism, Capitalism, Schizophrenia, Anti-Oedipus, Desire, Machine, Production.

ZAŠTO SE MASE DAJU POLITIČKI VARATI?

Refleksije povodom knjige Vilhelma Rajha *Masovna psihologija fašizma*

Sažetak: Odgovor Rajha na pitanje zašto se mase mogu politički varati mnogo je kompleksniji od odgovora koje nude osnivači psihologije i sociologije masa Gabrijel Tard, Gistav Le Bon, pa čak i Zigmund Frojd. Polazna tačka u Rajhovom pogledu na psihoanalizu i objašnjenje psihologije masa je fenomen potiskivanja polnog nagona još u detinjstvu. On zaključuje da se zbog toga uspostavljaju višestruko povezani uticaji socijalno-ekonomske, seksualne i ideološke reprodukcije. Rajh usmerava psihoanalizu na odnos između nagonskih i društvenih struktura i ukazuje na dvostruko lice srednjih slojeva i njihovu ambivalentnu ulogu u psihologiji masa.

Ključne reči: Vilhelm Rajh, politička manipulacija, seksualno potiskivanje, psihologija masa, masovna psihologija

Tema ovog saopštenja je pitanje koje je Vilhelm Rajh (Wilhelm Reich) formulisao u svojoj knjizi *Masovna psihologija fašizma*, čije se prvo izdanje, kao što je poznato, pojavilo 1933. godine. Formulacija tog pitanja nalazi se na strani 43. u hrvatsko-srpskom prevodu Nadežde i Žarka Puhovskog, a u izdanju male edicije časopisa *Ideje* iz Beograda 1973. godine.

Pre iznošenja nekih refleksija povodom Rajhovog odgovora na ovo pitanje potrebno je da se skrene pažnja na činjenicu da su osnivači psihologije i sociologije masa Gabrijel Tard, Gistav Le Bon i Zigmund Frojd ponudili značajne, ali ne i potpune odgovore na pitanje zašto mase tako bezpogovorno slede vođe.

Suštinu odgovora koji je ponudio Gabrijel Tard u svojoj knjizi *Mnjenje i gomila*, koja se pojavila 1891. godine, čini njegov zakon imitacije.¹ Tard inače slovi za osnivača individualno-psihološkog pravca u sociologiji, jer u socijalnoj interakciji svesti pojedinaca traži objašnjenje svih kolektivnih društvenih pojava, uključujući i ponašanje masa. Uprkos tome Tard povlači tačnu razliku između gomile i javnosti. Pod gomilom podrazumeva ljude jedinstvenih ubeđenja i emocija okupljenih na jednom mestu, jer je osećaj blizine i dodira istovremena i fizička i mentalna činjenica koja, po njemu, na bitan način uslovljava psihologiju njenog ponašanja. Za razliku od gomila, koje su uvek postojale kroz istoriju, pojava javnosti ili javnoga mnjenja je,

1 Hari Elmer Barnes, *Uvod u istoriju sociologije*, BIGZ, Beograd 1982, str. 526.

po Tardovom tačnom mišljenju, fenomen modernoga doba, a njen bitan uslov bio je pojava štampe.²

Gstav Le Bon je u svojoj vrlo popularnoj knjizi *Psihologija gomile* (koja je štampana u Francuskoj 1895, a samo godinu dana kasnije, dakle 1896. godine bila prevedena na srpski i objavljena u Beogradu)³ ponudio šire objašnjenje karakteristika ponašanja masa, među kojima naglašava: inferiornost, nesvesnost, gubitak individualnosti, nerazboritost, spremnost na akciju, impulsivnost, podložnost spoljnim uticajima, lakovernost, zaraznost ideja i osećaja, žestina i preteranost, nasilništvo i destruktivnost, neodgovornost, netolerantnost, autoritarnost, konzervativnost, posedovanje opasne moći, zahtev za vođom, mit o herojstvu, osvetoljubivost, nepostojanost.⁴

Frojd je naglašavao kako autoritet vođe i utapanje pojedinaca u masu „ublažavaju“ tešku sudbinu i gorak život ljudima, pripadnicima mase. Utapanjem pojedinaca u masu obesnažuje se psihička nadgradnja svake pojedinačne ličnosti uz istovremeno aktiviranje i izbijanje na videlo nesvesnih temelja koji su, za razliku od društveno formirane pojedinačne i posebne ličnosti, jednaki za sve pripadnike ljudske vrste. Taj proces zamene ego-ideala masovnim idealom otelotvorenim u vođi možemo nazvati *Frojdovom hipotezom* u psihologiji masa.⁵

Obojica, dakle, i Le Bon i Frojd, govore o vođi kao hipnotizeru masa i o potrebi da se za psihološko razumevanje i pojašnjenje ponašanja masa mora uvek imati u vidu relacija vođa – mase.

Sve to, istina, ponekad može da dovede do jedne asimetrije u kojoj sva odgovornost za tandem vođa – mase ide na račun vođe. Ne pada mi ni na kraj pameti da umanjujem odgovornost autoritarnih i totalitarnih vođa, ali mislim da jedan deo odgovornosti za pogubno ponašanje masa leži i na svima koji su postali njen deo. To opet ne znači da se mogu osuđivati čitavi narodi, niti da je stepen odgovornosti isti i za vođe i za mase.

Odgovor Rajha na pitanje zašto se mase daju politički varati, je, po mom mišljenju, kompleksniji od prethodnih i neosnovano je zapostavljen u psihologiji i sociologiji masa.

Poznato je da se Rajh rano priključio Frojdu, još prilikom završetka studija 1920. godine, ali se, kako veli Žarko Puhovski u svom predgovoru knjizi *Masovna psihologija fašizma*, „mladom rukovodiocu psihoanalitičkog seminara i Frojdovom asistentu, već sredinom dvadesetih godina činilo da postoje praktička, ponajpre kliničko-dijagnostička, a potom i teorijska pitanja, na koja se školom koju je još uvek prihvatao, ne da odgovoriti.“⁶

2 Vukašin Pavlović, *Politička moć*, Zavod za udžbenike, Beograd 2012, str. 112–117.

3 Густава Ле Бона *Психологија гомила*, prevod s francuskog Živ. Živanović, Prosveta, Beograd 1896.

4 Gustave Le Bon, *Psihologija gomile*, Globus, Zagreb 1989; Cf. V. Pavlović, *op. cit.*, str. 123–127.

5 Sigmund Frojd, *Psihologija mase i analiza ega*, Fedon, Beograd 2006, str. 194.

6 Žarko Puhovski, „Revolucija seksualnosti ili ‘seksualna revolucija’ (Paralipomena uz prijevode dijela Wilhelma Reicha)“, predgovor za knjigu: Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, mala edicija „Ideje“, Beograd 1973, str. viii.

Potvrdu za to nalazimo i u oceni samog Rajha koji u knjizi o kojoj govorimo, izričito kaže: „Frojd i većina njegovih učenika otklanjaju sociologijske konsekvence psihoanalize i jako se trude da ne prekorače okvir građanskog društva.“⁷

Polazna tačka u Rajhovom pogledu na psihoanalizu i objašnjenje psihologije masa je fenomen potiskivanja polnog nagona još u najranijem detinjstvu. Do tog zaključka je došao introspekcijom sopstvenog životnog iskustva iz najranijeg detinjstva. Zato će, između ostalog, u kasnijim godinama postati jedan od prvih zagovornika seksualne revolucije, koja će kao ideja biti ključni lajtmotiv kontrakulturalnog pokreta mladih iz druge polovine 60-ih godina dvadesetog veka.

Kroz proces potiskivanja polnog nagona konstatuje Rajh, „polni interesi svih počinju služiti privrednim profitnim interesima manjine. To je činjenično stanje dobilo čvrst organizacijski oblik u formi monogamnog braka i patrijarhalne porodice.“⁸

Da bi se bolje i potpunije razumela ta veza između privredne i seksualno-ekonomijske situacije privatnovlasničkog društva, Rajh ukazuje na ključnu društvenu instituciju patrijarhalnog društva: porodicu. On se, pri tome, poziva na najvažnije psihoanalitičke uvide koji pokazuju da se ljudi svih uzrasta, iz svih zemalja i iz svakog socijalnog sloja, već u najmlađem dobu podvrgavaju u porodici, kao minijaturnoj autoritarnoj državi, potiskivanju seksualnog nagona. Već tada se uspostavljaju višestruko povezani uticaji socijalno-ekonomske, seksualne i ideološke reprodukcije.

Zbog svega toga se, kaže Rajh, klasna država nečuvveno interesuje za porodicu. Ona (patrijarhalna porodica) je postala njezinom tvornicom strukture i ideologije klasnog društva. Takvu funkciju porodice, po njegovom mišljenju, u kasnijem uzrastu pojedinaca preuzima crkva.

Jedan od važnih nalaza njegove masovne psihologije fašizma je sledeći: Potiskivanje (zatamljavanje) grubog materijalnog zadovoljavanja potreba daje drugačiji rezultat nego potiskivanje (zatamljavanje) seksualnih potreba. Prvo tera na bunt (protest), a drugo na nesvestan način sprečava i amortizuje pobunu.⁹

Rajh objašnjava, parafraziram, da ako je seksualnost društveno potisnuta ona traži posredne puteve zamene i nadomeštanja tog zadovoljenja. „Tako, na primer, prirodna agresija stupnjevito narasta do brutalnog sadizma koji predstavljaju bitni dio masovnopsihologijske podloge ovog rata (mislji na Prvi svetski rat, V. P.), što su ga neki inscenirali zbog imperijalističkih interesa.“¹⁰ Tu vrstu stupnjevitog porasta sadističke agresije mogli smo da vidimo i u ratovima 90-tih godina dvadesetog veka vođenim tokom raspada druge Jugoslavije.

7 Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, mala edicija „Ideje“, Beograd 1973, str. 7.

8 *Ibid.*, str. 36.

9 *Ibid.*, str. 38.

10 *Ibid.*, str. 39.

Rajh navodi i drugi primer: „Delovanje militarizma počiva, masovno-psihologijski gledano, u biti na libidinoznom mehanizmu: seksualno delovanje uniforme, erotično delovanje paradnih marševa zbog njihovog ritmičkog savršenstva“. I zaključuje: „Egzibicionistički karakter militarističkog nastupanja praktički je jasniji kućnoj pomoćnici ili prosečnom namešteniku nego najkulturnijem od naših političara. **A politička reakcija se svesno poslužuje tim seksualnim interesima i motivima.**“¹¹

U kritici, kako ga naziva „neofrojdoovskog revizionizma“ Herbert Markuze u epilogu svoje knjige *Eros i civilizacija* govori o tome da kada su se iscrpeli potencijali Frojdove psihoanalize „koja je bila korjenito kritička teorija“, onda je došlo do rascepa na levo i desno krilo postfrojdoovske psihoanalize.¹² Na desnom krilu psihoanalize Markuze vidi Karla Gustava Junga, dok Vilhelma Rajha smešta na levo krilo postfrojdoovske psihoanalize.

Kao što je primetio Markuze u pomenutom delu *Eros i civilizacija*, Rajh je usmerio psihoanalizu na odnos između društvenih i nagonskih struktura. Markuze ocenjuje da je „do najozbiljnijeg pokušaja da se razvije kritička društvena teorija, implicitna u Freudovu djelu, došlo u ranijim spisima Vilhelma Reicha.“¹³ Markuze odaje priznanje Rajhu što je istakao stupanj u kome seksualno potiskivanje nameću interesi dominacije i eksploatacije i stupanj u kome zatim to potiskivanje ojačava i reprodukuje te interese. Malo ko bi mogao da se ne složi s takvom ocenom. Ono što je, međutim, u izvesnom smislu upitno u Markuzeovoj oceni Rajha je što, po njemu, Rajh ne uviđa u dovoljnoj meri značaj razlike između represivne i nerepresivne sublimacije polnog nagona.¹⁴ Čini se, međutim, da s obzirom na efekte u odnosu na ponašanje masa nema bitnih razlika između represivne sublimacije (nametnute silom) i nerepresivne (dobrovoljne) sublimacije koja može nastati kao posledica verskih, etičkih, nacionalnih političkih, ideoloških ili nekih drugih uverenja i orijentacija.

Druga vrsta kritike koja se upućuje Rajhu dolazi od Fukoa. U osvrtu na različite pokušaje objašnjenja fenomena moći Fuko posebno izdvaja dve, kako kaže, moćne hipoteze za koje tvrdi da predstavljaju neekonomsku interpretaciju moći. Jednu naziva *Ničeova hipoteza*, po kojoj srž odnosa moći čini ratoborno sukobljavanje sila.¹⁵ Drugu, koja nas ovde interesuje, naziva *Rajhova hipoteza*, po kojoj se suština moći i vlasti sadrži u društvenom i političkom pokoravanju prirode instikata i nagona.¹⁶ Ovu Rajhovu hipotezu Fuko naziva još i *hipotezom o represiji*. Fuko, kao i Rajha interesuje da otkrije načine funkcionisanja i razloge postojanja one vrste poretka koji se

11 *Ibid.*

12 Herbert Markuse, *Eros i civilizacija, Filozofsko istraživanje Freuda*, Naprijed, Zagreb 1985, str. 209.

13 *Ibid.*

14 *Ibid.*, str. 210.

15 Mišel Fuko, *Treba braniti društvo*, Svetovi, Novi Sad 1998, str. 30.

16 *Ibid.*, str. 28.

oslanja na novovekovni diskurs o seksualnosti koji se u modernim društvima razvija počev od 17. veka¹⁷ Kada je reč o kritici Rajhove hipoteze čini se da je jedna dimenzija te kritike prihvatljiva i to ona u kojoj Fuko s pravom traga za, kako kaže, „polimorfnim tehnikama moći“ u trouglu moć – znanje – užitak.¹⁸ To drugim rečima znači, da sem represije, odbijanja, zapreka i isključivanja poredak koristi i tehnike podsticanja i pojačanja želja i užitaka (onoga što se danas u polju polnog nagona popularno naziva „industrija seksa i pornografije“). Ono što se u Fukoovoj kritici Rajha može staviti pod znak pitanja je početna pretpostavka u kojoj se Rajhovo gledište smešta u pokušaje „neekonomske interpretacije i objašnjenja moći“. To je samo delimično tačno, jer Fuko ispušta iz vida i onu stranu Rajhovitih analiza u kojima, kao što je u ovom tekstu već predočeno, on jasno ukazuje na društveno-ekonomsku dimenziju kada kaže da „polni interesi svih počinju služiti privrednim profitnim interesima manjine“. U tom smislu Rajh ukazuje koliko svaki poredak poklanja pažnje uspostavljanju okvira porodičnim odnosima, kao bazičnoj ćeliji reprodukcije društva.

Vratimo se početnom pitanju **Zašto se mase daju politički varati?** Iza tog osnovnog pitanja stoji i konkretno podpitanje o kome Rajh raspravlja u knjizi *Masovna psihologija fašizma*. To pitanje glasi: kako to da mase nisu otkrile da je Hitler istovremeno radnicima obećavao razvlašćenje vlasnika sredstava za proizvodnju, a kapitalistima zaštitu pred štrajkom?

Rajh tvrdi: „Izjednačavanje Hitlerovog uspeha sa demagogijom nacionalsocijalista, sa ‘zamagljivanjem masa’, njihovim ‘zavođenjem’ ili čak neodređenim pojmom ‘nacističke psihoze’ nije dakle samo pogrešno, nego i politička zabluda.“¹⁹

Rajh podseća da je Hitler u svojoj programatskoj knjizi *Mein Kampf* naglašavao da je pravilna masovnopsihologijska taktika u tome da se treba odreći argumenatcije i neprestano govoriti masama samo „o velikom konačnom cilju“ (da li vas to podseća na nešto što se dešavalo i dešava kod nas?).

Rajh smatra da u istraživanju masovnopsihologijskog delovanja mora da se pođe od pretpostavke da neki vođa ili čak zastupnik neke ideje može uspeti (ako već ne u istorijskoj, onda bar u ograničenoj perspektivi), samo ako njegov lični nazor, njegova ideologija i njegov program stoje u sazvučju ili korelaciji s prosečnom strukturom širokog sloja masovnih individua.²⁰

Srž Rajhovog odgovora na naše početno pitanje je, po mom mišljenju, u tvrdnji „**da je srednji stalež bio i ostao osnovnom socijalnom snagom podrške fašizmu i ideologiji kukastog krsta**“. To su i sami nacisti priznali na letku iz 1932. godine: „Srednji sloj ima odlučujuće značenje za egzistenciju države.“²¹

17 Vukašin Pavlović, *Politička moć*, str. 267.

18 Michel Foucault, *Znanje i moć*, Globus, Zagreb 1994, str. 12.

19 Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, str. 42.

20 *Ibid.*, str. 42.

21 *Ibid.*, str. 49.

Pod srednjim slojevima Rajh podrazumeva ne samo srednju i sitnu buržoaziju u urbanim sredinama nego i srednjestojeće zemljoposjednike (kojima je pripadala i porodica u kojoj se i sam rodio).

Od Aristotela pa do naših dana vlada mišljenje da je postojanje i delovanje širokih srednjih slojeva najvažnija tačka oslonca za demokratiju i ideju dobrog poretka (*eunomije*). Ispušta se iz vida činjenica na koju ukazuje Rajh (i tu vidim najveći značaj njegovog doprinosa sociologiji i psihologiji masa) da srednji slojevi poput boga Janusa imaju dva lica. Za našu priču od ključnog značaja je ono lice srednjih slojeva koje Rajh podvodi pod pojam **malograđanstva i malograđanštine**. „Sa stanovišta svoje socijalne baze nacionalsocijalizam je malograđanski pokret i to posvuda gde nastupa.“²²

Ključna karakteristika malograđanstva je dvoznačno postavljanje naspram autoriteta: pobuna protiv autoriteta, uz istovremeno priznavanje i podvrgavanje, centralni je faktor svake malograđanske strukture na prelazu iz puberteta u odraslost.²³

To što je masovno organizovanje uspelo (istina, uz pomoć partije u obliku jurišnih odreda) zavisilo je i od masa, a ne samo od Hitlera. Opet Rajh: „To što je njegova propaganda uspeła uhvatiti korena ovisilo je o njihovim malograđanskim strukturama.“²⁴

Upravljajući svoj pogled stalno na gore, prema vrhu vlasti, prema vođi, malograđanin je u raskoraku između svog ekonomsko-socijalnog položaja i svoje ideologije (primer činovnika u državnom aparatu i kaplara u vojsci).

O aporijama malograđanštine nadahnuto je pisao naš autor Radomir Konstantinović u knjizi *Filozofija palanke*. Govorio je o duhu palanke kao duhu plemena u agoniji, o duhu palanke kao duhu jednoobraznosti i infantilizma, o nagonu palanke za zatvaranjem i čistunskom izolacijom u odnosu na koju su svi drugi prljavi, o kultu rutiniziranog života, o neprihvatanju razlika i različitosti drugih, o težnji ka jednoobraznosti u kojoj se greška ne priznaje, a između greške i greha se ne pravi razlika, o apriorizmu i pamfletizmu kao jedinom obliku priznate istine, o aroganciji i destrukciji mržnje.²⁵

Ako nešto nedostaje u Rajhovoј analizi onda je to **uloga i odgovornost intelektualaca** kao izrazitih pripadnika srednjih slojeva. Mi smo to imali prilike da vidimo na ovim našim prostorima tokom poslednje decenije dvadesetog veka. Podsetiću na reči Hansa Magnusa Encesbergera iz njegovog izvanrednog eseja „O proizvodnji mržnje“, koji upozorava da su intelektualci, a posebno pisci (dodao bih ovome i istoričari) – uzgred, samo su političari, istoričari i književnici moćniji od bogova jer mogu da menjaju i prošlost – dakle intelektualci su vrlo uspešni kao proizvođači i potpirivači mržnje. Istina, Encesberger misli da je to izum evropskog porekla, ali smo svedoci da danas to postaje univerzalni fenomen.

22 *Ibid.*, str. 48.

23 *Ibid.*, str. 44.

24 *Ibid.*, str. 45.

25 Radomir Konstantinović, *Filozofija palanke*, Treći program, Beograd, Beograd 1969.

Podsetiću takođe, da je ironijom sudbine, Rajha jedan događaj simbolički ponovo povezo sa Frojdom. Naime, kao što su Frojdove knjige spaljivane u fašističkom Berlinu, tako je 6 tona Rajhovih knjiga, zapisa i ostalog materijala spaljeno u Sjedinjenim Američkim Državama, zemlji demokratije (u koju je stigao poslednjim brodom iz Norveške 1939. godine, pre izbijanja Drugog svetskog rata). To spaljivanje dogodilo se u vreme kada je 1955. godine poslat na dvogodišnju robiju, gde je na dan pred izlazak i umro. Taj događaj će ostati upamćen kao najveći i najsramniji primer cenzure inkvizicijskoga tipa u novijoj istoriji Sjedinjenih Država.

Ove fragmentarne refleksije završiću jednim citatom iz Rajhovog predgovora napisanog u septembru 1933. godine za knjigu *Masovna psihologija fašizma*, koji se na najdirektniji način odnosi na nas intelektualce: „Znanstvenik koji veruje da će oprezom i ‘nepolitičnošću’ spasiti svoju egzistenciju i kojeg progonstvo i utamničenje i najopreznijih nisu poučili, gubi, međutim, pravo da sada bude ozbiljno shvaćen, a kasnije da saraduje u zbiljskoj novoj izgradnji društva... Njegova je nepolitičnost deo snage političke reakcije, a istovremeno i njegove vlastite propasti.“²⁶

Čini se da je prethodno navedeni Rajhov stav bio upućen na dve adrese. Prvi i opštiji adresat su intelektualci u savremenom tehnologizovanom društvu kome na ruku idu mnoge autoritarne, pa i totalitarne političke tendencije. Verovatno je drugi adresat i klasična psihoanaliza unutar čijeg kruga ne samo da su mnogi, uključujući i Frojda, bili protiv Rajha, nego su, kao što pokazuje Gordana Jovanović,²⁷ bili nedovoljno svesni, pa shodno tome i nedovoljno kritični u odnosu na totalitarnu prirodu fašizma tridesetih godina u srcu tadašnje Evrope.

Bibliografija

- Barnes, Hari Elmer, *Uvod u istoriju sociologije*, BIGZ, Beograd 1982.
- Frojd, Sigmund, *Psihologija mase i analiza ega*, Fedon, Beograd 2006.
- Foucault, Michel, *Znanje i moć*, Globus, Zagreb 1994.
- Idem*, *Treba braniti društvo*, Svetovi, Novi Sad 1998.
- Jovanović, Gordana, „Psihoanaliza kao kritička teorija. Nekad i sad“, u *Aktuelnost Frojdove misli*, ured. Ž. Trebješanin i S. G. Marković, Institut za evropske studije i Informatika, Beograd 2016.
- Konstantinović, Radomir, *Filozofija palanke*, Treći program, Beograd, Beograd 1969.
- Le Bon, Gustave, *Psihologija gomile*, Globus, Zagreb 1989. Najstariji prevod: Густава Ле Бона *Психолоија ѿмила*, prevod s francuskog Živ. Živanović, Prosveta, Beograd 1896.

²⁶ *Ibid.*, str. 5, 6.

²⁷ Gordana Jovanović, „Psihoanaliza kao kritička teorija. Nekad i sad“, u *Aktuelnost Frojdove misli*, ured. Ž. Trebješanin i S. G. Marković, Institut za evropske studije i Informatika, Beograd 2016, str. 107–111.

Markuse, Herbert, *Eros i civilizacija*, Filozofsko istraživanje Freuda, Naprijed, Zagreb 1985.

Pavlović, Vukašin, *Politička moć*, Zavod za udžbenike, Beograd 2012.

Puhovski, Žarko, „Revolucija seksualnosti ili ‘seksualna revolucija’ (Paralipomena uz prijevode dijela Wilhelma Reicha“; predgovor za knjigu: Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, mala edicija „Ideje“, Beograd 1973.

Vukašin Pavlović,

University of Belgrade, Faculty of Political Science

Why can masses be politically manipulated? Reflections on the book of Wilhelm Reich Mass Psychology of Fascism

Summary: In comparison with the replies offered by the founders of psychology and crowd psychology and sociology Gabriel Tarde, Gustave Le Bon, or even Sigmund Freud, Reich's reply to the question of why masses can be politically manipulated is much more complex. The starting point of Reich's perspective in psychoanalysis and his explanation of mass psychology is to be found in the phenomenon of repression of sexual drive as early as childhood. He concludes that due to this early repression of sexual drive multiple and mutually connected influences are established in the fields of socio-economic, sexual and ideological reproduction. Reich directs psychoanalysis towards the relation between instinctual and social structures and points out that there are two faces of middle strata and their ambivalent role in mass psychology.

Key words: Wilhelm Reich, political manipulation, sexual suppression, crowd psychology, mass psychology

ODAKLE POTREBA ZA VOĐOM?

Sažetak: U ovom prilogu polazi se od uvida prema kojemu su individualna i socijalna psihologija nužan ali ne i dovoljan uvjet za razumijevanje socijalnih i historijskih procesa i tendencija. Djelo Wilhelma Reicha obilježeno razvijanjem Freudove psihoanalize u smjeru shvaćanja uloge autoritarno-patrijarhalne konstitucije društva i njoj svojstvena potiskivanja seksualnosti za oblikovanje sklonosti narodnih masa totalitarizmu iskazuje se kao važan moment razumijevanja izvora reprodukcije autoritarne svijesti u današnjem svijetu i obnavljanja potrebe za odricanjem od moći i odgovornosti u sklopu dobrovoljnog potčinjavanja autoritarnim vođama.

Ključne riječi: Wilhelm Reich, autoritarnost, vođa, psihoanaliza, represija, seksualnost, Sigmund Freud, Edward Bernays, fašizam

Ako je 20. stoljeće bilo obilježeno nizom vladavina koje su simbolizirali i predvodili njihovi autoritarni i totalitarni vođe,¹ pa se pred kraj toga stoljeća moglo činiti kako je nastupio kraj samozvanih i (mnogo češće) voljom naroda legitimiranih „otaca nacije“, te su se takvi očevi javljali tek u perifernim zemljama, naši su dani obilježeni revivalom „očeva nacije“ (a ima i najmanje jedna kandidatkinja za „majku nacije“). Ta obnova sindroma ljubljenog vođe (u širokom rasponu od Putina do Trumpa², da lokalne i regionalne varijante i ne spominjemo) nameće i obnovu pitanja: *odakle potreba za vođom?*

Ponajprije, valja naglasiti da vođa nije nikakav uzurpator, nikakav tiranin u antičkom smislu riječi (njegova vladavina može biti tiranska, najčešće ona to i jest, ali se ta tiranija temelji na legitimnosti koju liku i djelu vođe te njegovoj vladavini daju mase vođinih sljedbenika i obožavatelja). Hitler je došao na vlast voljom naroda izraženom na izborima; Staljin je došao na vlast voljom vodstva Lenjinove partije a ne naroda, ali je naknadno priskrbio sebi narodnu podršku i postao objektom obožavanja (slično bi primjerice moglo važiti i za uspon Slobodana Miloševića na vlast, iako ne i za njegov pad).

1 Usp. Eugen Weber, *Varieties of Fascism: Doctrines of Revolution in the Twentieth Century* (New York: Van Nostrand Reinhold Company 1985), Richard Löwenthal, *Faschismus – Bolschewismus – Totalitarismus. Schriften zur modernen Weltanschauungsdiktatur im 20. Jahrhundert* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2009), Juan José Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (Boulder: Lynne Rienner Publishers 2000) te rank Schale/Ellen Thümmeler (ur.), *Den totalitären Staat denken* (Baden-Baden: Nomos 2015).

2 Usp. za ilustraciju tih tendencija npr. <http://www.chicagotribune.com/news/opinion/commentary/ct-authoritarians-dictators-putin-russia-china-20170213-story.html> (posjećeno 27. 2. 2018), <https://getpocket.com/explore/item/the-rise-of-american-authoritarianism-1210889167> (posjećeno 28. 2. 2018) te <https://www.nytimes.com/2017/09/28/opinion/trump-republicans-authoritarian.html> (posjećeno 28. 2. 2018).

Narod (bolje bi bilo reći: *pučanstvo*, a to je izraz koji je bio toliko omiljen Franji Tuđmanu)³ očigledno ima potrebu da svoju društvenu moć preda u ruke nekoga „strogog ali pravednog oca“, građanke/građani, državljanke/državljeni žude da se svedu na podanike i podanice, odbijajući prihvatiti konzekvencije svoje punoljetnosti i s njom povezanu odgovornost za vlastitu sudbinu i za sudbinu zajednice kojoj pripadaju; u njihovo će ime odlučivati On, a oni će mu se s radošću pokoravati i slijediti ga, ako treba i do propasti i do bezdana.

I tu je nužna još jedna napomena: očigledno je da naznačeni fenomen upućuje na sferu socijalne psihologije, konkretno na masovnu psihologiju. No, ne mogu se historijski fenomeni ekskluzivno interpretirati u ključu psihologije. Historiju (pa stoga, dakako, i povijest)⁴ prave ljudi, tako da se bez psihologije ne može razumjeti što to ljudi čine a posebno se ne može razumjeti zašto oni čine upravo to što čine. Međutim, ljudi žive u kontekstu koji je obuhvatniji od onoga koji je predmet psihologije, a taj kontekst zahvaća i ekonomiju i kulturu i politiku i još mnogo toga. Stoga psihologija ne može dati univerzalno (a pogotovo ne nekakvo konačno i apsolutno) tumačenje logike historijskih zbivanja. Bez psihologijske (socijalno-psihologijske ali i individualno-psihologijske) dimenzije nije moguće ni adekvatno razumjeti niti valjano tumačiti ta zbivanja, pa tako ni fenomen autoritarnih vođa i, generalno, autoritarizma i autoritarnog konstituiranja i profiliranja društva i zajednice. No, psihologije je nužan ali ne i dovoljan uvjet takvog razumijevanja i tumačenja. Psihologizam je nedostatan otprilike u jednakoj mjeri u kojoj je to ekonomicizam ili pak kulturalizam. Imamo li ovo upozorenje u vidu, bit ćemo u stanju optimalno koristiti spoznajne potencijale koje nam psihologija može ponuditi.

To implicira opravdanost primjene naznačenog modela na tumačenje izvora i korijenja potrebe za autoritarnim vođom. Odatle slijedi i opravdanost propitivanja spoznajnih potencijala koje nam s obzirom na ovu problematiku nudi Wilhelm Reich, autor *Masovne psihologije fašizma*⁵ i inspirativnog spisa pod naslovom *Slušaj, mali čovječe!*⁶ Naravno, u obzir dolaze i druga Reichova djela, posebno ona koja utemeljuju njegovu poziciju, kao što su *Funkcija organizma*, *Dijalektički materijalizam* i *psihoanaliza* ili *Slom seksualnog morala*, te

3 Usp. Franjo Tuđman, *Velike ideje – mali narodi* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske 1990, str. 121. i dalje).

4 U pogledu razlike između *povijesti* i *historije* usp. Milan Kangrga, *Praksa vrijeme svijet* (Beograd: Nolit 1984, str. 336. i dalje).

5 Wilhelm Reich, *Massenpsychologie des Faschismus* (Kopenhagen: Verlag für Sexualpolitik 1933), prev. *Masovna psihologija fašizma* (Beograd: Ideje 1998).

6 Wilhelm Reich, *Rede an den kleinen Mann* (Frankfurt/M: Fischer Taschenbuch Verlag 1984). Reich je to djelo napisao 1946. godine, a prvi je puta objavljeno 1947. Prijevodi na hrvatskom ili srpskom jeziku dostupni su na internetu, i to kako u parcijalnim tako i u integralnijom varijantama, npr. <https://www.val-znanje.com/index.php/tekstovi/manipulacije-ljudima/2638-wilhelm-reich-cuj-mali-čovječe> ili <https://www.scribd.com/doc/152966108/Wilhelm-Reich-Cuj-mali-čovječe-pdf> (posjećeno 27. 2. 2018).

osobito, ponajprije iz razloga ilustracije konteksta značajno, posthumno objavljeno djelo *S onu stranu psihologije*⁷.

Za razumijevanje psihologijske dimenzije procesa samoporobljavanja (ili odricanja od slobode ili samoskrivljena predavanja vlastitih moći vođi) od bitne je važnosti Reichova *Masovna psihologija fašizma*. To je djelo objavljeno u Danskoj, one iste godine kad se Hitler dokopao vlasti a Reich započeo svoj emigrantski život, te je ono bilo dostupno tek malobrojnoj publici njemačkih emigranata; objavljeno je dakle prekasno i nužno je ostalo bez utjecaja na njemačke prilike (premda bi neki skeptik mogao reznirano ustvrditi kako se u Njemačkoj ništa ne bi promijenilo ni da je objavljeno koju godinu prije toga, jer *Masovna psihologija fašizma* nije, kao ni bilo koja druga knjiga, posjedovala potencijal neposrednog prosvjećivanja naroda željnoga potčinjavanja vođi).

Neovisno o njezinoj zakašnjelosti, ova se knjiga uvrštava među djela bez kojih nije moguće razumjeti uspostavljanje autoritarne svijesti koja rezultira fašističkim (konkretno nacionalsocijalističkim)⁸ poretkom, te stoga predstavlja jedan od nezaobilaznih temelja analize autoritarno-totalitarne društvene strukture. Reich će u ovoj knjizi uočiti fundamentalnu povezanost između autoritarnog suzbijanja nagona i totalitarne ideologije, te ponuditi socijalno-teorijsku i kliničko-psihoanalitičku analizu korijena fašizma. On analizira gestiku, frazeologiju, moralne sheme i akcije hitlerovstva, kako bi pokazao kako se u njima kriju učinci transformacije seksulanog straha u takav misticizam koji pervertira ljudsku sposobnost za slobodu u iracionalan mehanizam kronične ovisnosti o vođi.

Na taj način on produbljuje svoju „materijalističku interpretaciju psihoanalize“ (a s psihoanalizom se upoznao još za svojih studentskih dana u Beču kod Sigmunda Freuda, da bi je potom uz Freudovo odobrenje počeo i prakticirati, a od 1924. do 1927. vodio je i bečki seminar za psihoanalitičku terapiju), koju je oblikovao na temelju uvida u nemoć klasične psihoanalize da ljude oslobađa od psihičkih tegoba, odakle proizlazi i njegova teorija orgazma zamišljena kao proširenje Freudove teorije libida. To je rezultiralo ne samo Reichovim razilaženjem sa samim Freudom, nego i njegovim konačnim isključenjem iz Međunarodnog psihoanalitičkog saveza 1934.⁹ *Masovna*

7 Wilhelm Reich, *Jenseits der Psychologie* (Köln: Kiepenhauer und Witsch 1996). Zanimljivo je da je engleska verzija ove knjige, koja se inače sastoji od pisama i dnevnika iz razdoblja između 1934. i 1939. objavljena (pod naslovom *Beyond Psychology*) dvije godine prije navedene njemačke verzije.

8 O razlici između fašizma, nacionalsocijalizma i drugih oblika totalitarnih ideologija i poredaka usp. Lino Veljak, „Nužna pojmovna razgraničenja“, u: Marijan Krivak/Željko Senković (ur.), *Zapisi o totalitarizmu* (Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera 2014).

9 O Reichovom sukobu s oficijelnom psihoanalizom usp. Bernd Nitzschke, „Ich muss mich dagegen wehren, still kaltgestellt zu werden. Voraussetzungen, Umstände und Konsequenzen des Ausschlusses Wilhelm Reichs aus der DGP/IPV in den Jahren 1933/34“, u: Karl Fallend/Bernd Nitzschke (ur.), *Der „Fall“ Wilhelm Reich* (Frankfurt/M.: Suhrkamp 1997).

psihologija fašizma može se vrednovati kao primjena njegovih ranije oblikovanih kliničkih nalaza o karakternoj strukturi ljudskog bića na društveno-političko područje, djelo u kojem se on na temelju psihoanalize i socijalne kritike suočava s korijenima nacionalsocijalizma. Pri tom je od središnje važnosti analiza uloge autoritarne obitelji i crkve u suzbijanju seksualnosti iz koje proizlazi rađanje fašističke ideologije odnosno koja omogućuje da se takva ideologija usvoji. Uočivši kako se organizirani fašistički pokret zasniva na prosječnim ljudima obilježenima iracionalnom karakternom strukturom, koju on tumači kao produkt stoljetnog ugnjetavanja i potiskivanja primarnih bioloških potreba i nagona, Reich upravo u autoritarnoj obitelji (na čelu s autoritarnim ocem) kao osnovnoj stanici države vidi iskon dobrovoljnog podvrgavanja represivnoj strukturi fašizma na čelu s autoritarnim „ocem nacije“. Zanimljivo je da će kasnije Reich koncept autoritarnog karaktera što ga je razvio Erich Fromm¹⁰ proglasiti plagijatom svoje teorije (vjerojatno bi slično prošao i Herbert Marcuse sa svojim *Erosom i civilizacijom*, da je Reich imao prilike vidjeti tu knjigu koja je objavljena nepune dvije godine prije njegove smrti).

Posebno je, svakako, važno i to što u 3. izdanju *Masovne psihologije fašizma* (objavljenom 1942. u SAD, prema kojemu su objavljena i sva kasnija izdanja – kao i dio prijevoda – te knjige) Reich proširuje predmet svoje analize. Potaknut svojim razočaranjem u Sovjetski Savez, gdje se, posebno nakon fiksiranja „sovjetske demokracije“ 1935. (a to znači nakon Staljinove apsolutizacije vlasti) u sve većoj mjeri afirmira suzbijanje seksualnosti, a vjerojatno i činjenicom da je objavljivanje ove knjige imalo možda i odlučujući utjecaj na njegovo isključenje iz Komunističke partije (kojoj je pristupio početkom 30-ih godina), on ustanovljava kako se fašizam, čiji je uspon izvorno analizirao isključivo u njemačkom kontekstu, ne može smatrati specifičnom karakteristikom jedne pojedinačne zemlje kao što je Njemačka, nego on predstavlja fenomen svojstven modernom masovnom društvu kao takvom.¹¹ U novonapisanom poglavlju on uspoređuje sovjetsku i nacističku propagandu te uočava „fašističke crte“ u sovjetskoj propagandi nakon uspostavljanja Staljinove apsolutne vlasti. To ga potiče na nadomještanje koncepta „kulturnog boljševizma“ koji je zastupao u izdanju iz 1933. godine alternativnom idejom kulturne revolucije utemeljene na „radničkoj demokraciji“ koja bi se zasnivala na društvenom samoupravljanju. No, temeljna teza ostaje neupitnom: nadmašivanje fašizma moguće je isključivo na temelju racionalne nove regulacije seksualne ekonomije. Kao što se ljudi (a to bi prema Reichu bili „nepolitički

10 Usp. Erich Fromm, „Sozialpsychologischer Teil“, u: Marx Horkheimer i dr, *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung* (Lüneburg: Klampen 2005). Potom je Fromm dalje razvijao taj koncept u svojoj knjizi iz 1941. *Bijeg od slobode*. Usp. *Escape from Freedom* (New York: Rinehart and Co. 1941), prev. *Bekstvo od slobode* (Beograd: Nolit 1969). O Reichovoj kritici Fromma izvještava Bernd A. Laska (usp. <http://www.lsr-projekt.de/wrb/wrb4.html>, posjećeno 28. 2. 2018).

11 Usp. *Massenpsychologie des Faschismus* (Köln: Kiepenhauer und Witsch 1971).

ljudi apsorbirani seksualnim konfliktima⁴⁾ potiskivanjem i reprimiranjem seksualnosti izručuju autoritarnom vođi i postaju njegovim vjernim sljedbenicima, tako se jedino politiziranjem prirodnoga seksualnog života mogu stvoriti pretpostavke za stjecanje imuniteta na iskušenja fašizma.

Riječ *fašizam* ovdje treba razumjeti kao generički pojam: Reich nema u vidu tek njemačku varijantu totalitarizma, niti se fašizam proširuje još samo na staljinistički poredak (a da se proširuje i na staljinizam jasno je iz spomenutoga 3. izdanja *Masovne psihologije*), već se odnosi na svaki autoritarni poredak, uključujući i one koji su nominalno liberalno-demokratske naravi, pa se onda liberalna demokracija tendencijski razvija u ono što danas znamo kao *neliberalnu demokraciju*. Iz ovoga ne bi, međutim, trebalo izvesti nikakvo opravdanje danas toliko raširenih relativizacijskih tendencija, koje u konačnici služe ublažavanju slike o najmračnijim momentima recentne historije. Nije svaki autoritarni poredak aktualno (već isključivo potencijalno) ujedno i totalitaran, a nisu ni svi totalitarni režimi identični po stupnju svoje brutalnosti. To što je Wilhelm Reich ustanovio kako sklonost fašizmu nije specifično njemačka karakteristika već potencijal za sve ljudske mase koje su stoljeća represije učinila nesposobnima za slobodu ne znači da bi on relativizirao brutalnost njemačkog nacizma ili nacističku vladavinu izjednačio s nekim drugim oblicima represivnih režima.

Zaključno, Wilhelm Reich bio je Freudov učenik, koji je razvio psihoanalizu u smjeru njezina oslobađanja od apsolutizacije izolirane individue i od ograničavanja njezine primjene na terapiju usmjerenu na prilagođavanje pacijenta (*klijenta*, ako se baš tako hoće!) zatečenim i danim okolnostima i ograničenjima, te ju usmjerio u pravcu oslobađanja od učinaka autoritarnopatrijarhalnog suzbijanja seksualnosti. Za razliku od svojega učitelja Reich nije uzroke psihičkih tegoba tražio tek u doživljajima u djetinjstvu već u zbiljskim životnim uvjetima ljudi.

Ima li se to u vidu, moglo bi se ustvrditi kako se Reich ispostavlja kao izravna antiteza Freudovom nećaku Edwardu Louisu Bernaysu, ocu znanstveno utemeljene tehnologije današnje propagande, utemeljitelju discipline *odnosa s javnošću* (*public relations*), koji se inače smatra i jednim od prvih spin-doktora. Njegova knjiga *Kristaliziranje javnog mnijenja* objavljena 1923. obilježena je primjenom otkrića u polju masovne psihologije (Gustave Le Bon i drugi) a posebno Freudovih otkrića nesvjesnoga za svrhe oblikovanja sistematskog utjecaja na javno mnijenje; njegova je intencija da se na temelju poznavanja mehanizama i motiva koji formiraju masovno mnijenje izgrade tehnike pomoću kojih bi se moglo kontrolirati i usmjeravati mase bez njihova znanja.¹² Indikativno je da prvo poglavlje njegove najvažnije knjige *Propaganda* (izvorno objavljene 1928.) nosi naslov „Organizirani kaos”,¹³ a posebno je zanimljiv podatak prema kojemu je ta knjiga predstavljala ključno nadahnuće

12 Usp. Edward L. Bernays, *Crystallizing Public Opinion* (New York: Kessinger 2004).

13 Usp. Edward L. Bernays, *Propaganda* (Brooklyn: Ig Publishing, Brooklyn 2005)

Goebbelsovom oblikovanju antisemitske kampanje, a potom je služila i kao model nacističke propagande općenito.¹⁴ Bernays će nakon propasti nacističke Njemačke to Goebbelsovo korištenje one tehnologije propagande koju je sâm osmislio ocijeniti u svojoj autobiografiji kao zloporabu, tvrdeći da se svaka ljudska djelatnost može usmjeravati u socijalne svrhe ali jednako tako i zlorabiti za protudruštvene svrhe.¹⁵

I doista, Bernays je ovdje bio u pravu: kao što se tehnička i tehnologijska otkrića zasnovana na napretku prirodnih znanosti mogu koristiti i emancipatorski, za svrhe oslobađanja, ali i za svrhe porobljavanja i uništavanja, tako to podjednako važi i za spoznaje u pogledu mehanizama psihičkog života. Otkriće i razvitak električne energije mogu podjednako efikasno služiti za razvijanje kućanskih aparata koji ljudska bića oslobađaju od napornih, repetitivnih i nekreativnih oblika kućnog rada, kao i za razvijanje policijskih tehnika dobijanja priznanja posredstvom korištenja struje pri ispitivanju osumnjičenika (ili državnih neprijatelja). Jednako se tako i otkrića mehanizama i logike psihičkog života mogu koristiti (kao što je to činio Reich) za oslobađanje od dobrovoljnog podvrgavanja represivnim strukturama kao i za stvaranje potrošačkih potreba i navika (kao što je to činio Bernays), ali i za nametanje dobrovoljnog potčinjavanja autoritarnom vođi (kao što je to činio Goebbels).

Nameću se tu ipak neka pitanja. Ne koriste li danas tehnolozi propagande i Reichove uvide u mehanizme represije za svrhe stvaranja i jačanja potrošačkih potreba i navika, osobito s obzirom na (eksplicitnu i implicitnu) seksualizaciju proizvoda koji se nude na tržištu?¹⁶ Ne šire li tehnolozi političke propagande tako oblikovana marketinška umijeća za svrhe reprodukcije straha i nesigurnosti te za obnavljanjem masovne potrebe za autoritarnim poretkom i za novim „očevima nacije“? Nisu li ti planeri poželjnoga javnog mnijenja izvukli lekciju iz Reichove formulacije *Ti si malen i želiš ostati malenim, mali čovječe!*¹⁷ kako bi oblikovali i aplicirali tehnologije koje će ljudska bića držati u stanju (Kant bi rekao: samoskrivljenog) maloljetništva?

Sva su takva i brojna srodna pitanja takva da nam samosvrhovita i samozadovoljna teorija na njih neće ni ponuditi (a kamoli dati) bilo kakav smislen odgovor. Indikaciju mogućega smislenog odgovora nudi nam Jonathan Beller sljedećom formulacijom: „Solidarno sa svima onima koji su se borili i nastavili boriti protiv rasizma, seksizma, homofobije, fašističkog nacionalizma i ideologija u razvoju koje su opravdale prljavi posao kapitalističke akumulacije, mi moramo organizirati sebe i dijelove sebe koji ne teže samo

14 Usp. Gerald Diesener/Rainer Gries (ur.), *Propaganda in Deutschland. Zur Geschichte der politischen Massenbeeinflussung im 20. Jahrhundert* (Darmstadt: Primus 1996).

15 Usp. Larry Tye, *The Father of Spin. Edward L. Bernays and the Birth of Public Relations*, New York: Crown 2002, str. 111).

16 Usp. Claire Charles, *Elite girls' schooling, social class and sexualised popular culture* (New York: Routledge 2014).

17 Wilhelm Reich, *Rede an den kleinen Mann* (nav. djelo, str. 20).

opravdavanju stvari kakve već jesu već pravednosti koja tek treba doći.¹⁸ A u tom će nam sklopu uvidi Wilhelma Reicha u mehanizme porobljavanja ponuditi valjana oruđa na tegobnom putu samooslobađanja.

Literatura

- Beller, Jonathan, *Kinematički način proizvodnje* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2016).
- Bernays, Edward L. *Crystallizing Public Opinion* (New York: Kessinger, 2004).
- Idem*, *Propaganda* (Brooklyn: Ig Publishing, Brooklyn, 2005).
- Charles, Claire, *Elite Girls' Schooling, Social Class and Sexualised Popular Culture* (New York: Routledge, 2014).
- Diesener, Gerald/Rainer Gries (ur.), *Propaganda in Deutschland. Zur Geschichte der politischen Massenbeeinflussung im 20. Jahrhundert* (Darmstadt: Primus 1996).
- Fallend, Karl/Bernd Nitzschke (ur.), *Der „Fall“ Wilhelm Reich* (Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1997).
- Fromm, Erich, *Escape from Freedom* (New York: Rinehart and Co., 1941).
- Horkheimer, Max et al., *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung* (Lüneburg: Klampen, 2005).
- Kangrga, Milan, *Praksa vrijeme svijet* (Beograd: Nolit, 1984).
- Krivak, Marijan/Željko Senković (ur.), *Zapisi o totalitarizmu* (Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera, 2014).
- Linz, Juan José, *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2000).
- Löwenthal, Richard, *Faschismus – Bolschewismus – Totalitarismus. Schriften zur modernen Weltanschauungsdiktatur im 20. Jahrhundert* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2009).
- Reich, Wilhelm, *Jenseits der Psychologie* (Köln: Kiepenhauer und Witsch, 1996).
- Reich, Wilhelm, *Massenpsychologie des Faschismus* (Kopenhagen: Verlag für Sexualpolitik, 1933).
- Reich, Wilhelm, *Rede an den kleinen Mann* (Frankfurt/M: Fischer Taschenbuch Verlag, 1984).
- Tye, Larry, *The Father of Spin. Edward L. Bernays and the Birth of Public Relations*, New York: Crown, 2002).
- Schale, Frank/Ellen Thümmeler (ur.), *Den totalitären Staat denken* (Baden-Baden: Nomos, 2015).
- Tuđman, Franjo, *Velike ideje – mali narodi* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske 1990).
- Weber, Eugen, *Varieties of Fascism: Doctrines of Revolution in the Twentieth Century* (New York: Van Nostrand Reinhold Company, 1985).

18 Jonathan Beller, *Kinematički način proizvodnje* (Zagreb: Jesenski i Turk 2016, str. 37).

Lino Veljak,

University of Zagreb, Faculty of Philosophy

Where does the need for leader stem from?

Summary: In this contribution the author based his approach on the point that individual and social psychologies are necessary but insufficient preconditions for understanding social and historical processes and tendencies. The work of Wilhelm Reich – marked by the development of Freud's psychoanalysis towards the understanding of the role that the authoritarian-patriarchal constitution of society with its characteristic sexual repression has in shaping the inclination of popular masses for totalitarianism – appears as an important moment in understanding the sources of reproduction of authoritarian consciousness in the contemporary world and in the restitution of the need for denouncing power and responsibility within the phenomenon of voluntary submission to authoritarian leaders.

Key words: Wilhelm Reich, authoritarianism, leader, psychoanalysis, repression, sexuality, Sigmund Freud, Edward Bernays, Fascism

FEMINISTIČNE PERCEPCIJE DELA WILHELMA REICHA

Povzetek: Prispevek analizira nelagodja in ambivalentnost feminističnih razprav o delu Wilhelma Reicha, ki so tesno povezana s protislovnimi stališči do marksizma in psihoanalize znotraj feminizma. Reich je tematiziral vrsto vprašanj, ki so v središču feminističnih gibanj in teorizacij: problematizacija buržoazne seksualne morale in njene hipokrizije, prisilne patriarhalne monogamije in represivnosti jedrne družine, domačega dela žensk v kapitalizmu, poudarjal je politično dimenzije seksualnosti, zagovarjal ekonomsko neodvisnost žensk in njihovo pravico do nadzora nad lastnim telesom... Ne glede na ambivalenten odnos do njegovega dela je Reich bil in ostaja relevanten avtor za razumevanje razmerij med osebnim in političnim v feminizmu, njegove analize seksualnosti in zatiranja žensk, ki ju je vsaj v t.i. drugem obdobju obravnaval kot politično vprašanje, pa so pomembno zaznamovale del feministična gibanja.

Ključne besede: Reich, feminizem, ženske, seksualnost, zatiranje, neenakost, Mitchell, MacKinnon

Uvod

Wilhelm Reich je bil eden od pionirjev »freudovske levice« oz. freudo-marksizma ali kot pravi Žižek, avtor prvih poskusov teoretske sinteze marksizma in psihoanalize.¹ Njegovo delo, ki mu Jacoby² pripisuje »največje zasluge za teoretizacijo razmerja med Marxom in Freudom«, je s tem pomembno prispevalo k razvoju frankfurtske šole (analiza fašizma, avtoritarizma in poslušnosti, zveze med seksualno represijo in potrošniško uniformnostjo ...), bilo je navdih za »seksualno revolucijo« v 60-ih letih prejšnjega stoletja, odpiralo je teme, ki so v središču teorizacij feministične teorije in okrog katerih se konstituirajo feministična gibanja.

Eno od ključnih vprašanj Reichove teorije, političnega angažmaja in terapije je še danes tudi eno ključnih vprašanj levih politik: zakaj se zatirani ne uprejo. Reich je odgovor iskal v zatiranju seksualnosti, ki ga učinkovito posreduje buržoazna morala preko institucij države in družine: ena njegovih osnovnih tez je, da se zatiranje seksualnosti manifestira v podrejanju in

1 Slavoj Žižek, "Wilhelm Reich ali protislovja 'freudomarksizma'". Spremnata beseda k Wilhelm Reich, *Sexpol* (Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1984), pp. 7–18.

2 Russell Jacoby, *Družbena amnezija. Kritika sodobne psihologije od Adlerja do Lainga* (Ljubljana, Cankarjeva založba, 1981), p. 144.

poslušnosti na vseh ravneh in področjih življenja. Z analizami subjektivnih vidikov družbene in politične emancipacije, natančneje z analizami vloge seksualnega zatiranja v razredni družbi, s teoretskim, političnim in terapevtskim delom za seksualno in politično osvoboditev, si je nakopal številne ostre nasprotnike tudi (ali celo predvsem) tam, kjer bi pričakovali podporo – med freudovci in med marksisti. Po drugi strani pa so postale njegove analize destruktivnih posledic političnega in družbenega zatiranja za individue in družbo v celoti v 60-ih in 70-ih letih 20. stoletja idejni in praktični navdih »anarho levice«, Reich pa ena od njenih ikon.

V svojih analizah načinov in praks seksualnega zatiranja v kapitalistični družbi je Reich eksplicitno opozarjal tudi na specifične značilnosti podrejanja in zatiranja žensk. Buržoazna seksualna morala, ki vzpostavlja tudi moralno oz. normativno družinsko strukturo in s tem pogoje za razvoj patologije jedrne družine, z (re)produkcijo hierarhičnih spolnih razmerij prav ženskam (in mladim), je trdil Reich, najbolj omejujejo možnosti izražanja seksualnosti. S tem je posegel na nekatera od najpogostejše tematiziranih področij feministične teorije in feminističnih študij, vendar kljub temu v feminističnih razpravah ni ravno veliko referenc nanj, še manj pa poglobljenih analiz njegovega dela.

Redka izjema je delo Juliet Mitchell *Psychoanalysis and Feminism: Freud, Reich, Laing and Women*,³ ki je prvič izšlo l. 1974. Knjiga je izzvala prevladujočo percepcijo Freudove psihoanalize kot buržoazne in patriarhalne, saj avtorica izhaja iz teze, da psihoanaliza ne zagovarja patriarhalne družbe, temveč jo analizira, da je teorija spolne razlike njen integralni del, in če želimo razumeti zatiranje žensk, si zavračanja psihoanalize ne bi smele privoščiti. Utemeljevanje relevantnosti psihoanalize za feministično teorijo je tudi kontekst, v katerem poglobljeno in obširno reflektira Reichovo delo. Za našo razpravo je indikativno, da je, kot v predgovoru k drugi izdaji svojega dela opozarja Mitchell, poglavje o Reichu, podobno kot poglavje o Laingu, vse od izida knjige ostalo praktično neopaženo, tudi znotraj feminizma, čeprav je obe poglavji v knjigo uvrstila predvsem zaradi poskusov obeh avtorjev, da bi se razprave o družini z ekonomije na politični levici razširile tudi na ideologijo in seksualnost.

Že dejstvo, da je Reichovo delo redko predmet poglobljenih teoretskih feminističnih analiz, da se ga, če se sploh ga, omenja v opombah, nakazuje veliko mero nelagodja in ambivalentnosti v percepciji njegovih analiz razmerij med osebnim in političnim. Osnovni namen tega prispevka je izpostaviti ključna mesta v feminističnih razpravah, ki nakazujejo ta nelagodja in ambivalence do Reichovega dela, in hkrati nakazati, kako se feminističnih razpravah še pomnožijo napetosti in protislovja med feminizmi in marksizmom, med feminizmi in psihoanalizo ter med feminizmi samimi (izpostavljamo predvsem liberalni, socialistični/marksistični in radikalni feminizem). Prispevek se omejuje predvsem na percepcijo Reichovih del iz obdobja od

3 Juliet Mitchell, *Psychoanalysis and Feminism. A Radical Reassessment of Freudian Psychoanalysis* (Basic Books, New York, 2000).

konca 20-ih do sredine 30-ih let dvajsetega stoletja,⁴ čeprav ne more popolnoma mimo njegove organomije, saj pogosto prav ta določa percepcijo njegovih zgodnejših del, tudi tistih, v katerih se spretno izogiba psihologizmu, vulgarnemu materializmu in biologizmu, torej na percepcijo del, kakršno je npr. *Vdor seksualne morale*⁵ iz l. 1932, kjer konceptualizira reprodukcijo ideologije in represivne morale, torej proces, v katerem se to, kar izvira iz družbenih razmerij zatiranja in neenakosti, prevaja v moralo množičnih individuov.

Reichova tematizacija zatiranja žensk

Reich je tematiziral vrsto vprašanj, ki so v središču feminističnih gibanj in teorizacij – z referencami na Reicha ali (pogosteje) brez: problematizacija buržoazne seksualne morale in njene hipokrizije, prisilne patriarhalne monogamije in represivnosti jedrne družine, domačega dela žensk v kapitalizmu, Freudove predpostavke o univerzalnosti Ojdipovega kompleksa; koncept seksualne ekonomije in poudarjanje politične dimenzije seksualnosti, zagovor ekonomske neodvisnosti žensk in kritika zapiranja žensk v okvir družine, dostopnost varnega abortusa in kontracepcije ... Z vprašanjem, zakaj množice pristajajo na podreditev, zakaj se ne uprejo, je anticipiral eno ključnih feminističnih vprašanj: zakaj ženske pristajajo na lastno suženjstvo, torej vprašanje, ki ga je S. de Beauvoir⁶ odprla v analizi t.i. ženskega pajdaštva z moškimi. Pravzaprav je že Reich sam pisal o tem, ko je npr. v *Seksualnem boju mladine*⁷ v začetku 30-ih let problematiziral protislovni značaj oz. pomen družine in zakonske zveze: v analizi podrejenega položaja žensk (in otrok) v družini je opozarjal, da ekonomsko odvisni ženski celo omejujoča družina in nezadovoljujoča zakonska zveza nudita določeno raven varnosti. Zato v razpravi o razredni zavesti pravi, da je najpomembnejše »za žensko gibanje gotovo vprašanje prihodnosti družine in vzreje otrok«.⁸

V 60-ih in 70-ih letih 20. st. so Reichove ideje o seksualnosti, kapitalizmu in patriarhatu poleg Marcuseja in S. de Beauvoir inspirirala tudi feministična gibanja, ki so z novim branjem Marxa, Engelsa in Freuda pojasnjevala moško dominacijo, kapitalistične in patriarhalne omejitve ženske seksualnosti in artikularila cilje feminističnih bojev. Reich je bil (in še vedno je) za marsikatero feministično avtorico sprejemljivejši kot sta Freud in Marx. Freuda se v feminističnih razpravah namreč pogosto percipira kot zagovornika patriarhata v nasprotju z Reichom, ki je eksplicitno kritiziral reprodukcijo buržoazne seksualne morale in patriarhat ter družino kot ključno institucijo njune

4 Slavoj Žižek, *op. cit.*, pp. 7–8.

5 Wilhelm Reich, *Sexpol* (Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1984), pp. 60–73.

6 Simone de Beauvoir, *Drugi spol* (Ljubljana, Krt, 2013).

7 Wilhelm Reich, *Sexpol* (Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1984), pp. 74–97.

8 Wilhelm Reich, *op. cit.*, p. 114.

reprodukcije. To seveda ne velja za feminizem v celoti. Mitchell npr. je že v začetku sedemdesetih v prej omenjeni knjigi *Psychoanalysis and Feminism* zagovarjala tezo, da je ena največjih slabosti Reichovega dela prav to, kar je za številne druge feministične avtorice njegova prednost: zavračanje Freuda, predvsem omalovaževanje vloge nezavednega kot subverzivnega dejavnika. Kar zadeva marksizem, ima s feminizmom sicer skupno izhodišče, saj oba teorizirata razmerja in distribucijo moči, torej neenakost, vendar pa kritika s feminističnih pozicij marksizmu očita, da podcenjuje os zatiranja, ki je za feminizem ključna: spol in seksualnost.

S poudarjanjem seksualnosti kot konstitutivnega elementa družbenega reda je prav Reich odprl temo, ki je v 60-ih in 70-ih letih prejšnjega stoletja postala osrednja tema feminističnih gibanj. V tistem obdobju (1970) je S. Firestone objavila knjigo *The Dialectic of Sex*,⁹ prvo delo s področja feministične teorije politike in eno najodmevnejših feminističnih del v tistem čas. Feminizem je opredelila kot manjkajoči člen med Marxom in Freudom, na Reicha pa se sklicuje predvsem v argumentaciji svoje kritike marksizma in psihoanalize ter socializma, ki ni uspel odpraviti družine in seksualnega zatiranja. Podobno kot Reich je opozorila na omejitve marksistične »ekonomistične« analize zatiranja, Freudu je očitala zanemarjanje družbenega konteksta, Reicha pa eksplicitno izbrala kot alternativo. V svoji kritiki marksizma je svarila na nevarnost potiskanja feminizma v »ortodoksni marksistični okvir« in se v kritiki družinske strukture kot izvora psihološkega, ekonomskega in političnega zatiranja eksplicitno navezala na Reichovo delo *Seksualna revolucija*¹⁰ in na njegovo analizo neuspeha ruske revolucije, ki jo je ocenila kot najboljšo analizo dotlej: Reich je neuspeh pripisal dejstvu, da boljševiki niso izpeljali seksualne revolucije, in hkrati opozoril na to, da so socialisti z zaposlovanjem žensk le omeščali strukturo moči v družini, in namesto da bi odpravili spolno polarizacijo, so le porušili njeno ravnotežje, s tem pa položaj žensk le še poslabšali.

Seksualnost in spol

Čeprav je nadzorovanje seksualnosti tudi v feminizmu tako kot v Reichovem delu eno osrednjih vprašanj, pa to še ne pomeni odsotnosti feminističnih kritik na račun njegovega obravnavanja spola v politični ekonomiji seksualnosti. Reich je svoje ideje o ženski seksualnosti razvijal v psihoanalitskih in v političnih tekstih. Pasivno in konzervativno »naravo« ženske je

- 9 Shulamith Firestone, *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution* (New York: A Bantam Book, William Morrow and Company, Inc., 1970). Dostopno na [http://biopolitics.kom.uni.st/Shulamith%20Firestone/The%20Dialectic%20of%20Sex_%20The%20Case%20for%20Feminist%20Revolution%20\(139\)/The%20Dialectic%20of%20Sex_%20The%20Case%20for%20Feminis%20-%20Shulamith%20Firestone.pdf](http://biopolitics.kom.uni.st/Shulamith%20Firestone/The%20Dialectic%20of%20Sex_%20The%20Case%20for%20Feminist%20Revolution%20(139)/The%20Dialectic%20of%20Sex_%20The%20Case%20for%20Feminis%20-%20Shulamith%20Firestone.pdf)
- 10 Wilhelm Reich, *The Sexual Revolution: Toward a Self-Regulating Character Structure* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2013).

obravnava kot patološki produkt družbe, zagovarjal je pravico žensk do nadzora nad lastnim telesom kot njihovo osnovno pravico, skupaj s pravico do ekonomske neodvisnosti. Trdil je namreč, da so ženske in otroci od moških odvisni seksualno in ekonomsko. Vendar nekatere feministične avtorice med tistimi, ki jim je Reich dovolj relevantna referenca, kot so npr. Jeffreys,¹¹ MacKinnon,¹² Thompson,¹³ Reichu oporekajo, da v svojih razpravah o političnih dimenzijah seksualnosti analizira predvsem razredno razlikovanje (očitek, ki ga npr. Firestone naslavlja na marksizem, Reicha pa iz kritike izvzame) in vlogo seksualne represije v reprodukciji kapitalizma, redko pa v analizi seksualnosti problematizira spolne neenakosti. Reich ne razlikuje med moško in žensko seksualnostjo: o njiju razpravlja, kot da je njun družbeni pomen enak. Predvsem pa mu očitajo prikrito spolno pristranost: da takrat, ko govori o seksualnosti nasploh, dejansko govori o moški seksualnosti, čeprav uporablja spolno nevtralne termine. Reichu sicer priznavajo, da eksplicitno kritizira patriarhat in trpljenje žensk, da izpostavlja, kako je monogamna družina represivnejša do žensk in da za seksualnimi nevrozami trpi več žensko kot moških. Vendar v svoji kritiki patriarhata izpostavlja predvsem oblast očeta nad sinom, hujše trpljenje žensk pa pripisuje medsebojnemu delovanju naravnih procesov in kapitalizma in manj dominantni vlogi moških. Zato tudi rešitev vidi v odpravi kapitalizma, v osvoboditvi žensk od ekonomske odvisnosti od moških, v osvoboditvi od seksualne morale, v odpravi seksualne represije nad otroki in adolescenti ter prisilne monogamije – te spremembe naj bi sprostile naravni tok seksualnosti, s tem pa bi se spremenil tudi položaj žensk.

A MacKinnon opozarja,¹⁴ da za feminizem preprosto ni dovolj, če se marksistična analiza produkcije razširi na reprodukcijo in družino: razen produkcije, reprodukcije in družine obstajajo namreč tudi druge ravni in oblike podrejanja žensk. Ena od njih je prisilna heteroseksualnost – to je po MacKinnon institucionalizacija moške seksualne dominacije. Reich problematizira prisilno monogamijo in priznava, da je za ženske še bistveno bolj omejujoča kot za moške, ne problematizira pa prisilne heteroseksualnosti. Heteroseksualno genitalnost celo eksplicitno obravnava kot kriterij zdrave seksualnosti, ki je problematična samo v okoliščinah družbenega zatiranja. V razpravah o seksualnem užitku izpostavlja pomembnost normalnega funkcioniranja penisa, češ da je to nujni pogoj seksualnega užitka moškega in ženske. Skladno z normo genitalne heteroseksualnosti vaginalni orgazem

11 Sheila Jeffreys, *Anticlimax: A Feminist Perspective on the Sexual Revolution* (London, The Women's Press, 1990).

12 Catharine A. MacKinnon, "Feminism, Marxism, Method, and the State: An Agenda for Theory", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 7, No. 3 (Spring, 1982), pp. 515–544. Dostopno na <http://www.feministes-radicales.org/wp-content/uploads/2012/03/Catharine-MacKinnon-Feminism-Marxism-Method-and-the-State-An-Agenda-for-Theory-Copie.pdf>

13 Denise Thompson, *Reading Between the Lines: A Lesbian Feminist Critique of Feminist Accounts of Sexuality* (Sydney: The Gorgon's Head Press, 1991).

14 Catharine A. MacKinnon, *op. cit.*

obravnava kot edino zdravo obliko ženskega orgazma, težave žensk pri doživljanju orgazma kot posledico inhibicije vaginalne vzbujenosti, homoseksualnost pa kot patološko posledico seksualnega zatiranja represije. Thompson iz tega izpelje sklep, da je za Reicha ključna naloga politične ekonomije seksualnosti osvoboditev moške seksualnosti.¹⁵

V tem kontekstu so zanimive razlike med Reichom in nekaterimi vejami radikalnega feminizma (predvsem v ZDA) v odnosu do klitoralnega in vaginalnega orgazma. Reich je klitoralni orgazem, ki ga številne radikalne feministke zagovarjajo kot izraz seksualne osvoboditve žensk, zavračal kot slab nadomestek vaginalnega orgazma in kot bledo posnemanje moške seksualnosti, češ da je užitek oz. zadovoljstvo, ki ga nudi, bistveno krajši in manj intenziven od vaginalnega. Zagovarjanje klitoralnega orgazma po njegovem ženske implicitno nagovarja, da se sprijazni s slabim nadomestkom zadovoljujočega orgazma, ki da ga lahko nudi le vaginalni orgazem. Mitchell pravi, da je to njegovo stališče posledica enostavne predpostavke, da med moško in žensko seksualnostjo v smislu toka energije oz. v njihovih seksualnih vzorcih ni nobene razlike, da pa je razlika nekje drugje: da moški čuti potrebo po penetraciji, ženska po sprejemanju.¹⁶ Tu je torej na delu še ena biologistična predpostavka, skladna z normativno heteroseksualno genitalno seksualnostjo.

Kar zadeva biologizem, je indikativno, da je Reich v dvajsetih letih ostro kritiziral Freuda prav zaradi njegove domnevno biologistične teorije seksualnosti, pozneje pa je sam do seksualnosti zavzel radikalno biologistično stališče. Takrat je zanj, kot pravi Mitchell, princip užitka »postal vse« (takojšnja zadovoljitev seksualnih potreb kot pogoj psihičnega zdravja).¹⁷ Mitchell ta »obrat« k biologizmu povezuje z dejstvom, da je vse družbene institucije, vključno z družino, obravnaval zgolj kot izvor represije in v njih ni videl nikakršnega protislovja (v smislu njihove funkcije v konstituiranju psihološkega subjekta). Prav to naj bi ga privedlo do tega, da je odgovore na vprašanje, zakaj se ljudje ne uprejo zatiranju, ki ga izvajajo te institucije, iskal v človeški naravi. In ena od posledic tako enoznačnega odnosa do družbenih institucij je bila, pravi Mitchell, da je vse, kar je obravnaval kot neinhibirano biološko, vrednotil kot dobro, vse družbeno in psihološko pa kot slabo.¹⁸

»Osebno je politično«

MacKinnon v Reichovem izenačevanju moške in ženske seksualnosti vidi izvor še ene zagate Reichove analize položaja žensk: problem razumevanja zveze med osebnim in političnim. Njegovo pojmovanje tega razmerja se pomembno razlikuje od tistega, ki ga implicira feministično geslo *osebno je*

15 Denise Thompson, *ibid.* pp. 74–75.

16 Mitchell, *ibid.* p. 200.

17 *Ibid.*, p. 154.

18 *Ibid.*, p. 157.

politično. Ko Reich ravnanje države interpretira v terminih seksualnosti, izenačuje obe sferi, namesto da bi ju analitično povezal, trdi MacKinnon. Geslo *osebno je politično* v nasprotju s tem ni ne metafora ne analogija, to, kar se dogaja v osebni življenju, ni podobno niti primerljivo z dogajanjem v javnem prostoru; *osebno je politično* ne predpostavlja aplikacije kategorij iz družbenega življenja v zasebno življenje – ne gre za to, da žena v zakonu predstavlja proletarijat, mož pa buržoazijo. *Osebno je politično* pomeni, da je to, kar označujemo kot osebno/zasebno, partikularno, intimno družbeno konstituirano, da se torej specifično izkustvo žensk kot žensk oblikuje v sferi, ki je družbeno konstituirana kot osebna/zasebna, partikularna, intimna.

Feministične avtorice, ki problematizirajo Reichovo analizo politične ekonomije seksualnosti, opozarjajo tudi na neizpolnjena pričakovanja »seksualne revolucije«. Reichovo zaupanje v pozitivne učinke seksualne osvoboditve, ki se je od druge polovice 30-ih let prejšnjega stoletja samo še stopnjevalo vse do izrazito biologistične orgonske teorije, je bilo značilno tudi za velik del gibanj za seksualno osvoboditev v 60-ih in 70-ih. »Seksualna revolucija« je ženskam res priznala »pravico« do seksualnega užitka, pravi Densmore,¹⁹ po drugi strani pa je ta užitek postal skorajda dolžnost. Vendar seksualna svoboda, ki ne vključuje svobode odkloniti seks, ni svoboda. Kot opozarja Jeffreys (1990), je bila tudi »seksualna revolucija« podvržena moškemu pogojem in ni bistveno doprinesla k vzpostavljanju egalitarnih seksualnih razmerij, šlo je predvsem za večjo seksualno dostopnost žensk. Svobodo je za ženske reducirala na seksualno svobodo, kapitalističnih razmerij pa se ni niti dotaknila. Nasprotno, seks, seksualnost, seksualni užitek so postali predmet odkritega »svobodnega trgovanja«, ki je učinkovito izrablja tudi zmožnost žensk, da erotizirajo lastno podrejenost in »uživajo« v degradaciji sebe in drugih žensk v statusu seksualnega objekta.

Reichova analiza politične ekonomije seksualnosti s svojim normativizmom, biologizmom in navidezno spolno nevtralnostjo spregleda, da so ženske podrejen razred, trdi Jeffreys (1990). Ženske so lahko rojene svobodne, vendar so rojene v razmerja podrejanja in dominacije, v podrejen položaj (tega se je Reich sicer dobro zavedal – op. p.), kjer se naučijo svojih seksualnih in emocionalnih odgovorov. Elementi, ki konstituirajo moško seksualnost, pravi Jeffreys, izhajajo iz dominantnega statusa moških (objektifikacija, agresivnost, ločevanje seksa od ljubezenskih čustev) – heteroseksualke se morajo tako podrediti seksualnemu interesu moških. To je tudi ključni feministični argument zoper pornografijo:²⁰ MacKinnon in Jeffreys govorita o seksualizaciji spolne neenakosti v pornografiji; pornografska industrija temelji na neenakosti žensk, neenakost je celo ključni dejavnik seksualnega vzburjenja, česar si v

19 Dana Densmore, "Independence from the Sexual Revolution". in Anne Koedt, Ellen Levine, Anita Rapone, eds., *Radical Feminism* (Quadrangle, 1973). Dostopno na <http://feminist-reprise.org/library/sexuality-and-relationships/independence-from-the-sexual-revolution/>

20 Odnos do pornografije v feminističnih razpravah sicer še zdaleč ni enoznačen. Naj omenimo samo "sex-positive" feminizem, ki se med drugim bori tudi za dostopnost pornografije.

egalitarni družbi niti zamisliti ne bi mogli, pravi Jefferys. Tudi Reich zavrača pornografajo, označi jo celo za patološko, vendar na osnovi drugačnih argumentov: zanj pornografija ni rezultat seksualizacije spolne neenakosti, temveč posledica družbene represije seksualnosti.

Zaključek

Reichovo delo izziva radikalno nasprotujoče si odzive. Od popolnega ignoriranja do sovražnosti na eni in občudovanja na drugi strani. Tudi feministične percepcije njegovega dela so izrazito protislovne in ambivalentne: del feminističnih gibanj slavi njegovo orgonomijo, drugje je zaradi biologizma odpravljen na hitro; (upravičeno) se mu očita poenostavljanje kompleksnosti razmerij med osebnim in političnim, po drugi strani pa prav to navdihuje marsikakšen politični projekt. Mitchell npr. ocenjuje, da je kot teoretik prispeval malo, kot empirični sociolog pa je zagotovil izjemen vpogled v razmere delavskega razreda v Avstriji in Nemčiji med obema vojnoma.²¹

Tudi to pravzaprav potrjuje, da je Reich bil in ostaja relevanten avtor za razumevanje razmerij med osebnim in političnim v feminizmu. Bil je prvi, ki je sploh govoril o seksualni politiki (v 30ih letih prejšnjega stoletja), kritiziral represivno seksualno moralo in njeno hipokrizijo; analiziral družino in seksualno moralo kot ključni ideološki instituciji, znotraj katerih so ženske podvržene specifičnim načinom in oblikam zatiranja. Njegove analize seksualnosti in zatiranja žensk, ki ju je vsaj v t.i. drugem obdobju obravnaval kot politično vprašanje, so vsekakor pomembno zaznamovale del feministična gibanja, ki so, kot pravi Mitchell, iskala izvor zatiranja žensk oz. spolne hierarhije (pa tudi tista, ki so se in se še navdušujejo nad njegovo orgonomijo). Vsaj če sodimo po številu analiz njegovega dela in po eksplicitnih referencah nanj, je njegov vpliv na feministično teorijo majhen, kar pa seveda ne pomeni, da ni relevanten tudi za teorijo. Če nič drugega, ne glede na njene kritike Reichovega dela, v *Psychoanalysis and Feminism* dokazuje že Mitchell.

Lahko sicer pritrdimo kritičnim opozorilom, ki vsaj implicitno zadevajo tudi Reichovo delo, češ da poskusi sinteze feminizma, marksizma in psihoanalize, ki vključujejo ključne feministične teme kot so družina, gospodinjstvo, seksualnost, reprodukcija, socializacija, osebno življenje, niso bistveno spremenili problema podrejanja žensk. A žal ga niso spremenili niti nobeni drugi poskusi. Ponovni vzpon ekstremno konzervativnih, celo odkrito mizoginih politik, in vladavina »gender mainstreaminga«, to je uradnega, liberalnega feminizma, ki zahteve feminizem reducira na preštevanje moških in ženskih teles na različnih mestih družbene hierarhije in jih spreminja v brezzobega tigra; poskusi, da bi odpravili ali vsaj mislili odpravo zatiranja, se slej ko prej utopijo v neskončni prilagodljivosti kapitalizma, ki bistvena razmerja neenakosti ohranja nedotaknjena, druga pa še poglablja. Natanko to dokazuje

²¹ Mitchell, *op. cit.*, pp. 201–202.

umestnost, relevantnost, aktualnost Reichovega opozorila (ki je nanj v svoji orgonski fazi sicer »pozabil«), da je seksualnost, osvobojena buržoaznega in verskega moralizma ter prisilne patriarhalne monogamije, možna zgolj pod pogojem, da se odpravi kapitalistično izkoriščanje. Razlikoval je med liberalnimi seksualnimi reformami in revolucionarno seksualno politiko in opozarjal na nevarnost liberalizacije v pogojih zatiranja in neenakosti. Še več: opozarjal je na možne nevarne posledice liberalizacije na področju seksualnosti v okviru razredne družbe: opozarjal je npr., kako dostopnost ločitve in odprava prisilne monogamije v razmerah, kjer so ženske in otroci ekonomsko odvisni od moških, ne odpravlja zatiranja žensk, ampak ga lahko celo poveča. Danes smo priča odkriti komodifikaciji seksualnosti, ki razen iz dostopnosti seksualnega užitka kuje dobiček tudi iz podrejanja žensk, celo tako, da podrejanje prodaja kot moč. Preko tega se vzdržuje nadzorovanje ženske seksualnosti (v smislu dostopnosti žensk za moške), ki ga feminizem razume kot eno ključnih značilnosti in ciljev patriarhata. S tem seveda ne zagovarjamo represije, omejevanja pravic itd. – opozarjamo zgolj na to, kako hitro se ideje »osvoboditve« sprevrčajo v »prostovoljno« podrepitev.

Reich je odprl še danes aktualno vprašanje razmerja med političnim in osebnim – aktualna ostaja tudi njegova ideja o »povezanosti družbenih razmerij gospodstva z libidinalno strukturo individuov« oz. o tem, da je sprememba »te libidinalne ekonomije sestavni del revolucioniranja družbenih razmerij«, ki jo je Žižek l. 1984 ocenil kot »resnično subverzivno jedro Reichove misli in prakse«. ²²

Literatura

De Beauvoir, Simone, *Drugi spol* (Ljubljana, Krt, 2013).

Densmore, Dana, "Independence from the Sexual Revolution", in Anne Koedt, Ellen Levine, Anita Rapone, eds., *Radical Feminism* (Quadrangle, 1973). Dostopno na <http://feminist-reprise.org/library/sexuality-and-relationships/independence-from-the-sexual-revolution/>

Firestone, Shulamith, *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution* (New York: A Bantam Book, William Morrow and Company, Inc., 1970). Dostopno na [http://biopolitics.com.uni.st/Shulamith%20Firestone/The%20Dialectic%20of%20Sex_%20The%20Case%20for%20Feminist%20Revolution%20\(139\)/The%20Dialectic%20of%20Sex_%20The%20Case%20for%20Feminis%20-%20Shulamith%20Firestone.pdf](http://biopolitics.com.uni.st/Shulamith%20Firestone/The%20Dialectic%20of%20Sex_%20The%20Case%20for%20Feminist%20Revolution%20(139)/The%20Dialectic%20of%20Sex_%20The%20Case%20for%20Feminis%20-%20Shulamith%20Firestone.pdf)

Jacoby, Russell, *Družbena amnezija. Kritika sodobne psihologije od Adlerja do Lainga* (Ljubljana, Cankarjeva založba, 1981).

Jeffreys, Sheila, *Anticlimax: A Feminist Perspective on the Sexual Revolution* (London, The Women's Press, 1990).

22 Slavoj Žižek, *ibid.*, p. 18.

- MacKinnon, Catharine A., "Feminism, Marxism, Method, and the State: An Agenda for Theory", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, vol. 7, No. 3 (Spring, 1982), pp. 515–544. Dostopno na <http://www.feministes-radicales.org/wp-content/uploads/2012/03/Catharine-MacKinnon-Feminism-Marxism-Method-and-the-State-An-Agenda-for-Theory-Copie.pdf>
- Mitchell, Juliet, *Psychoanalysis and Feminism. A Radical Reassessment of Freudian Psychoanalysis* (Basic Books, New York, 2000).
- Reich, Wilhelm, *Sexpol* (Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1984).
- Idem*, *The Sexual Revolution: Toward a Self-Regulating Character Structure* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2013).
- Thompson, Denise, *Reading Between the Lines: A Lesbian Feminist Critique of Feminist Accounts of Sexuality* (Sydney, The Gorgon's Head Press, 1991).
- Žižek, Slavoj, "Wilhelm Reich ali protislovja 'freudomarksizma'". Spremnna beseda k Wilhelm Reich, *Sexpol* (Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1984), pp. 7–18.

Metka Mencin Čeplak,

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences

Feminist Perceptions of Wilhelm Reich

Summary: The article analyzes discontents and ambivalences in feminist discussions about Wilhelm Reich's work, closely linked with the feminist contradictory relations to Marxism and psychoanalysis. Reich thematized many social problems that are in the focus of feminist movements and theorizations: bourgeois sexual morals and their hypocrisy, compulsory patriarchal monogamy and the repressiveness of nuclear family, domestic women's work in capitalism; he emphasized political dimensions of sexuality, defended women's economic autonomy and their right to have control over their bodies ... Despite the ambivalence towards his work, Reich's work was (and still is) relevant for feminist theorizations of personal-political relations; his analyses of sexuality and repression of women treated as a political problem (at least in his so-called second period) were significant for feminist movements.

Key words: Reich, feminism, women, sexuality, repression, inequality, Mitchell, MacKinnon

Други део

Ψ и вођа

С. Г. Марковић, ур.

Part two

Ψ and leader

S. G. Markovich, ed.

ДА ЛИ ЈЕ СВАКОМ ПОТРЕБАН ВОЂА, СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА МОЈСИЈА

Сажетак: Појам вође широког је обима, од Бога као видљиво-невидљивог „вође“ људи које је створио, преко вође који предводи неко племе, већу заједницу и државу (добро или лоше предводи!) до „вође“ као диктатора. Обожавање вође и у XX и у XXI веку, окорели је остатак паганског идолопоклонства. У другом делу чланка посвећена је пажња загонетној личности Мојсија који је донео човеку у човечанству (са брда Синаја Божјом објавом) универзалан и *осиџварљив* закон у виду десет заповести.

Кључне речи: вођа, Бог, вођа-диктатор, Мојсије

Пошто је човек и природно и духовно биће,¹ сматрам да је вођа² неопходан и природном и духовном бићу у њему.

Када је реч о „природном човеку“, вођа је онај који се не може избећи због нужног осврта на природу и на сва жива бића у њој. Мало је животиња у природи које живе усамљено, тражећи закратко партнера, само ради оплођења (као код хоботнице-октопода). Остале врсте живе у заједници, чопору којим обично влада, води их, физички најјачи мужјак (ређе најлукавији или спретан на неки други начин). Такође је ређи случај да групу, чопор, јато води женка, као што је то случај код прстенастих лемура. Слично је и код људи и са људима.

Када је реч о духовном човеку такође је нужан неко ко је моћан (свемоћан и праведан), то је био и остао Бог, вероватно од најстаријих времена људског постојања. У већини племена у преисторији и делом у историји, били су то богови, изнад којих је обично владао или се само наслућивало да постоји – један Бог (хенотеизам у политеизму). Заступник овог бога (или богова) на Земљи, био је изабрани или самонаметнути вођа. То је најпре био у шаманизму неки разборит, промућуран човек који је из своје архајске природе знао како треба да влада и држи народ у покорности (ако га се народ плашио) или у послушности (ако га је и волео). Такав је народ придавао оваквом вођи натприродне особине – требало је, на пример, да дозове кишу у сушним периодима или да лечи болесне – а, у случају да тај вођа не испуни очекивања, могао

1 Духовно у смислу сталног трансцендирања (лат. *transcendere*), сталног превазилажења границе искуства.

2 Вођ, вођа, вожд је онај „који води, предводи, руководи, предводник је, руководилац.“

је бити смењен или убијен. Дешавало се, дакле, и у далекој прошлости људског рода исто оно што се дешава и данас, у XXI веку, у многим државама света.

Вођа брани свој народ од насртљиваца споља, али и сам напада и осваја нове територије (овако чине и човеколики мајмуни и њихов вођа). Постоји, међутим, један занимљив и поучан изузетак код мајмуна, мада и у нижем животињском царству. Наиме, када дође време да вођа и остари или на други начин ослаби, обавезно се појављује млађи мужјак (кандидат за наследника вође чопора) који ће у борби са дотадашњим вођом победити или изгубити битку, али *без убијања његовог наследника*. У људском свету, нажалост, често ово није случај. Појам вође-диктатора, чини ме се, познат је само код људи.

На питање како неки вођа постаје диктатор, постоји у психологији и психопатологији одговор. Нагласак је, наиме, и на карактеру тог човека који се преобратио у диктатора (или је то за многе неприметно, од почетка био), као и на томе народу који га је радо (или нерадо?) прихватио као диктатора. Одавно смо знали изреку: Какав народ такав и вођа и обратно! Тешко да је било народа у даљој и блиској прошлости који није, макар и за краће време, искусио владавину вође-диктатора. То је зато тако што је у сваком човеку жеља за моћи и власти присутна, ако не у свесном, онда и јаче присутна у несвесном делу психе (свакако је Алфред Адлер био у праву када је агресију и потребу за моћи сматрао јачом од сексуалног нагона). Како су народи у свету махом слабо или никако образовани, јер у њима преовлађује „природан човек“ над духовним (овде видим и разлику цивилизованог и културног човека, односно разлику коју је уочио још Освалд Шпенглер између цивилизације и културе) – чини се „природно“ да ће „природни народи“ прихватити вођу као диктатора.

Сигмунд Фројд је с правом разликовао три врсте људи. Први је природни човек склон превентивно „принципу задовољства“, слабо развијеног цензора у себи (над-ја), а онда слабог морала и етике, егоистичног и осветољубивог.

Други Фројдов тип, такође веома распрострањен у свим народима света јесте „културни симулант“ који (тип људи) због свога лицемерја, лажљивости и преваре може да буде опаснији за једну државу од природног, простог човека који се брже препознаје.

Трећи тип је за Фројда стварно „културан човек“, свестан бројних противречности и недовршености у себи, спреман за добровољну жртву; у култури такав човек је живо заинтересован за њене битне карактеристике: религију, философију и уметност, једном речи, за културу. Наравно да је број оваквих зрелијих индивидуа (на успешном путу од индивидуе до Личности) увек био и остао мали, што не значи да их у неким државама Европе и Америке (али и Азије) нема ипак довољно да

одрже, бар за неко краће или дуже време, релативан мир и ред у држави, без појаве вође-диктатора (Енглеска, Швајцарска, Француска, скандинавске земље, Индија).

*

У другом делу мога прилога „психоанализа и вођа“ бавићу се првенствено загонетном личношћу Мојсија, остајући при основној подели вође кроз историју, на онај природан тип вође-војсковође који су допринели успеху и ширењу своје државе, и на духовне вође који су обележили успон и трајност духовне културе у свету.

Навешћу најпре само неколико познатих и значајних вођа-војсковођа (избор је субјективан и помало насумице) као што су били: Набукодоносор у Вавилону, Перикле у Грчкој (у времену цветања културе – „осовинско време“ према Карлу Јасперсу), Александар Велики у Македонији (ученик Аристотела, шта је од њега научио?), Јулије Цезар (када је постао „диктатор“, убијен је) и Октавијан Август у Риму. Ашока у Индији је пре Христа ујединио разна племена и сасвим престао да ратује *када је њосћао будистџи*. У хришћанској ери историје славни градитељи Византије, Јустинијан и Теодора (али који су затворили атинске философске школе и протерали из земље философе, и то учинили као хришћани?); Џингис-кан (за кога се тврди да је био толерантан према хришћанима, Јеврејима и муслиманима иако је сам био незнабожац); Александар Невски (који је победом над Швеђанима спречио покатоличење Русије) и многи други.

Међу значајним вођама-законодавцима треба свакако споменути Хамурабија у Вавилону у XVIII веку пре Христа који је донео Закон за све (?).

*

Бавићемо се, до краја чланка, загонетном личношћу Мојсија као стварног зачетника монотеизма. Његово јеврејско име Мошех, Мошах-Мојсије, преводи се као: из воде спасен, из воде извађен!

Није сигурно када је Мојсије живео; помиње се 1.500 године пре Христа, док је сагласност међу историчарима већа када се наводи 1.200 године пре Христа, као година Егзодуса Јевреја из Египта. Још је мање сигурно да ли је Мојсије био стварно Јеврејин или Египћанин. Ово важно питање први је покренуо (да ли збиља први?) Сигмунд Фројд када је писао дело *Мојсије и моноћеизам*, за који Фројдов спис неки изучаваоци Фројда мисле да је писац желео да прикаже Јеврејима и осталом свету да је он прави Мојсије који доноси нове законе и правила живљења. Изгледа да је чињеница мишљење по коме је Мојсије одгајан на египатском двору од фараонове кћери.

Према легенди фаранова кћи је спазила како низ реку Нил плови једна котарица с мушким дететом у њој. Она је прихватила котарицу и усвојила то дете чије име Мојсије збиља значи (као што сво већ поменули) „из воде извађен“.

Поставља се, ипак, оправдано питање, ако је и тачна ова митска прича – зашто би један образовани Египћанин дошао на чудновату, смелу идеју да, од Египта покорени, јеврејски народ ослободи ропства. Фараон је наводно дуго одбијао Мојсијеве захтеве да пусти Јевреје у изгнанство, потом је ипак одобрио излазак Јевреја, али се убрзо „раскајао“, кренуо у потеру за њима и доживео неславну пропаст читаве египатске војске у реци Нил.

Наравно да се у религијској литеатури, поводом овога догађаја пре три и више хиљада година гаји уверење у Божју интервенцију, закључно са каснијом Божјом објавом Мојсију на брду Синају десет заповести исписаних на Таблици Закона које је Мојсије имао да преда јеврејском народу, али и свим осталим народима света.

Било како било, мора се признати да је Мојсије као изузетан тип човека-законодавца, збиља донео целом свету оних познатих десет заповести које могу да трају до данас због њихове *остварљивости* испуњавајући *ојшиће* законе морала и етике блиске свим народима света.

Хришћанство као најидеалнија религија света, тешко је остварљива јер Исус Христос тражи од човека и народа „немогуће“: да опрашта „и до седамдесет пута“, да воли непријатеља, да буде милосрдан, „сиромашан духом“, да поново постане „као дете“, да верује у Његово васкрсење и у будући живот. Међутим, трајање хришћанства две хиљаде година, и поред малог броја истинских хришћана, доводи у питање неостварљивост хришћанства.

Друго могуће објашњење као потврда поменутом догађају, налазимо у Посланици апостола Павла Јеврејима (11: 24–25):

Вјером Мојсије, када је ограсио, одрече да се назива син кћери Фараонове;

И више вољаше да сирага са народом Божијим него да има њивремену насладу тријеха.

ЗАКЉУЧАК

Свима бићима у природи и у људској заједници потребан је „вођа“. Када су у питању појединци можда вођа, а и вођа-диктатор није потребан једино трећем Фројдовом типу „културном човеку“ који треба да је пронашао вођу у себи.

Библиографија:

- Адлер, Алфред, *Познавање човека. Основе индивидуалне ѡсихолоије*, превод Владимир Дворниковић и Милош Ђурић, Космос, Београд 1934.
- Библија или Свећно ѡисмо Сћароћа и Новоћа завјетћа*, Британско и инострано библијско друштво, Београд 1991. *Свећно ѡисмо. Нови завјетћ Госћо-да нашећ Исуса Христћа*, превод Комисије Светог архијерејског синода СПЦ, САС СПЦ, Београд 1984.
- Jaspers, Karl, *Sokrat, Vuda, Konfucije, Isus*, Вук Караџић, Београд 1980.
- Јеротић, Владета, *Психолошко и релићозно биће човека*, Беседа, Нови Сад 1994.
- Frojd, Sigmund, *Nelagodnost u kulturi*, u: Sigmund Frojd, *Iz kulture i umetnosti, Odbrana dela Sigmunda Frojda*, превели Војин Матић, Владета Јеротић и Ђорђе Божићевић, књ. 5, Матица српска, Нови Сад 1976. Sigmund Freud, *Das Unbegahen in der Kultur*, Wien: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1930.
- Idem, Mojsije i monoteizam*, превод Божидар Зећ, Графос, Београд 1988.

Vladeta Jerotiћ,

Serbian Academy of Sciences and Arts

Does everyone need a leader? With a special reference to Moses

Summary: The notion of leader is a wide-ranging concept spanning from God as the visible-invisible "leader" of humans whom he has created, through a leader heading a tribe, a bigger community or a state (and he can lead it in good or bad way!) all the way to the "leader" as dictator. The adoration of leaders in the 20th and 21st centuries is an inveterate residue of pagan idolatry. In the second part of the paper special attention is given to Moses, who brought to mankind (by the revelation on Mount Sinai) a universal and attainable law in the form of the Ten Commandments.

Key words: leader, God, leader-dictator, Moses

O NARCIZMU

Sažetak: U radu autor objašnjava istoriju pojma narcizma i kako se razumevanje ovog pojma razvijalo od kraja XIX veka. Posebna pažna je data tome kako je ovaj pojam definisao Sigmund Frojd od 1913, kao i njegovi učenici Oto Rank u Ernest Džouns. Autor objašnjava udaljevanje od Frojdovih ideja po ovom pitanju kod Karen Hornaj, Eni Rajh i Herberta Rozenfelda. Članak je posebno usredsređen na formulacije narcizma kod Hajnc Kohuta i Ota Kernberga. Osnove njihovih teorija su analizirane. Razmotreno je još nekoliko teoretičara (Vamik Volkan, M, Horovic, Dragan Švrakić, Piter Fonagi Alan Šor). Autor opisuje kliničke karakteristike narcizma na osnovu H. Kohuta i S. Ahtara. On opisuje i terapijske pristupe lečenju narcizma koje su razvili Hajnc Kohut, Oto Kernberg i Glen Gabard.

Gljučne reči: narcizam, teorije narcizma, Sigmund Frojd, Hajnc Kohut, Oto Kernberg, terapijski pristup narcizmu

Čovek je u svom razvoju pretrpeo tri narcističke povrede koje su izmenile njegovu idealiziranu sliku o sebi i umanjile njegovu osećanje narcističke svemoći.

Prva povreda, nazvana kosmološkom, povezuje se sa otkrićem da zemlja nije centar svemira kako su to smatrali najblistaviji umovi toga vremena. Tu narcističku povredu svetu zadao je Nikola Kopernik (1473–1543), poljski astronom.

Druga povreda, ona biološke prirode, vezuje se za Čarlsa Darvina (1809–1882), engleskog biologa evolucionistu. On je pokazao da je čovek biće koje je evolucijom nastalo od životinje više vrste, sisara, i da nema povlašćeno mesto u razvoju vrsta.

Treća povreda, psihološka, nastala je nastankom i razvojem psihoanalize, učenja koje je pokazalo da čovek nije gospodar ni svog unutrašnjeg sveta, jer nesvesno i nesvesni psihički procesi, koji izmiču njegovom svesnom i racionalnom promišljanju, dominantno utiču na njegovo ponašanje i postojanje uopšte.

Sigmund Frojd, 1917

Istorija razvoja pojma

Pojam narcizam potekao je iz Stare Grčke, izvorne legende o Narcisu, koja je bila homerovska himna o ljubavi prema samom sebi u VII ili VIII veku pre naše ere. Legendu i ličnost Narcisa proslavio je Ovidije (43 p. n. e. – 17 n. e.), rimski pesnik, u trećem od petnaest delova *Metamorfoza*, svom najznačajnijem delu.

Sin boga Kefisa, zaštitnika istoimene reke, i nimfe Liriope, Narcis je bio nenadmašne lepote. Za njim su žudele mnoge nimfe, među njima i Eho koju je odbio. Ona se u svom očaju razbolela te je preklinjala boginju Nemezis da je osveti. Jednom u lovu, mladić se zaustavio kraj izvora bistre vode: opčinjen sopstvenim odrazom mišljaše da vidi nekog drugog, i u zaprepaščenju ne beše više u stanju da odvrti pogled od tog lica koje mu je pripadalo. Zanesen sobom, Narcis posegnu rukom u vodu da se domogne lika koji je neprestano izmicao. Izmučen nemogućom čežnjom, zaplaka i najzad razumede da je sam predmet svoje ljubavi. Tada je poželeo da se odvoji od sebe i udarao se do krvi dok nije rekao zbogom kobnom ogledalu i ispustio dušu. U znak žalosti, njegove sestre Najade i Dijade, odsekoše sebi kosu. Kada su poželele da Narcisovo telo polože na lomaču, otkrile su da se pretvorilo u cvet (Levy et al. 2008).

Tokom razvoja civilizacije pojam narcizam se menjao. Kod Vilijama Šekspira (1564–1616), engleskog pesnika, vidne su aluzije na priču o Narcisu i igraju veliku ulogu u poetici njegovih soneta. Tu se upotrebljava sintagma: Kruži svoj plamen svetlosti sa samosvojnim gorivom – što bi značilo – ljubav prema sebi (Burrow, 2002). Sličan smisao pojma upotrebio je i Fransis Bejkon (1561–1626), engleski učenjak, označivši prirodu ekstremnih ljubavnika kao – ljubitelje sebe bez suparnika (Bacon, 1985).

U medicini i psihijatriji pojam narcizam prvi je upotrebio Alfred Bine (1857–1911), francuski psiholog. Opisujući *fetišizam*, tada označen kao seksualna perverzija, naglasio je da pacijent uzima sopstvenu ličnost za seksualni objekt (Binet, 1887). Havlok Elis (1859–1939), engleski psiholog i seksolog, isti pojam je upotrebio da objasni kiničke slučajeve *muškog autoerotizma* to jest *seksualne inverzije*, kako se tada nazivala homoseksualnost. Međutim, on je narcizam shvatio mnogo šire i smatrao je da predložak o njemu može da se primeni i na druga, neseksualna ponašanja, u kojima postoji tendencija da se seksualna osećanja prazne kroz samoobožavanje (Ellis, 1900). Zatim, Pol Nake (1851–1913), nemački psihijatar i kriminolog, upotrebljavajući kliničku model opisuje pojam narcizam da bi označio ono ponašanje pri kojem osoba postupa sa sopstvenim telom slično načinu na koji inače postupa s telom seksualnog objekta. U tom obliku, narcizam ima značenje perverzije koja je u sebe usisala celokupni seksualni život osobe i usled toga pripada kategoriji seksualnih perverzija (Näcke, 1899).

Pojam narcizam potom od seksologa preuzimaju psihoanalitičari u skladu s razvojem psihoanalize koja se okreće ka izučavanju shizofrenije (Brojler) ili demencije prekoks (Krepelin). Tako Karl Abraham (1877–1925), nemački psihijatar i psihoanalitičar opisuje narcizam kao proces povlačenja libida sa objekta na sopstvenu ličnost kod obolelih od demencije prekoks, današnje shizofrenije (Abraham, 1907). Odmah potom, Isidor Sadger (1867–1942), austrijski psihijatar i psihoanalitičar, o narcizmu piše u vezi s ljubavlju prema sebi kao modalitetu izbora objekta kod homoseksualnih osoba. Za razliku od Elisa, on smatra da narcizam nije seksualna perverzija, nego normalan stadijum u psihoseksualnom razvoju (Sadger, 1908). Najzad, Oto Rank (1884–1939), austrijski psihoanalitičar, piše prvi psihoanalitički rad o narcizmu kod žena povezujući narcizam s ispraznošću i samodovoljnošću.

Sigmund Frojd (1856–1939), prihvata priču o narcizmu kao izazov i kreće u teorijsko određenje pojma. Prihvata stav Sadgera o narcizmu kao normalnom stadijumu u psihoseksualnom razvoju i njime objašnjava izbor objekta kod homoseksualnih osoba u radu *Tri rasprave o teoriji seksualnosti*, verziji iz 1910. godine (Freud, 1905/1910). Zatim, o narcizmu piše i u svoja dva rada: *Jedno sećanje na detinjstvo Leonarda da Vinčija* (Freud, 1910), a godinu dana kasnije u prikazu slučaja nazvanog *Slučaj Šreber* i postavlja tezu o postojanju prelaznog stadijuma seksualnog razvoja između autoerotizma i objektne ljubavi kada osoba u razvoju uzima prvo sebe i svoje telo za ljubavni objekt (Freud, 1911).

Najzad, u radu *Prilog uvodu u narcizam*, prihvata i ideje Abrahama i povezuje narcizam s libidinalnim zaposedanjem ega i razlikuje ga od autoerotizma kao stupnja u seksualnom razvoju (Freud, 1914). O narcizmu i narcističkoj psihopatologiji Frojd je nastavio da piše i o toj temi pisao je sve vreme svoga radnog veka.¹

Sigmund Frojd o narcizmu

Osnova postavka Frojda o narcizmu, različita od drugih shvatanja ovog pojma, je konstatacija da je narcizam značajan psihološki razvojni fenomen u normalnom seksualnom životu ljudi, libidinalna dopuna egoizmu u sklopu nagona samoodržanja, i da jednim delom može da se pripíše svakom živom biću, da se pojedine crte narcističkog ponašanja mogu da nađu kod mnogih osoba zahvaćenih smetnjama, na primer kod homosksualnih i neurotičnih osoba. Iz tih razloga značajan je i važan fenomen za psihoanalitičku teoriju. Narcizam Frojd ne posmatra isključivo kao seksološki pojam, naglašava da se on razlikuje od autoerotizma kao stupnja u seksualnom razvoju i ne pripada kategoriji seksualnih perversija.

Po opštem mišljenju teoretičara i istroriografa psihoanalize teorija o narcizmu je verovatno najveći i trajni doprinos utemeljenju psihoanalize koji je Frojd podario ovoj nauci.

Podsticaji koji su Frojda usmerili ka izučavanju narcizma

Mora se priznati da je Frojd bio snažno podstaknut iz više izvora da se pozabavi fenomenom narcizma (Freud, 1914). Prvo su njegovi saradnici počeli da pišu o narcizmu kao značajnom fenomenu pa da ne bi izgubio vodeću ulogu u psihoanalitičkom pokretu morao je da se teorijski odredi i u ovom

1 Najpoznatiji radovi sa tom temom su mu: *Žalost i melanholija* (1917), *O analnom erotizmu* (1917), *Čovek vuk* (1918), *Psihoanaliza i libido teorija* (1923) i *Libidinalni tipovi* (1931). U navedenim radovima Frojd je narcizam opisao kao dimenzionalno psihološko stanje, slično opisu patoloških manifestacija normalnih crta ličnosti. Narcizam je shvatao dinamički, kao proces ili stanje pre nego tip ili poremećaj ličnosti, a grandioznost je tumačio kao odbranu od osećanja beznačajnosti.

domenu kao vođa pokreta. Ali, ipak je odao priznanje svakom od njih pojedinačno, Sadgeru, Ranku i Abrahamu, što mu baš i nije bila navika. Međutim, verovatnije je da je najveći podsticaj da se okrene izučavanju narcizma potekao iz njegove svakodnevne psihoterapijske prakse. Lečeći neurotične pacijente s narcističkim ponašanjem shvatio je da oni kroz takvo ponašanje postavljaju granicu da se na njih utiče. Drugim rečima, bili su neprivlačni za psihološke uvide i menjanje. Ne može da se zanemari ni usmerenje ka narcizmu koje je bilo uslovljeno novim otkrićima u psihijatriji kada su Krepelin i Brojler, opisali nov oblik psihotičnog poremećaja demenciju prekoks, odnosno shizofreniju. Najzad, usmerenje ka izučavanju narcizma Frojd je dobio i analizom psihičkog života dece i primitivnih naroda koje je stekao pišući knjigu *Totem i tabu*. Kod dece i divljih ljudi Frojd je zapazio doživljavanja slična ludilu veličine: precenjivanje moći njihovih želja i psihičkih akata, sve-moć misli, verovanje u čarobnu – silu reči i tehniku odnosa prema spoljnom svetu, *magiju*, koja se javlja kao konsekventna primena tih pretpostavki pre-punih čeznje za veličinom (Freud, 1913).

Frojd se laća posla kako bi nov entitet psihotičnog poremećaja podveo pod pretpostavke teorije libida. U tom cilju okreće se analizi seksualnosti ili libida kod ovih pacijenata, ali ne želi da razjasni ili produbi problem tog obo-ljenja, već nastoji da sakupi činjenice kako bi opravdao uvođenje narcizma u teoriju libida.

Prilog uvodu u narcizam – ključni rad kojim je Frojd postavio temelj teorije

Godine 1914. Frojd objavljuje rad *Prilog uvodu u narcizam* u kome po-stavlja teoriju o libidinalnom narcizmu, proširuje pojam libido uključujući u njegov obim i sadržaj pojmove ego libido i objekt libido. Razlikuje i njego-va dva oblika – primarni i sekundarni narcizam, kao i prirodu narcističkog objektnog izbora i narcističke osnove ego ideala kao psihičke strukture.

U tom kontekstu *primarni narcizam* se odnosi na dete i njegov izbor sop-stvene osobe za objekat ljubavi, etapu koja prethodi punoj sposobnosti usme-ravanja ka spoljnim objektima, kao početno životno stanje. Drugim rečima primarni narcizam Frojd je video kao prepreku ili zastoj libida, koji otpočinje da zaseda ego pre nego što je bio upućen napolje, ka objektima. *Sekundarni narcizam* povezuje s egom (ego narcizam) određujući ga kao posledicu povla-čenja i vraćanja libida sa spoljnih granica, s objekata na ego, procesa očitog kod psihotičnih poremećaja. Jednostavno rečeno, što čovek više voli sebe, to manje voli objekte, i obrnuto.

Frojd pravi i razliku između normalnog i patološkog narcizma što će biti zametak budućih određenja narcističke psihopatologije, pre svega narcistič-kog poremećaja ličnosti, ali i drugih oblika kao što su hipohondrija i drugi oblici poremećaja ličnosti. Tako je teorija o narcizmu dobila veliki klinički

značaj, na sasvim nov način osvetlila je suštinu anksioznosti i straha, posebno kod psihotičnih poremećaja, hipohondrije i narcističke psihopatologije čiji središnji prostor zauzima strah od smrti.

*

Važno pitanje koje se postavilo u određenju narcizma, koje je moralo da se prevaziđe, bilo je kako se narcizam odnosi prema autorerotizmu kao ranom stanju libida. Frojd je smatrao da je nemoguće da se pretpotstavi da u osobi postoji struktura, jedinstvo, koje bi odgovaralo ego od samog početka razvoja i naglašava da ego mora da se razvija. Znači, autoerotizmu i iskonskim autoerotiskim nagonima mora da se pridoda neka nova psihička akcija da bi se oblikovao narcizam. Iz ovoga prozilaži nov problem – kako se ego razvija i kako se ego libido odvaja od ego – nagona. Drugim rečima, da li bi pretpostavka o postojanju jedinstvene psihičke energije rešila teskoće u razlikovanju energije ego-nagona od ego-libida i ego-libida od objektnog libida?

Pojmovi ego-libido i objektni libido potiču iz proučavanja bitnih karakteristika neurotiskih i psihotičnih procesa. Podela libida na ego libido, svojstven ego, i objektni-libido, vezan za objekte, proistekla je iz pretpostavke da se seksualni nagoni i nagoni ega međusobno rastavljaju i razlikuju, kao što se razlikuju i razdvajaju glad i ljubav.

Da je ovo razdvajanje opravdano pokazala je analiza transfernih neuroza kao i biološka znanja i Frojd je u vezi s tim izričit: „... prihvatanje odvojenih ego-nagona i seksualnih nagona, teorija libida, ponajmanje počiva na psihološkom temelju i u bitnome je poduprto biološkim procesima.“

Frojdovi saradnici i narcizam

U okviru korpusa klasične psihoanalize o narcizmu, pored Frojda pisali su i njegovi neposredni saradnici i sledbenici. Zapravo prvi psihoanalitički rad posvećen direktno narcizmu – *Doprinos narcizmu* – napisao je Oto Rank i objavio ga je 1911. godine. On je analizirao narcizam kod žena sa dinamičkog stanovišta, opisujući kliničke odlike narcističkih osoba, i zaključio je da on može da utiče na formiranje karakternih osobina ličnosti. Tako se sujeta, kao pretežno ženska osobina, javlja kod onih žena koje smatraju da su muškarci loši i nesposobni da shvate lepotu i vrednost žene. Prema Ranku, žene koje imaju ovakva uverenja teško, i kroz frustraciju, ostvaruju kontakte sa suprotnim polom, zbog čega regrediraju na prethodni, narcistički stadijum i, nezavisno od muškaraca, vole same sebe.

U istom radu Rank naglašava i odbrambenu ulogu narcizma u komunikacijama koje prate frustracije i, uz to, zapaža da se, kao oblik odbrane, narcizam predstavljen kao sujeta i zaljubljenost u sebe trajno ugrađuje u karakternu strukturu žene.

Ovaj pionirski rad o narcizmu iz diskursa psihoanalitičara bliskih Frojdu ocenjen je pozitivno i kao doprinos, posebno stoga što je jedan od retkih radova u kojima se obrađuje problematika narcizma kod žena. Zaključci do kojih je došao Rank i implikacije iz njih, na primer narcističko povlačenje od objekata u situaciji frustracije, u potpunosti se uklapaju u savremena tumačenja narcističkog poremećaja ličnosti (Rank, 1911).

U okviru prvih promišljanja o narcizmu valja spomenuti i rad Ernesta Džounsa koji je opisao takozvani *Bog kompleks*, što je verovatno prvi fenomenološki, deskriptivni, opis narcističkog poremećaja ličnosti (Jones, 1913). Džouns opisuje osobe koje su izrazito zadovoljne i sigurne u svoju snagu, znanje i kvalitete, kako fizičke tako i psihičke. Takve osobe stalno nastoje da ispolje ili istaknu svoju ličnost ili neki njen deo, imaju onipotentne fantazije, specifičan interes za sve što obećava brz uspeh, izrazitu želju da budu voljene, obožavane i nagrađivane. I posebno važno, takve osobe vremenom ispoljavaju neobično jake suprotne tendencije svojoj narcističkoj veličini – karikaturalnu skromnost, socijalnu ravnodušnost i potcenjivanje značaja novca u realnom životu. Najzad, Džouns je opisao i kognitivne specifičnosti koje uključuju sa jedne strane dobro izražavanje, odlično verbalno komuniciranje i ljubav prema jeziku, a sa druge strane, defekte u učenju i odsustvo pažnje za objektivne aspekte nekog događaja (Jones, 1913/2007).

Robert Velder (1900–1967), američki psihoanalitičar austrijskog porekla, među prvima se pozabavio pitanjima narcizma. Godine 1925. opisao je *narcističku ličnost* smatrajući da su takvi pojedinci snishodljivi, da se osećaju superiornim u poređenju s drugima, da su preokupirani sobom i da se dive sebi, pokazujući izrazito odsustvo empatije koje je najočiglednije u njihovoj seksualnosti koja je zasnovana na čisto fizičkom zadovoljstvu pre nego što je povezana sa emocionalnom bliskoću.

Velder je i prvi psihoanalitičar koji je dodirnuo i pitanja *morala* takvih osoba ističući da je on pod uticajem *narcističnih motiva*. Najzad, on ima i zasluge i u tome što je uticao na Frojda da u svom radu *Libidinalni tipovi* (Freud, 1931) opiše narcistični karakterni tip.

Falusni narcistični karakterni tip opisao je Vilhelm Rajh (1897–1957), austrijski psihijatar i psihoanalitičar, u knjizi *Analiza karaktera* (Reich, 1933). Istakao je da takve osobe karakteriše duboko osećanje unutrašnje inferiornosti, iako ostavljaju utisak samopouzdanih, elastičnih, punih energije, često impresivnih ličnosti. Uzroke narcističke karakterne patologije Rajh je video u frustraciji i fiksaciji na genitalno-ekshibicionističkom stadijumu, sa kasnijim razvojem negativnog odnosa prema suprotnom polu i tendencijom ka homoseksualizmu. Kasnije, Rajh je podvukao da narcistične osobe primarno usmeravaju libido prema sebi na račun objektne ljubavi. One imaju preterano visoko mišljenje o sebi, nerealne infantilne unutrašnje mere u interpersonalnim odnosima i ispoljavaju jaku neutralizovanu agresivnost i zavisnost od potvrde spolja. Preokupirani su fantazijama o spostvenoj veličini, nisu sposobni da čekaju, skloni su hipohondriji i imaju perverzne seksualne odnose. Takva

samonaduvanost je odbrana od narcističnih povreda tokom preedipalnog i edipalnog perioda razvoja iza čega leže defekti superega.

O narcizmu drugačije od Frojda

Krajem tridestih godina XX veka, tadašnji psihoanalitičari počinju da iznose mišljenja koja su divergentna u odnosu na ortodoksne Frojdove stavove. Tako Karen Hornaj (1885–1952), američka psihoanalitičarka, Frojdu zamera što ga je objašnjavao isključivo biološkim pretpostavkama, teorijom nagona, potpuno zanemarujući brojne kulturne i društvene činioce koji stvaraju strah i neprijateljsku napetost među ljudima i time ih otuđuju jedne od drugih (Hornay, 1939).

Hornajeva ističe da narcističke osobine nisu produkt nagona već neurotičnih težnji da se individua uhvati u koštac sa svojom ličnošću i drugima preko sopstvene veličine koju ona naziva *samonaduvanost*. Po njenom mišljenju Frojd nije bio u pravu što je smatrao da se normalno samopoštovanje i samouveličavanje i narcizam razlikuju samo kvantitativno, već je naglašavala da je razlika kvalitativna. Istinsko samopoštovanje počiva na isticanju kvaliteta koje osoba stvarno poseduje, dok samonaduvanost uključuje isticanje kvaliteta za koje ne postoji nikakva odgovarajuća osnova. Znači, samopoštovanje i samonaduvanost se međusobno isključuju. Konačno, ona smatra da narcizam nije izraz samoljublja, kako je to isticao Frojd, već otuđenosti od sebe i drugih i zbog toga narcistična osoba nije u stanju da voli ni sebe ni druge. Hornajeva definiše narcizam sa kliničkog i dinamičkog stanovišta. Opisujući ga sa strukturalnog stanovišta, određuje ga kao osnovni strukturalni element neuroze, kao intrapsihičku strukturu koju naziva – *idealizovani self* (Horney, 1937, 1965). Ona daje specifičnost kliničkim ispoljavanjima neuroze i kreira karakterističnu organizaciju neurotske ličnosti. U unutrašnjem svetu, naslućuje Hornej, struktura idealizovanog selfa stoji otcepljena od realnog selfa ličnosti.²

Eni Rajh (1902–1971), američka psihoanalitičarka, u radu *Narcistički izbor objekta kod žena* formuliše narcistički tip izbora objekta kod žena koje pate od narcističkog nedostatka (kastracija), povezanog s narcističkom povredom koja je, opet, posledica osećanja napuštenosti i pomenutih kastrativnih problema (Reich, E., 1953). U drugom radu, *Patološka regulacija samopoštovanja*, utvrđuje da narcistička patologija nije svojstvena samo psihozama i opisuje kompenzatornu, narcističku, hiperinflaciju selfa kod nepsihotičnih osoba. Rajhova tvrdi da narcističke osobe imaju infantilno, nerealno unutrašnje merilo o sebi i konstantno zahtevaju da budu objekti pažnje i priznanja u težnji da ponište skriveno osećanje inferiornosti (Reich, 1960).

2 Kasnije, više autora ovaj fenomen opisivali su svojim pojmovima: *patološka self-struktura* (Kernberg), *narcistički self* (Kohut), *lažni self* (Vinicott), *omnipotentni self* (Rosenfeld), *željena self-slika* (Jacobson), *shizoidni self* (Bolas).

Tako je Eni Rajh, u samo dva rada, značajno doprinela razumavanju narcizma. To se ogleda u formulaciji narcističkog izbora objekta, zatim u opisu narcističke identifikacije s objektom, što je važan element narcističkog modela funkcionisanja, i, najzad, u prepoznavanju *nepsihotičnosti* narcističkog poremećaja ličnosti. Značaj ovog poslednjeg postaje jasniji ako se ima u vidu da su Frojdovi opisi narcističkih neuroza svojevremeno unosili dosta zabune, budući da su delimično obuhvatali i psihotične manifestacije.

U grupi autora koji su doprineli tumačenju kliničkih aspekata narcizma značajno mesto pripada i Herbertu Rozenfeldu (1910–1986), britanskom psihoanalitičaru objektnih odnosa. U radu *O psihopatologiji narcizma – klinički pristup*, Rozenfeld objašnjava veoma značajan aspekt narcističkog poremećaja: problem *razdvajanja*. Podvlači da je čitava struktura ličnosti narcističkih osoba tako organizovana da se negira saznanje o bilo kakvoj razdvojenosti od objekta. Posredstvom mehanizama introjektivne i projektivne identifikacije, osoba negira postojanje razdvojenosti od objekta i izbegava suočavanje sa zavišću, svojom veoma lošom osobinom. U istom radu Rozenfeld uvodi u literaturu pojam *omnipotentni self*, opisuje narcistični objektni odnos koji upravo karakteriše omnipotencija, prevaga indentifikacije, i odbrane od svakog nagoveštaja razdvajanja selfa od objekta (Rosenfeld, 1964).

Oto Kernberg i Hajnc Kohut

Za dalji razvoj fenomena narcizma u psihoanalitičkoj teoriji najzaslužniji su Oto Kernberg (1928-) i Hajnc Kohut (1913–1981), američki psihijatri i psihoanalitičari, austrijskog porekla. Kernberg je opisao narcističku strukturu ličnosti (Kernberg, 1967), a Kohut se posvetio pristupu lečenja osoba s narcističkim poremećajem ličnosti (Kohut, 1968). To je rezultiralo konceptualizacijom narcističkog poremećaja ličnosti, novog entiteta u okviru grupe poremećaja ličnosti, i njegovim uvođenjem u psihijatrijsku nomenklaturu, što se dogodilo u Dijagnostičko-statističkom uputstvu udruženja psihijatara Sjedinjenih Država, trećoj reviziji iz 1980. godine (DSM-III-1980).

Teorija Oto Kernberga

Opšte je mišljenje da je Oto Kernberg najviše doprineo razumevanju narcizma i narcističkog poremećaja ličnosti objedinjujući raznovrsna psihoanalitička znanja koja su izdržala probu vremena. U tom kontekstu misli se na Frojduvu strukturalnu teoriju i dualnu teoriju nagona – libido vrs. agresija; zapažanja Renea Špica (1887–1974), američkog psihijatra i psihoanalitičara, austrijskog porekla, o psihičkom sazrevanju u toku prve godine života; prospektivne studije psihičkog razvoja Margaret Mahler (1896–1985), američkog psihijatra, mađarskog porekla; učenje o ego psihologiji Hajnca Hartmana (1894–1970), američkog psihijatra i psihoanalitičara, austrijskog porekla;

modifikaciju teorije objektnih odnosa koju je sačinila Edit Jakobson (1897–1978), nemačka psihoanalitičarka; učenje o identitetu Erika Eriksona (1902–1994), američkog psihoanalitičara, dansko-jevrejskog porekla; i, najzad, na teoriju objektnih odnosa, posebno doprinose Ronalda Ferberna (1888–1964) i Hane Sigal (1918–1995), britanskih psihijatara i psihoanalitičara.

Tako je izgradio metapsihološko-klinički sistem pristupu patologiji ličnosti koji je uključivao kliničku procenu strukture ličnosti, objektivne odnose, specifičnu odbrambenu organizaciju i simptomatologiju koja se zapaža kod ovih pacijenta (Kernberg, 1975).

Psihički razvoj i narcizam

Po Kernbergu, psihički razvoj počinje od fuzije self-objekt koja traje prvih mesec dana života bebe. U tom stadijumu ukupna psihička predstava o psihičkom i telesnom selfu nije odvojena od doživljaja spoljnog objekta. Zahvaljujući živoj interakciji s okolinom psihički život bebe vremenom postaje složeniji, bogaćenje se ostvaruje postepeno introjeksijom i identifikacijom, a završava se dostizanjem psihičke zrelosti i ego-identiteta, što je Kernberg nazvao procesom internalizacije.

Pojam introjeksija ističe da se na početku razvoja vrši jednostavna psihička reprodukcija prvih doživljaja o sebi i svetu. Prve introjeksije su sastavljene iz delića i isečaka realnosti koje je psiha deteta opazila: predstave o sebi i objektu i prateći afekti koji te dve predstave prožimaju i povezuju u celinu. Ovu, najprostiju, jedinicu psihičkog života self-afekt-objekt, Kernberg je nazvao jedinica introjeksije i u njoj je spojeno doživljavanje selfa i objekta, što je podvedeno pod pojam self-objekt fuzija.

Vrsta afekta u jedinici introjeksije zavisi od toga da li se kroz odnos objektom aktivira libido (pozitivan afekt) ili agresija (negativan afekt). To, opet, zavisi da li je odnos frustrirajući (aktivacija agresije) ili gratifikujući (aktivacija libida). Sve introjeksije koje su prožete pozitivnim afektima, to jest libidom, u unutrašnjem svetu biće predstavljene kao pozitivne ili dobre. Nasuprot tome, sve introjeksije prožete negativnim afektima, to jest agresijom, u unutrašnjem svetu predstavljene su kao negativne ili loše.

Afektivni predznak introjeksije je aktivna energija koja će dovesti do spajanja svih introjeksija s istim afektivnim tonom, sve introjeksije prožete pozitivnim afektima imaju tendenciju da se spajaju, iz istog razloga, udružiće se i grupa negativnih introjeksija. Ovakvi spojevi introjeksija, po Kernbergu prvi su organizovani oblici psihičkog života (Kernberg, 1976).

Faza introjeksija u proces internalizacije i psihičkog sazrevanja odvija se između 2. i 4. meseca života i odgovara *simbiotskoj fazi* Margaret Mahler. I još nešto, grupa pozitivnih introjeksija čini jezgro oko kojeg se, tokom daljeg razvoja, postepeno kristališe ego.

U daljem toku razvoja razdvajanje selfa od objekta postaje sve izraženije. Umesto prostih introjekcija u proces se uključuju zreliji mehanizmi identifikacije. Umesto jednostavnog psihičkog preslikavanja odnosa s objektom, sada se prepoznaje i uloga koju objekt ima u komunikaciji sa selfom. Sadržaji unutrašnjeg sveta su samim tim bogatiji što dalje podstiče razvoj perceptivno-kognitivnih sposobnosti i kristalizaciju ega. Govoreći metapsihološki self se jasno diferencira od objekta, što je prvi i najvažniji zadatak razvoja.

U nastavku psihičkog razvoja mora da se ostvari još jedan važan zadatak – rascepkane psihičke sadržaje³ treba spojiti i integrisati u realnu, celovitu sliku o sebi i o spoljnom svetu. U tom smislu Kernberg koristi izraz *totalna self-reprezentacija*. Slično prethodnom, realističnim procenama objekata okoline, dobre i loše objekt-reprezentacije integrišu se u celovit, totalni objekt (Kernberg, 1976).

Period reintegriranih, rascepkanih, psihičkih sadržaja u procesu psihičkog rasta je vrlo značajan sa aspekta patologije graničnih stanja i narcističkog poremećaja ličnosti: odnos prema sebi i okolini graničnih i narcističkih pacijenata upravo je na rascepkanom razvojnom nivou. U održavanju neintegrisanosti unutrašnjeg sveta presudnu ulogu ima mehanizam rascepa koji drži na distanci sve suprotne (dobre/loše) psihičke sadržaje i ne dozvoljava njihovu integraciju i dalje sazrevanje. Ove i ovakve granične objektivne odnose Kernberg naziva nemetabolisanim i naglašava da su oni karakteristični za granično-narcističke i čisto granične pacijente.

Fenomenološki, završni stadijumi psihičkog razvoja prepoznaju se po znatno zrelijim i smirenijim afektivnim ispoljavanjima kao i po pojavi osećanja krivice. Zanimljivo je napomenuti da se osećanje krivice u psihičkom životu pojavljuje zbog ranijeg lošeg tretiranja objekta, u periodima kada je ovaj doživljavao kao isključivo loš, a koji se sada realistično procenjuje i doživljava celovito – i kao dobar i kao loš.

Na ovom nivou psihičkog razvoja nastaje narcistički poremećaj ličnosti (period integracije počinje u drugoj polovini treće godine i traje kroz čitavu Edipovu fazu). Ekscesivno patološko dejstvo u ovom periodu detinjstva dovešće do regresije, ponovnog rascepkavanja i patološkog stapanja isključivo dobrih predstava o sebi u patološku strukturu grandioznog selfa. Sve loše predstave o sebi i spoljnom svetu drže se na distanci mehanizmom rascepa ili se projekcijama eliminišu iz unutrašnjeg sveta – čime je detetu omogućeno da, brani se od frustracije, živi neometano u svojoj grandioznosti, u izolaciji od loših saznanja o sebi.

Ukoliko ne dođe do patološke kondenzacije i regresije, psihički razvoj nastavlja se dalje. Unutrašnjem svetu psihičkih predstava o sebi i okolini

3 Grupisanje prvih intrapsihičkih sadržaja, pozitivnih i negativnih predstava o sebi i objektima, vrši se tako što su pozitivne predstave odvojene od negativnih, zbog čega ne postoji celovit, realističan doživljaj ni sebe ni okoline. Figuratивно govoreći, u ovom periodu su psihički doživljaji o sebi i o okolini prilično rascepkani: isključivo dobre self-reprezentacije odvojene su od isključivo loših, a isključivo dobre objekt reprezentacije odvojene su od isključivo loših.

pridružuju se novi članovi, psihičke predstave o idealnom sebi i o idealnim objektima, idealni self i idealni objekt. To stoga, što je dete sve više u stanju da sagledava sopstvene nedostatke i nedostatke značajnih objekata okoline. Suočavanje sa sopstvenim nedostacima ključni je razlog što se u unutrašnjem svetu stvara jedna nova psihička predstava, idealni self, koja izražava težnju za promenom na bolje, to jest težnju da se prevaziđu sagledani nedostaci. Slično, psihička predstava o idealnom objektu izražava nostalgичnu sliku dobre, praštajuće, dajuće, idealne, majke, koja je psihološki izgubljena onda kada je majka sagledana realno, sa svojim dobrim i lošim osobinama. Ove dve nove strukture donose psihičkom životu ambicije (idealni self) i ideale (idealni objekt) koji čine sastavni deo normalnog življenja.

Na kraju, kao završni čin psihičkog sazrevanja, razvija se *ego identitet*, čije je koncepcije Kernberg u potpunosti preuzeo od Erika Eriksona. Kao završna faza *procesu internalizacije*, ego-identitet je „potpuna organizaciju svih identifikacija i introjeksija u integrisani self, i potpuna organizacija psihičkih predstava o objektima u totalni objekt“. Najkraće rečeno, ego-identitet podrazumeva skladni unutrašnji svet psihičkih predstava o sebi i spoljnoj sredini i, ukupno uzevši, čini ono što se obično prepoznaje kao unutrašnje bogatstvo ličnosti (Erikson, 1956).

Grandiozni self

Centralnu ulogu u nastanku narcističkog poremećaja ličnosti, smatra Kernberg, ima grandiozni self. On skoro u potpunosti ispunjava narcističku ličnost, definiše njenu delatnost i određuje joj misli i osećanja. Drugim rečima, aktivnost grandioznog selfa objašnjava većinu kliničkih specifičnosti narcističkog poremećaja ličnosti. Pri tome je grandiozni self nova, patološka, struktura nastala aktivnim razvojem *ustranu*, jer se formira kao posledica jake frustracije deteta u ranim odnosima s roditeljima. Kada se jednom razvije, a to se dešava između treće i pete godine života, grandiozni self trajno ostaje u unutrašnjem svetu, čineći jezgro i suštinu narcističkog poremećaja ličnosti.

Nastanak grandioznog selfa Kernberg povezuje sa stapanjem realnog selfa, idealnog selfa i idealnog objekta. Cilj takve intrapsihičke strukture je odbrana od frustracija i prevazilaženje doživljaja nevoljenosti, neprihvaćenosti i bezvrednosti. U tom, unutrašnjem fantazmatskom *skrovištu* dominira svet mašte, ispunjen iluzijama o samodovoljnosti, nepovredivosti, nepogrešivosti, nezavisnosti i predodređenosti. Kasnije, ovako nerealistične predstave o sebi i okolini trajno ostaju i čine suštinu kliničkih ispoljavanja kod odraslih narcističkih pacijenata.

Opstanak grandioznog selfa omogućen je karakterističnom odbrambenom organizacijom narcističkog poremećaja ličnosti. Ti odbrambeni mehanizmi nisu specifično narcistički, oni su zajednički za većinu entiteta iz grupe poremećaja ličnosti, posebno za granični, narcistički i histrionični poremećaj ličnosti.

Rascep, projekcija i projektivna identifikacija

Glavna odbrambena struktura i podrška grandioznom selfu je rascep koji aktivno razdvaja i drži na odstojanju grandiozni self od suprotnih predstava o sebi i spoljnom svetu. Tako se udaljava doživljavanje grandioznosti od doživljaja zavisti, neprihvaćenosti, agresije i nevoljenosti, čime se omogućava neometano funkcionisanje i opstanak grandioznog selfa u unutrašnjem narcističkom svetu.

Primitivni oblici projekcije i projektivna identifikacija su druga dva mehanizma odbrane karakteristična za narcistički poremećaj ličnosti. Oni se grupišu oko rascepa i svojom funkcijom pomažu održavanju rastojanja između doživljaja grandioznosti i suprotnih, loših saznanja o sebi i služe da se iz unutrašnjeg sveta eliminišu neprihvatljiva saznanja o sebi i objektima.

Od ostalih mehanizama odbrane treba spomenuti obezvređivanje kojim se pacijent brani od svoje zavisti i podržava doživljaj da drugi ne mogu da budu bolji od njega, zatim, povlačenje u narcističku izolaciju (nadmena uvređenost), kojim se prevazilazi i kompenzuje spoljna frustracija, i najzad, negaciju kojom se poriče realnost kontradiktornih doživljaja grandioznosti, kojom se previđaju dobre strane spoljnih objekata i ne prepoznaju sopstveni nedostaci.

Teorija Hajnc Kohuta

Hajnc Kohut je prvi autor koji je postavio jasnu razliku između normalnog, zdravog, i patološkog, bolesnog, narcizma.

a) Normalan, zdrav, narcizam

Kohut u okviru svog učenja o self psihologiji smatra da je narcizam, kao libidinalna investicija selfa, ugrađen u zrelu ličnost svakog čoveka i da ima važnu ulogu u očuvanju zdravlja ljudi, uprkos uvreženim shvatanjima da je ljubav prema sebi antiteza i primitivniji oblik ljubavi od ljubavi prema objektima. On ističe da narcizam ne isključuje odnos sa objektima, već smatra da su najvažnija narcistička iskustva ljudi vezana upravo za objekte (Kohut, 1966, 1968, 1971).

Prihvatajući koncepciju Frojda o primarnom narcizmu i narcističkom stadijumu u normalnom razvoju, Kohut pravi korak dalje i opisuje dva nova oblika narcizma koja nastaju njihovim preobraćanjem: grandiozni self i self objekt ili idealizovana slika roditelja.

Grandiozni self i self objekt Kohut smatra kontinuitetom normalnog razvoja kao deo normalne strukture ranog, preverbalnog i prepojmovnog razvojnog stadijuma. U skladu sa tim Kohut menja i teoriju o libidu i uvodi u literaturu novu kategoriju narcističkog libida – idealizirajući libido. On smatra

da libido koji se upućuje objektu, pri čemu nastaje idealizovani self objekt, postaje idealizujući libido, isto tako narcistički, a ne objekt-libido kako to tvrdi klasična psihoanaliza. Kohut opisuje tri vrste libida: narcistički, u užem smislu, usmeren na self; idealizujući, usmeren na objekte, daje doživljaj ujedinjenosti sa self objektom čime podiže doživljaj sopstvene vrednosti; pravi objekt libido koji se odnosi na autentičnu ljubav upućenu objektu zbog njega samog.

Tokom normalnog razvoja, uz empatički odnos roditelja prema detetu i njihovog odgovarajućeg razumevanja deteta dolazi do postepenog umanjavanja nerealnih procena grandioznog selfa. Zahvaljujući većim kognitivnim sposobnostima, dete s vremenom prepoznaje svoje nedostatke, pa infantilni doživljaj grandioznosti dobija zrelije oblike, doživljaj sopstvenog savršenstva zamenjuje se pretežno pozitivnom procenom svojih vrednosti.

Pri kraju psihičkog razvoja, realna i zrela struktura grandioznog selfa biva ugrađena u ličnost, gde ima funkciju nagonskog goriva ili pogona, donosi sa sobom zrele ambicije, dostižne ciljeve i zdravu sposobnost uživanja u sopstvenim uspesima. Ličnost stiče važnu sposobnost da oseća razočaranje, a ne propast zbog neuspeha i razvija stabilno samopoštovanje.

Sazrevanjem grandioznog selfa, na isti način i pod približno optimalnim okolnostima, paralelno se preobraća i self objekt. Dete prepoznaje objektivne nedostatke svojih roditelja, pa i psihička predstava o njima postaje realnija i kao takva se ugrađuje u zrelu ličnost. Razvoj realnih predstava o roditeljima najvažniji je element formiranja negujućeg dela super-ega ili ego ideala unutar ličnosti.

Razvojem ego-ideala ličnost dobija zdravo osećanje unutrašnjeg vođstva kroz život i aktivnosti, a uz to i adaptivno važno osećanje žudnje a ne propasti, ukoliko ne može da ostvari svoje ciljeve. Idealizujući libido doprinosi stabilnosti samopoštovanja osobe, a idealizacija je glavni izvor energije za sociokulturne aktivnosti i kreativnost i deo je visoko vrednovane osobine – mudrosti.

Opisani proces sazrevanja grandioznog selfa i self objekta Kohut naziva procesom transmitujuće reinternalizacije. Postepenim savladavanjem faza ovog procesa razvijaju se zreli narcizam i zreli ego-ideal kao oblici transformisanog infantilnog narcizma. Normalni, transformisani narcizam sadrži ambicije i ideale, ambicije guraju ljude kroz život, a ideali ih vode u stremljenjima. Na samom završetku psihičkog razvoja, oko sazrelih oblika narcizma, izgrađuje se normalni self osobe i definitivno oblikuje zrela ličnost.

b) Patološki, bolesni, narcizam

Koncepciju o patološkom, bolesnom, narcizmu Kohut zasniva na ideji da narcistička ličnost nastaje zbog nepovoljnih uslova u kojima se odvija psihološki razvoj. Uvek kada izostane empatički odnos između roditelja i deteta, dete doživljava narcističku traumu koja aktivira i fiksira infantilne oblike narcizma koji postoje kod deteta i stvara se nezreli grandiozan self i idealizovani self-objekt.

Grandiozni self ne prolazi faze postepenog sazrevanja i ne ugrađuje se u zrelu ličnost, već zadržava neizmenjeni, arhaiski oblik i stalno teži da zadovolji infantilne, grandiozno-egzibicionističke ciljeve. Na isti način, u nepovoljnim uslovima i kod traumatskog razočaranja u roditelje, ni idealizovani self-objekt ne sazreva, već zadržava neizmenjen oblik i teži da zadovolji svoje idealizujuće težnje. Dve zaostale infantilne narcističke strukture odvojene su jedna od druge; između njih se, kao između dva pola, nalazi nezreli, ali relativno kohezivni normalni self narcističke ličnosti.

Ovakva situacija odražava se i na funkcionalnu sposobnost narcističkih osoba. Njihova ličnost i njene funkcije su osiromašene, lišene energije koja se najvećim delom usmerava u infantilne narcističke strukture, što je najvažniji uzrok hronično ugroženog samopoštovanja narcističkih osoba. Takođe, kod takvih osoba poremećene su zrele aktivnosti, jer u situaciji frustracije probijaju se infantilne narcističke strukture i njihovi nezreli ciljevi. To se može jednostavno prikazati: kod odraslih osoba s narcističkom strukturom ličnosti svaka frustracija umanjuje stabilnost normalnog selfa, zbog čega, umesto zrelih, na površinu dospevaju narcističke osobine – ili patološka ambicioznost i grandiozno-egzibicionističke težnje ili se pojavljuje tendencija idealizacije objekata, kada pacijent podržava sopstvenu vrednost poistovećujući se sa idealizovanim objektom. Zrele aktivnosti i težnje ustupaju mesto narcističkim potrebama i ponašanju u svakoj situaciji koja zahteva i minimalnu adaptaciju ili napor. Iako infantilne narcističke forme, grandiozni self i idealizovani self-objekt simultano zaostaju u razvoju, što ne znači da će biti podjednako zastupljene u kliničkoj narcističkoj simptomatologiji. Naprotiv, tvrdi Kohut, pacijent je pretežno fiksiran na jedan ili na drugi oblik infantilnog narcizma, što je uslovljeno tipom i karakteristikama narcističke traume.

Ostali psihoanalitički doprinosi u tumačenju narcizma

Narcizam i narcistička psihopatologija veoma su zainteresovale psihoanalitičke krugove i veliki broj psihijatarata i psihologa – psihoanalitičara, uvrstili su ih u prioritete svojih interesovanja (McLean, 2007).

Šeldon Bah (1929–), američki psiholog i psihoanalitičar, smatrao je da narcistične osobe imaju defekte u pet bitnih područja ličnosti: u percepciji selfa, uključujući i telesni self (rascep selfa i self-reprezentacije), u organizaciji misli i govora (govor koriste autocentrično u cilju podizanja samopoštovanja, a ne za komunikaciju i razumevanje – *l'art pour l'art*), u sprovođenju namera i volje, u regulaciji raspoloženja (mnogo zavisi od spoljašnjih okolnosti) i u percepciji vremena, prostora i uzročno-posledičnih veza (Bach, 1975, 1977).

Vamik Volkan (1932–), američki psihijatar i psihoanalitičar, tursko-ki-parškog porekla, patološki narcizam je analizirao kroz studije sociopolitičkih procesa. Originalno je opisao tri odbrambena mehanizma kojima narcističke ličnosti štite doživljaj svoje grandioznosti od suočavanja sa spoljnom realnošću.

To su: *eksternalizacija konflikta sa restrukturacijom spoljne realnosti, fantazija staklena kugla i prelazne fantazije*.

Eksternalizacijom konflikta sa restrukturacijom spoljne realnosti, Volkan naziva pojavu da narcističke osobe redovno imaju nekoga koga ne mogu da podnesu i nemilosrdno ih proteruju iz svoje blizine projektujući na njih svoje loše self-reprezentacije, ujedno bežeći od njih (Volkan, 1976).

Kao drugi manevar za odbranu grandioznosti, Volkan opisuje fantaziju *staklena kugla*. Narcističke ličnosti zamišljaju da žive slavno, ali usamljeno, izolovane su neprobojnom i prozirnom zaštitom od spoljašnjeg, frustrirajućeg, sveta (Volkan, 1973).

Treći manevar, prema Volkanu, koji se upotrebljava za odbranu grandioznosti su takozvane *prelazne fantazije*. Kada je suočena sa frustracijom ili neuspehom, narcistička ličnost pojačava imaginaciju i mašta o svojoj slavi, uspehu i savršenstvu. Uključujući se u maštanje, ove osobe se oporavljaju od traume i kompenzuju razočaranje doživljeno u spoljnoj realnosti. Termin prelazna fantazija treba da asocira na *prelazni objekt*, koji kod dece ima sličnu ulogu i koji je, kao fazu normalnog razvoja, opisao Donald Vinikot (1958) (Volkan, 1979).

Mardi Horovic, američki psihijatar i psihoterapeut, uočava zanimljiv klinički fenomen u okviru narcističke psihopatologije i opisuje ga kao postojanje inkompatibilnih psiholoških stavova u odvojenim zonama narcističke ličnosti. Iz tih razloga narcistički pacijenti naizmenično i u zavisnosti od situacije upotrebljavaju međusobno nespojiva etička opredeljenja ili vrednosne sudove. Ova *prevrtljivost* proističe iz činjenice da se narcističke ličnosti uglavnom orijentišu prema zahtevima trenutne situacije, odnosno, prilagođavaju svoja etička uverenja proceni kako će najbolje očuvati svoju zavodničku poziciju.

Prema Horovicu, kada se narcističke osobe nađu u situaciji u kojoj su se pokazale lošim, tragaju za drugim mogućim značenjima te situacije u kojima je njihova ličnost prikazana u boljem svetlu nego što to stvarno jeste. Takvo fluidno i neprincipijelno uzimanje značenja nekog događaja, uz naizgled adekvatnu logičku strukturu, razlog je što narcističke osobe imaju vrlo nesigurno subjektivno merilo o pravom značenju mnogih svojih, ili tuđih, stavova i aktivnosti (Horowitz, 1975).

Andre Grin (1927–), francuski psihijatar i psihoanalitičar, smatra da se narcističke osobe ispoljavaju na tri plana – telesnom, intelektualnom i moralnom. Telesni plan podrazumeva preokupaciju svojim izgledom, ekshibicionizam i hipohondrične strahove. Intelektualni plan podrazumeva osećanje omnipotentnosti, libidinizaciju misli, i tendenciju da se intelektualno dominira nad drugima. Moralni plan se izražava kroz potrebu da se bude čist, da se ispolje humane potrebe i bude slobodan od veze s drugima (Green, 1986).

Žanin Šasege-Smirgel (1928–2006), francuska psihoanalitičarka, navodi da je narcistični karakter bolesti formacije ego-ideala. Ona smatra da su polne razlike i generacijske granice neminovno uzrok narcističkih povreda kod

malog deteta. Pod normalnim okolnostima ovo se kompenzuje detetovom idealizacijom oca i težnjom da se postane kao on kroz proces formiranja ego-ideala. Dete prihvata da je malo, uči da sačeka i razvija sposobnost pravljenja planova za budućnost. Ako majka tajnim sporazumom prenese detetu da je ono superiorno nad ocem i da je već čovek, onda se i pored projekcije ne javlja infantilni narcizam i otac se ne idealizuje. Spajaju se ego i ego ideal. Kada odraste, takva osoba ne poštuje generacijske granice, ima manjak osećanja za incestne tabue, promiskuitetna je, perverzna, nestrpljiva i veoma netolerantna na granice koje nameće realnost (Chasseguet-Smirgel, 1985).

Dragan Švrakić (1952–), američki psihijatar srpskog porekla, napravio je pokušaj sistematizacije emocionalnih osobina narcističke ličnosti. On ih je razgraničio na primarne i sekundarne narcistične emocije. Prve obuhvataju hroničnu zavist, neprovocirane napade besa, osećanje praznine i dosade. Drugi su narcistični bes, kada se doživi povreda samopoštovanja, hipomanična egzaltacija, kada se postigne gratifikacija narcističnih potreba. Švrakić navodi da se većina narcističnih pacijenata dekompenzuju u srednjim godinama kada se umanju spoljašnja narcistična potvrda. Tada ispoljavaju depresiju, dosadu i pesimizam. Nekada imidž *pesimističnog heroja* postaje novi nukleus oko koga se kroz stare obrasce gradi novo osećanje grandioznosti (Švrakić, 1985).

Doprinosi savremenih psihoanalitičara – Fonagi i Šor

Piter Fonagi (1952–), britanski psihijatar i psihoanalitičar, mađarskog porekla, i Alan Šor (1943–), američki psihijatar i psihoanalitičar, konceptualizovali su narcizam kombinujući teoriju objektnih odnosa i teoriju vezivanja Džona Boulbija (1907–1990), britanskog psihijatra i psihoanalitičara.

Piter Fonagi, sa svojim kolegama, zasniva svoju teoriju regulacije afekta i mentalizacije na modelu razvoja socijalne povratne informacije koji je nastao na osnovu opservacionog istraživanja dece. Prema ovom modelu psihološki self deteta se formira kroz obrazac otkrivanja slučajnosti povezane s roditeljskim afektivnim ogledanjem. Ovaj proces afektivnog ogledanja obezbeđuje kognitivno-afektivnu skelu koja omogućava razvoj deteta i njegovih sposobnosti. Fonagi pretpostavlja da bi patološki oblik ovog procesa mogao da učini pojedinca ranjivim na razvoj narcističke patologije. Ukratko, kada ne postoji roditeljsko afektivno ogledanje u smislu da je detetova emocija priznata, ali da je negovatelj pogrešno opaža, beba će osetiti da se odnosi prema nečemu što može da bude doživljeno samo kao strano. Drugim rečima, u ranom razvoju subjektivnog osećanja selfa beba se obraća primarnom negovatelju da vidi odraz svog emocionalnog stanja koje je razrađeno i potpuno izgrađeno, ali u slučaju nesaglasnog roditeljskog ogledanja umesto toga pronalazi odraz *tuđeg selfa*. Prema ovoj teoriji, narcistična osoba je ona čije je jezgrovnost osećanje subjektiviteta i iskustva samo delimično integrisano u njegovu celokupnu ličnost, jer ostaje zamagljeno kontinuiranim doživljajem lažnog selfa.

Zbog nedostatka integracije ove dve rivalske predstave selfa narcističnoj osobi nedostaje raspon predstavljačkih sposobnosti da bi regulisao afekte i držao se stabilne predstave selfa koja ne zavisi od tuđih opažanja (Fonagy et al. 2003).

Slično modelu Fonagija, Alan Šor smatra da je narcističkoj osobi u nekoliko prvih godina života nedostajalo pravilno uspostavljanje izvesnih autoregulativnih procesa koji se uglavnom ostvaruju unutar dijade dete-negotatelj. U tom smislu on ističe normalnu psihofiziološku funkciju *stida*, koji počinje da igra značajnu ulogu posle prve godine života i služi kao regulator jakih uzbuđenja i afekata.

Šor pretpostavlja da se početne teškoće u dijadi roditelja i deteta dešavaju između 16. i 24. meseca života, kada se roditelji nepravilno postavljaju u odnosu na afekt deteta, naročito tokom njegovih povišenih afektivnih stanja, koja su zapravo oblik grandioznog uzbuđenja koje ne omogućuju detetu da toleriše negativne, sa stidom povezane afekte, koji nastaju posle narcističkih povreda (Schore, 1994, 2003a, 2003b).

Ostale teorije o nastanku narcizma

Teodor Milon (1928–2014), američki psiholog koji se bavio poremećajima ličnosti, zagovarao je teoriju evoluciono socijalnog učenja koje dovodi do narcizma i narcističke psihopatologije. On je smatrao da se narcizam kod deteta ne razvija kao odgovor na roditeljsko potcenjivanje, već pre kao posledica roditeljskog precenjivanja, jer su roditelji poklanjali preveliku pažnju detetu i naveli ga da veruje da je divno i savršeno. Ovako nerealno precenjivanje deteta dovodi do razvoja iluzija koje spoljašnji svet ne može da podrži (Millon, Davis, 2000).

Genetske hipoteze s obzirom na razvoj narcizma nisu potvrdile bilo kakav značajniji uticaj nasleđa kod narcističkog poremećaja ličnosti (Torgersen et al., 2001).

Konačno, nema direktnih studija koje bi identifikovale biološke markere za narcistički poremećaj ličnosti (Kenneth et al., 2009).

Opis kliničkih karakteristika

Narcistički poremećaj ličnosti je najznačajniji klinički entitet narcističke psihopatologije.

Jedan od prvih kliničkih opisa narcističkog poremećaja ličnosti potiče od Hajnca Kohuta. On je kliničke karakteristike poremećaja grupisao u četiri kategorije:

- u socijalnoj sferi obolela osoba ispoljava inhibicije na poslu, nesposobnost da oblikuje i održi smišljen odnos sa drugima ili, pak, ispoljava delinkventno ponašanje.

- u sferi seksualnog funkcionisanja perverzne fantazije i nedostatak interesovanja za seksualne odnose su bitne karakteristike.
- u manifestnim osobinama narcistička ličnost ima nedostatak smisla za humor, empatiju i osećanje mere, a češće nego što je to uobičajeno ima izlive nekontrolisanog besa, i patološki je lažljiva.
- u psihosomatskoj sferi ispoljava hipohondrijske preokupacije i poremećaje autonomnog nervnog sistema u različitim organima (Kohut, 1971).

I Selman Akhtar (1946-), američki psihijatar i psihoanalitičar, indijskog porekla, sistematizovao je kliničke osobine poremećaja ističući šest područja psihosocijalnog funkcionisanja. U svakom od njih postoje svesne ili nesvesne, *otvorene* i *skriveno*, manifestacije koje služe da se odredi najvažniji rascep selfa narcistične ličnosti.

U okviru *self koncepta* pacijenti otvoreno ispoljavaju grandioznost, preokupiranost fantazijama uspeha, osećanje posebnosti, jedinstvenosti i samodovoljnosti. Skriveno ispoljavaju inferiornost, stid, laku lomljivost, veliku osetljivost na kritiku i prihvatanje realnosti, sumnjaju u sebe, ali i pored toga teže ka slavi i moći.

U *interpersonalnim odnosima* otvoreno uspostavljaju veliki broj površnih odnosa sa ljudima, imaju veliku potrebu da upravljaju i vladaju drugima, preziru druge što se često maskira pseudohumanošću, ispoljavaju nedostatak empatije, nesposobni su da istinski učestvuju u grupnim aktivnostima u porodici i životu, ne cene decu i supruga/u. Skriveno ispoljavaju nesposobnost da istinski zavise i veruju drugome, hronično su zavidni prema onome što drugi poseduju, uključujući njihove talente. Ispoljavaju i zavist prema njihovoj sposobnosti za duboke objektivne odnose, ne vode računa o granicama drugih i njihovom vremenu, nikada ne odgovaraju na pisma.

Socijalna prilagodljivost ovih osoba otvoreno je dobra, oni su socijalno uspešni i šarmantni, odgovorni, dobri su radnici, ali samo s ciljem da dobiju priznanje (pseudosublimacija), jako su ambiciozni, preokupirani su svojim izgledom. Skriveno gundaju o besciljnosti, čine površne dogovore, imaju stav diletanta, imaju raznovrsne ali površne interese, stalno im je dosadno.

Etički principi, standardi i ideali ovih osoba otvoreno su karikaturalno skromni, stalo im je do novca u realnom životu, površan moral, veliki entuzijazam za sociopolitičkim aferama. Skriveno su spremni da menjaju vrednosti da bi pribavili prihvatanje, patološki lažu, imaju materijalistični stil života, skloni su delinkvenciji, ispoljavaju neuobičajen etički i moralni relativizam i nezainteresovanost prema autoritetima.

U ispoljavanju *ljubavi* i *seksualnosti* otvoreno su bračno nestabilni, skloni su hladnom i zavidnom zavodjenju, vanbračnim aferama i promiskuitetu, vode neinhibiran seksualni život. Skriveno su nesposobni da vole, nemaju kapacitet da svog problematičnog partnera vide kao autonomnu osobu sa sopstvenim interesima, pravima i vrednostima. Nisu sposobni da suštinski razumeju tabu incesta i povremeno ispoljavaju seksualno perverzno ponašanje.

Kognitivni stil im je otvoreno takav da ostavljaju utisak osobe koja ima znanje, odlučni su i donose odluke, ispoljavaju egocentrični pogled na realnost, vole da govore, koriste skraćenice da istaknu svoje znanje. Skriveno, znanje im je ograničeno do trivijalnosti, inteligencija zadržana na naslovima, zaboravljaju detalje, posebno imena, oštećenog su kapaciteta za učenje novih veština, imaju tendenciju da menjaju značenje realnosti kada postoji pretnja njihovom samopouzdanju, govor koriste za isticanje svog samopouzdanja (Akhtar, 1989).

Da li postoji način specifičnog lečenja?

Lečenje pacijenata s narcističkim poremećajem ličnosti oduvek je bilo praćeno skepsom. Pacijenti s ovim poremećajem imaju probleme u ostvarivanju objektivnih odnosa, što je uslov za primenu psihoterapije, a, isto tako, veoma teško ostvaruju i transferne odnose u psihoterapijskom procesu. Iz tih razloga spadaju u najteže pacijente jer se aktivno trude da poraze terapeuta.

Metodi izbora u lečenju su primena psihoanalitičke psihoterapije, ali i ekspresivna suportivna psihoterapija, na mentalizaciji zasnovana psihoterapija i grupna dinamička psihoterapija mogu da budu od koristi (Gabbard, 2005a).

Terapijski pristup Hajnca Kohuta

Kohut je izgradio originalni pristup lečenju narcističke psihopatologije značajno drugačiji od klasičnih psihoanalitičkih postavki. On smatra da pacijenti s ovim poremećajem nisu pogodni za primenu klasične psihoanalize i ego-psihologije konstruisanih oko analize psiholoških mehanizama odbrane i predlaže nov, originalan metod lečenja. Insistira na činjenici da pacijentima s ovim poremećajem treba pružiti pomoć jer intenzivno pate, reaguju depresivno, razmišljaju o samoubistvu, a osećaju veoma duboku anksioznost, sličnu strahu od smrti.

Ugaonim kamenom tehnike u lečenju Kohut smatra empatiju koju stavlja u centar psihoterapijskog procesa umesto intretiranja u klasičnoj psihoanalizi i psihoanalitičkoj psihoterapiji. Kohut tumači i transfer sasvim drugačije i konceptualizuje nove vrste transfera: ogledalski, idealizujući i blizanački. Smatra da psihoterapeut mora da oseća empatiju u pokušaju pacijenta da reaktivira neuspeli roditeljski odnos, kao i u nastojanju da zadovolji potrebu za afirmacijom (ogledalski transfer), idealizacijom (idealizujući transfer) ili za ostvarivanjem sličnosti sa terapeutom (blizanački transfer). Kohut u psihoterapijskom procesu prihvata pacijentovu idealizaciju kao normalnu razvojnu potrebu, saoseća s pacijentovim osećanjima kao s razumljivom reakcijom na neuspehe roditelja i drugih, prihvata pacijentove komentare bez preispitivanja i shvata otpore kao zdrave psihičke aktivnosti koje čuvaju self, gleda na pozitivnu stranu pacijentovih iskustava, obraća pažnju na pacijentov napredak,

njegov terapijski cilj jeste da pomogne pacijentu da stekne sposobnost da identifikuje i potraži prikladne objekte selfa.

Kohut izvorno opisuje i specifične psihološke mehanizme odbrane koje ovi pacijenti razvijaju u psihoterapijskom procesu. Oni se koriste kao zaštita od mogućnosti ponovnog doživljavanja neuspeha self-objekta u terapiji s kojim se pacijent suočio u prošlosti. Izdvaja projekciju, poricanje i iskrivljavanje kao glavne psihološke mehanizme odbrane, prilično primitivne, koji se javljaju rano u životu, a reaktiviraju u psihoterapijskom procesu. Projekcija je reakcija na neprihvatljiva unutrašnja osećanja, kao da se ona odvijaju izvan čovekovog tela i pripisuju se ili se projektuju na drugu osobu. Poricanje je potpuno ignorisanje bolnih nadražaja ili činjenica. Iskrivljavanje je uglavnom menjanje i preobražavanje spoljašnje stvarnosti da bi se poklopila sa unutrašnjim potrebama osobe (Kohut, 1971, 1977).

Terapijski pristup Ota Kerberga

Oto Kernberg je izgradio originalan pristup lečenju pacijenata s patološkim oblicima narcizma koji je blizak klasičnim psihoanalitičkim postavkama. On ogleđanje i idealizovanje shvata kao aspekte transfera koji se odnose na projekciju i reintrojekciju pacijentovog grandioznog selfa, tumači idealizaciju kao odbranu, pomaže pacijentu da shvati sopstveni doprinos problemima u odnosima, suočava se s otporima i tumači ih kao odbrambene manevre, ispituje i pozitivne i negativne aspekte pacijentovog iskustva (ako su naglašena samo pozitivna iskustva, pacijent može da razvije povećan strah od unutrašnje zavisti i besa), fokusira se na zavist i na to kako ona sprečava pacijenta od priznavanja i primanja pomoći, njegov terapijski cilj je da se pomogne pacijentu da razvije krivicu i brigu i da integriše idealizaciju i poverenje sa besom i prezirom (Kernberg, 1974 a, b).

Terapijski pristup Glena Gabarda

Glen Gabard (1949–), američki psihijatar i psihoanalitičar, zasnovao je svoj terapijski pristup narcističkoj psihopatologiji na interpretaciji savremenih pogleda na njihovu prirodu i poreklo. On smatra da je psihoanaliza metod izbora u lečenju i da su drugi dinamički modaliteti, npr. ekspresivna suportivna psihoterapija, na mentalizaciji zasnovana psihoterapija i grupna dinamička psihoterapija, veoma korisni i efikasni. Ističe da je lečenje poremećaja teško i da se ono više ne može zasnivati na koncepcijama Kohuta i Kernberga.

Umesto što su opsednuti time koja je teorija ispravna, terapeuti mogu mnogo korisnije da se postave tako što će pažljivo slušati svoje pacijente, zapaziti transferne i kontratransferne tokove i naročito što će primećivati njihove reakcije na probne intervencije. Na ovaj način, terapeuti će uskoro stići

do privremenog zaključka o tome koji je teorijski i tehnički model najkorištniji u lečenju određenog pacijenta. Neki pacijenti jednostavno neće tolerirati ništa drugo osim empatijskog, iskustvu bliskog pristupa zasnovanog na Kohutovom modelu. Svako odstupanje od obrasca intervencija biće dočekano daljim zatvaranjem pacijenta koji odbija da govori i oseća se neshvaćenim ili čak iznenada odlučuje da prekine terapiju. U drugim slučajevima, pacijent može da se oseti shvaćenim na osnovu interpretacija zavisti i prezira i može bolje da reaguje na Kernbergovu tehniku. Neki narcistički pacijenti ne razvijaju nijedan od transfera self-objekta koje je Kohut opisao već umesto toga izražavaju prema terapeutu stalno potcenjivanje i bes. U nekim slučajevima terapeut mora da interpretira i suoči pacijenta s ovim otvorenim verbalnim napadima ili će pacijentu biti teško ili nemoguće da nastavi lečenje.

Gabard smatra da neki pacijenti mogu da profitiraju od kombinacija tehničkih strategija ova dva autora. Iako čistunci mogu da tvrde da su ove dve teorije nespojive, pacijent nije svestan teorija jer ga ne leče teorije već terapeuti (Gabbard, 2005 a, b).

Literatura

- Abraham, K., "On the significance of Sexual Trauma in Childhood for the Symptomatology of Dementia Praecox", in C. Hilda and M. D. Abraham (eds.), *Clinical Papers and Essays on Psycho-Analysis* (London: The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis, 1955 [1907]).
- Akhtar, S., "Narcissistic Personality Disorder, Descriptive Features and Differential Diagnosis", *Psychiatric Clinic of North America*, Vol. 12, No 3 (1989), pp. 505–528.
- Bach, S., "Narcissism, continuity and the uncanny", *International Journal of Psychoanalysis*, 56 (1975).
- Idem*, "On the narcissistic state of consciousness", *International Journal of Psychoanalysis*, 58 (1977), pp. 209–233.
- Burrow, C. (ed.) *The Oxford Shakespeare: The Complete Sonnets and Poems* (Oxford: Oxford University Press, 2002).
- Chasseguet-Smirgel, J. *The Ego Ideal: A Psychoanalytic Essay on the Malady of the Ideal* (New York: Norton, 1985).
- Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, 3rd ed. (Washington, DC: American Psychiatric Association, 1980).
- Ellis, H., *Studies in the Psychology of Sex*, Vols. 1–5 (Philadelphia: F. A. Davis Company, 1900/1906).
- Erikson, E., "The problem of ego identity", in *Identity and the Life Cycle* (New York: International Universities Press, 1956).
- Fonagy, P., G. Gergely, E. Jurist et al., *Affect Regulation, Mentalization, and the Development of the Self* (New York: Other Press, 2003).

- Freud, Sigmund, *O seksualnoj teoriji (Tri eseja o seksualnoj teoriji)*, Matica srpska, Novi Sad 1969 [1905].
- Idem*, „Jedna uspomena iz detinjstva Leonarda da Vinčija“, u: S. Frojd, *Iz kulture i umetnosti*, Matica srpska, Novi Sad 1969 [1910].
- Idem*, „Psihoanalitičke napomene o jednom autobiografski opisanom slučaju paranoje (Demetia paranoides). (Schreber).“, u: *Pronađena psihoanaliza*, Naprijed, Zagreb 1987 [1911].
- Idem*, *Totem i Tabu*, Matica srpska, Novi Sad 1969 [1913].
- Idem*, „Prilog uvodu u narcizam“, u: *Budućnost jedne iluzije*, Naprijed, Zagreb 1986 [1914].
- Idem*, “*Mourning and Melancholia*”, The Standard Edition, Vol. XIV (1914–1916) [1917], pp. 237–258.
- Idem*, “From the history of an infantile neurosis”, The Standard Edition, Vol 17 (London: Hogarth Press, 1955 [1918]).
- Idem*, “Clinical notes on libidinal types”, in Sigmund Freud, *On Sexuality: Three Essays on the Theory of Sexuality and Other Works* (London: Penguin Books, 1991 [1931/2]).
- Gabbard, G. O., *Psychodynamic Psychiatry in Clinical Practice*, 4th ed. (Washington DC, London: American Psychiatric Publishing, Inc., 2005a).
- Idem*, “Psychoanalysis”, in J. M. Oldham, A. E. Skodol, D. S. Bender (Eds.), *Textbook of Personality Disorders* (Washington and London: The American Psychiatric Publishing, Inc. 2005b).
- Green, A., “Moral narcissism”, in: A. Green (ed.), *On Private Madness* (Madison, Co: International Universities Press, 1986), pp 115–141.
- Horney, K., *The Neurotic Personality of our Time* (New York: Norton, 1937).
- Idem*, *Novi putevi psihoanalize* Kosmos, Beograd 1965.
- Horowitz, M., “Sliding meanings: A defence against threat in narcissistic personalities”, *International Journal of Psychoanalytic Psychotherapy*, 4 (1975), pp. 167–180.
- Jones, E., “The God complex”, in *Essays in Applied Psycho-analysis*, Vol. 2 (New York: International Universities Press, 1973 [1913]), pp. 244–265.
- Kernberg, O., “Borderline personality organization”, *Journal of American Psychoanalytic Association*, 15 (1967), pp. 641–685.
- Idem*, “Contrasting viewpoints regarding the nature and psychoanalytic treatment of narcissistic personalities: a preliminary communication”, *Journal of American Psychoanalytic Association*, 22 (1974a), pp. 255–267.
- Idem*, “Further contribution to the Treatment of Narcissistic Personalities”, *International Journal of Psychoanalysis*, 55 (1974b), pp. 215–240
- Idem*, *Borderline Conditions and Pathological Narcissism* (New York: Jason Aronson, 1975).
- Idem*, *Object Relations Theory and Clinical Psychoanalysis* (New York: Jason Aronson, 1976).
- Kenneth, N. L., Chauham, M. A., Clarkin, J. F., et al., “Narcissistic Pathology: Empirical Approachches”, *Psychiatric Annals*, Vol. 39, No 4 (2009).

- Kohut, H., "Forms and transformations of narcissism", *American Journal of Psychoanalytic Association*, Vol. 14 (1966).
- Idem*, "The psychoanalytic treatment of narcissistic personality disorders: Outline of a systematic approach", *Psychoanalytic Study of the Child*, 23 (1968), pp. 86–113.
- Idem*, *The Analysis of the Self* (New York: International Universities Press, 1971).
- Idem*, *The Restoration of the Self* (New York: International Universities Press, 1977).
- McLean, J., *Psychotherapy with Narcissistic Patient Using Kohut's Self Psychology Model*, *Psychotherapy* (Ohio: Rounds, Deyton, 2007).
- Millon, T. and R. Davis, *Personality Disorders in Modern Life* (New York: John Wiley and Sons, Inc., 2000).
- Reich, A., "Narcissistic object choice in women", *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 7 (1953), pp. 22–44.
- Idem*, "Pathologic forms of self-esteem regulation", *Psychoanalytic Study of the Child*, 18 (1960), pp. 218–238.
- Reich, W., *Analiza karaktera*, Naprijed, Zagreb 1982 [1933].
- Rosenfeld, H., "On the psychopathology of narcissism: a clinical approach", *International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 45 (1964).
- Sadger, I., "Psychiatrisch-Neurologisches in psychanalytischer Beleuchtung", *Zentralblatt für das Gesamtgebiet der Medizin und ihrer Hilfswissenschaften*, 7–8 (1908).
- Schore, A., *Affect Regulation and the Origin of the Self* (New Jersey: Lawrens Erlbaum, Hillsdale, 1994).
- Idem*, *Affect Dysregulation and Disorders of the Self* (New York: Norton, 2003a).
- Idem*, *Affect Regulation and Repair of the Self* (New York: Norton, 2003b).
- Svrakić, D., "Emotional Features of Narcissistic Personality Disorder", *American Journal of Psychoanalysis*, 142 (1985), pp. 720–725.
- Torgersen, S., E. Kringlen, and V. Cramer, "The prevalence of personality disorders in a community sample", *Archives of General Psychiatry*, 58 (2001), pp. 590–596.
- Volkan, V., "Transitional Fantasies in the Analysis of Narcissistic Personality", *Journal of American Psychoanalytic Association*, Vol. 21 (1973).
- Idem*, *Primitive Internalized Object Relations* (New York: International University Press, 1976).
- Idem*, "The 'glass bubble' of the narcissistic patient", in: L. Capponi (ed.). *Advances in Psychotherapy of Borderline Patient* (New York: Jason Aronson, 1979).
- Winnicott, D. W., "Transitional objects and transitional phenomena: a study of the first not-met possession", *International Journal of Psycho-Analysis* 34 (1953), pp. 89–97.

Ljubomir Erić,
University of Belgrade, Faculty of Medicine

On Narcissism

Abstract: The paper explains the history of the notion of narcissism and how its understanding developed from the end of the 19th century. Particular attention is given to the definition of this notion provided by Sigmund Freud after 1913, and by his associates Otto Rank and Ernest Jones. The author then explains the divergence from Freud's ideas formulated by Karen Horney, Annie Reich and Herbert Rosenfeld. The paper is mostly focused on the concepts of narcissism formulated by Heinz Kohut and Otto Kernberg, with an analysis of the basics of their theories of narcissism. Several other theoreticians are also discussed (Vamik Volkan, M. Horowitz, Dragan Svrakic, Peter Fonagy and Alan Schore). The author offers an overview of the clinical characteristics of narcissism following H. Kohut and S. Akhtar. He also describes the therapeutic treatment of narcissism developed by Heinz Kohut, Otto Kernberg and Glen Gabbard.

Key words: Narcissism, theories of narcissism, Sigmund Freud, Heinz Kohut, Otto Kernberg, therapeutic approach to narcissism

IMPERATIVI NOVOG NARCISA

Sažetak: Ideje Kristofera Laša o novom Narcisu iznete u delu *Narcistička kultura*, autor vidi kao važno tumačenje narcizma i zbog toga što novostvoreni Narcis, opsednut traumatičnom sadašnjosti, zanemaruje i prošlost i budućnost. Laš smatra da je obezvređivanje prošlosti siguran simptom krize kulture. Tome doprinosi narcistički imperativ – biti uspešan po cenu destrukcije, zla i nevaljalstva. Polazeći od Kernbergovih (Otto Friedmann Kernberg) teza, Slavoj Žižek, otkriva kod osobe koju je obujmio sindrom narcizma – *defekt empatije*. Drugi čovek je nepoznati čovek. On je biće do koga se ne može stići, ni emocionalno ni imaginarno, ni objektivno ni subjektivno. Prestižu Narcisa i njegovoj nezajajljivoj afirmaciji, sve je podređeno. Tako se idealni – drugi, kao *produžetak* narcisovog velikog Ja, pretvara u nepoželjnog drugog kad izneveri narcisova očekivanja. Oni koji dovode u pitanje narcističku samopotvrdu pretvaraju se u neprijatelje. Uvidom u najvažnija dela Karen Hornaj (*Neurotična ličnost našeg doba*, *Novi putevi psihoanalize*, *Naši unutrašnji konflikti*, *Neuroza i razvoj ličnosti*), autor pokazuje kako Narcis bežanjem od realnog sebe, upada u klopku otuđenja i od sebe i od realnog života. U delu *Narcizam* Jovana Raškovića prati se duboka veza između narcisoidnosti i agresije. Političke vođe su reprezentanti takvih svojstava. Da bi se strast za vladanjem nad ljudima ostvarila kao mogućnost, Narcis preuzima na sebe obavezu da bude maltene režiser, glavni glumac i protagonist vlastitog predstavljanja. On ne može da opstane bez agresivnosti i bez iracionalne motivacije. I pošto je, smatra Rašković, ontološki nabijen agresijom, razumljivo je što je amoralna ličnost, što je s onu stranu morala.

Gljučne reči: narcizam, neuroza, ličnost, kultura, konflikt, kriza, agresivnost, sublimacija

U svim ozbiljnijim i ambicioznijim istraživanjima nije se moglo zaobići pitanje: Da li je narcizam čovekovo normalno ili patološko stanje? Da li se radi o perverziji? Sigmund Frojd – koga je početkom prošlog veka okupiralo pitanje o odnosu narcizma i perverzije – 1914. godine, bez kolebanja, odgovara da narcizam „nije perverzija, već libidinalna dopuna egoizmu samoodržanja, čiji izvestan dio s punim pravom pretpostavljam da se nalazi u svakom živom biću“. Narcizam neprestano ostaje važno teorijsko pitanje, tema koja se ne zaboravlja ali ostaje sa mnoštvom kontradikcija, sa ne malom teorijskom prazninom, uz prisustvo uvek skrivenog ili skrivanog identiteta protagonista narcizma. Narcisovo osvajanje želje, u konačnom ishodištu, ne stiže samo do preoblikovanja životnog stila uz privide i simulacije već postaje njegova sudbina.

Za narcizam se odvajkada vezuju dve nezaobilazne odrednice – samoza-ljubljenost i samodovoljnost. U delu *Leksikon psihoanalize* Žarko Trebješanin odedio je narcizam kao stanje samozaljubljenosti u kojem je sva ljubav usme-rena na vlatiti *ego*. O Narcisu je zabeležio: „Termin vodi poreklo od poznatog grčkog mita o *Narcisu*, sinu nimfe Liriope, koji je bio tako lep da su ga

obožavali mnogi mladići i devojke. Pošto je bio hladna srca, on nikome nije uzvrćao ljubav, pa čak ni lepoj nimfi Eho koja je venula od ljubavne čežnje dok od nje nije ostao samo glas. Jedan od odbačenih obožavatelja prokleo ga je da zavoli ono što mu je nedostižno, i to se ostvarilo. Narcis je jednoga dana kad se spustio do izvora da utoli žeđ u ogledalu vode ugledao svoj lik i ta varljiva slika ga je toliko opčinila da je počeo da čezne za svojim likom. Venuo je od ljubavi prema sebi samom sve dok najzad nije umro. Čak i u podzemnom carstvu senki Narcis, kažu, ogleda svoje lice u vodama Stiga“. U *Rečniku simbola*, koji su priredili Krsto Milovanović i Tomislav Gavrić, narcizam se definiše kao ljubav prema sopstvenoj slici i kao oblik perveznog ponašanja. Autori ovog spisa, neočekivano, gotovo trostruko više redova su posvetili simboličnom određenju cveta narcisa. On označava „ukočenost smrti“, ali i posledice samoljublja i taštine. Ovaj cvet dovodi se u vezu s „infernanim obredima“ i sa „svečanostima inicijacije“. Za njega se vezuje samoljublje, samodovoljnost, taština, hladnoća i smrt u mladosti. Tamo čitamo da je prijatni i opojni miris ovoga cveta uzrok ludila.

U delu *Narcistička kultura*, stvorenom krajem osamdesetih godina prošlog veka, Kristofer Laš (Christopher Lasch) piše o novom narcisu. Njega ne progoni osećanje krivice nego osećanje teskobe. Takvo osećanje uspostavilo se u traumatskoj sadašnjosti, u neumoljivom vremenu krize. „Narcisa ne zanima budućnost djelomično zbog toga što ga tako malo zanima prošlost“. I to je jedno od bitnih svojstava tog novog narcisa. I on se promenio u okolnostima narcističkog društva. To društvo „sve više ističe i ohrabruje narcističke crte“. Zapostavlja se i prošlost i budućnost. Tu su odmah i posledice, jer „kulturno obezvređivanje prošlosti ne odražava se samo u siromaštvu prevladavajućih ideologija, koje su izgubile sposobnost da čvrsto zahvate stvarnost i odustale od pokušaja da njome ovladaju, već u siromaštvu narcisovog unutrašnjeg života“. To je jedna od središnjih opservacija iznetih u ovoj knjizi. Njen autor nastoji da identifikuje i nove koncepte narcizma i promenjenu poziciju Narcisa. Laš smatra da je obezvređivanje prošlosti siguran simptom krize u kulturi. On u tome vidi ne samo narcističko osiromašenje psihe nego „očaj društva koje se ne može suočiti s budućnošću“. Ovaj autor, ne kaže slučajno: „Danas prevladava strast življenja za trenutak – za samog sebe, a ne za svoje pretke i potomke. Brzo gubimo osjećaj povijesnog kontinuiteta, osjećaj pripadništva slijedu generacija koje su ponikle u prošlosti i nastavljaju se u budućnosti.“ Narcis se suočava s doživljajem savremenog sveta ne samo kao s nesigurnim nego i kao s opasnim i zabranjenim mestom. Nesposobnost da anticipira budućnost, nemoć da uspostavi mostove do budućih pokoljenja i da prekorači teskobnu sadašnjost – ne otkriva samo slabljenje njegovih društvenih veza, što od straha od neumoljive zavisnosti što od pokolebanog, gotovo bespomoćnog pogleda na svet. „Tako etika samoočuvanja i psihičkog preživljavanja ne izvire samo iz objektivnih uvjeta ekonomskog ratovanja, povećane stope kriminaliteta i društvenog kaosa, već iz subjektivnog doživljaja praznine i izdvojenosti. Ona odražava uvjerenje – koje je jednako toliko projekcija unutrašnjih tjeskoba koliko i uočavanje stvari takvima kakve one i jesu – da čak

i najprisnijim odnosima vladaju zavist i iskorištavanje.“ Tako rezonuje Laš, koji za Narcisa vezuje kao bliže određenje – *sebstvo*. A moglo bi se dodati – i sebeljubstvo. To je opasna i opsesivna vezanost za sebe sama kao krhko i traumatizovano biće, koje prati neumoljiva unutrašnja praznina.

Polazeći od Kernbergovih (Otto Friedmann Kernberg) teza, Slavoj Žižek, u studiji pod naslovom „*Patološki Narcis*“ kao društveno nužni oblik subjektivnosti, koja se našla na kraju knjige *Narcistička kultura* Kristofera Laša, otkriva kod osobe koju je obujmio sindrom narcizma – *defekt empatije*. Drugi čovek je nepoznati čovek. Drugost se uspostavlja kao tuđost. Drugi je biće do koga se ne može stići, ni emocionalno ni imaginarno, ni objektivno ni subjektivno. Prestižu Narcisa i njegovoj neumerenoj, često i nezajajljivoj afirmaciji, sve je podređeno. Tako se idealni – drugi, kao *produžetak* narcisovog velikog Ja, pretvara u nepoželjnog drugog kad izneveri narcisova očekivanja. Oni koji dovedu u pitanje narcističku samopotvrdu pretvaraju se u *neprijatelje*. A masa je bila prisutna samo da bi bila iskorišćena u narcisovoj afirmaciji, a zatim odbačena. To otkriva manipulativne mehanizme i duh proračunatosti narcističkih težnji. *Narcis* ima hladnu glavu i zaleđeno srce. Skriva se iza *blještave maske*. On „pokušava očarati, zavesti“, a, u stvari, „iza svega toga osjećamo neumoljiv, proračunat um“. U velikoj meri je u znaku hipokrizije i izneveravanja moralne inteligencije. Njegova dobitnička kombinacija dovodi ga do oduševljenja i zanosa. U tim zadovoljstvima, prisutni su i oni koji su s velikom predanošću i pomogli da se ostvari *narcistički dobitak*, ali kad dođe do obrnutog ishodišta, njegovim pomagačima sleduje ravnodušnost, pa čak i prezrenje.

I pored toga što Žižek smatra da se Lašova studija o kulturi narcizma može ubrojiti u neokonzervativnu kritiku savremenog autoritarnog potrošačkog društva, ona ima dalekosežniji kritički potencijal i trajnije antropološko značenje. U svakom slučaju, narcizam, ma koliko da je utemeljen u intimnom svetu pojedinca, ima trajniji značaj i za društvo i za kulturu. A trajnije važenje imaju Kernbergove analize koje su postale snažan podsticaj Žižekovim fenomenološkim opisima patologije Narcisa. Kad se pronikne u to koliko je Narcis zavisao od „projekta“ svoga uspeća i svoje afirmacije postaje jasnija njegova nesposobnost da uspostavi iskrenu i spontanu međuljudsku komunikaciju. Način njegovog komformističkog prilagođavanja – u kome je spreman da ne skida svoju masku da bi mogao lakše da obmane i iskoristi druge – smišljen je tako da bi se domogao uspeha i to po svaku cenu. Više od bilo čega drugog, užasava ga vlastiti neuspeh. Neuspeh ne može da prihvati ni pod kojim uslovima, u bilo kojim okolnostima. To je i razlog što Žižek ističe narcisovog patološki strah čak i od *najmanjeg neuspeha*. Njegov je neumoljivi imperativ „većito ostati mlad“ i biti u centru pažnje. Izdvojiti se iz obezličene mase i sive prosečnosti pretpostavke su njegovog samovaženja i individualne samopotvrde. Uspeh je njegova opsesivna preokupacija i egzistencijalna vrednost.

Posle *fenomenološkog uvida* u narcisova sebeljubstva, sledi *strukturalna analiza* patoloških svojstava velikog Ja, u koje se sažimaju *realno Ja*, u kome je prisutno stvarno biće, *idealno Ja*, koje uspostavlja idealizovanu predstavu subjekta i *idealnog objekta* kao idealnog bližnjeg, kao *produžetka* sopstvenog

velikog Ja. Posle ovakve analize sledi Žižekova opaska da se takvim *stapanjem* gubi kritička distanca između realnog Ja, idealnog Ja i objekta. To je ona distanca, koja *normalni* subjekt upućuje na „neprekidno poboljšavanje, približavanje idealu.“ Patološki narcis suštinski okupiraju sile *Nad – ja*, pa je on zato „u stvarnosti nemoćan, preplašeni subjekt, žrtva krutog, nesvladivog *Nad – ja*, subjekt koji se ne može snaći, koji je suočen s nedostižnim zahtjevima okoline i sa svojom vlastitom agresivnošću.“ A kad se pojavi sadističko *Nad – ja* i situacija kad „nagone subjekt potiskuje u nesvesno“, tada je patologija u usponu. Tu se nameće i neophodnost uspostavljanja razlike između *normalnog* i *patološkog* narcizma. To je već otvorena mogućnost za mnoge uvide, a ponajpre za modernu i netradicionalnu psihoanalizu.

Žižek ističe da narcizam ima posebno i važno mesto u psihoanalitičkoj teoriji. Zato se i osvrće na Lašovo bavljenje poznatim radom Ota Kernberga *Patološki narcizam i borderline-stanja*. Kliničkim svojstvima teorije o *borderline*-u ima razloga da se bave i psihijatri i psihoanalitičari, što se i dogodilo. *Borderline-subjekt* je „nesposoban za pravi intersubjektivni odnos“ jer drugoga doživljava kao lutku. U igri simulacije i pretvaranja utopila se životvorna energija ličnosti. I kad narcizam postane „korelat *borderline-a*“, onda je i razumljivo što patološki Narcis „prezire ljude, iskorištava ih, vidi u njima samo sredstvo za svoju afirmaciju...“ Narcis je tako ne samo obznanio defekte svoje empatije već i potpuno odsustvo moralnog digniteta. On zaboravlja da čini drugima ono što ne bi želeo da drugi čine njemu. Slovenački filozof skreće pažnju na strukturalna obeležja *borderline*-subjekta polazeći od Kernbergove interpretacije. Tu su najpre „raznorodni znakovi *krhkosti Ja*“, te „nedostatna kontrola nad vlastitim nagonским reakcijama“, tako da dolazi do nekontrolisanog impulsa kome se pridružuje „nedovoljna sposobnost sublimacije“. A najviši „uzleti“ subjekta podstaknuti su najnižim ciljevima, sve radi društvenog uspeća.

Patološki *Veliki Ja* u strukturalnoj analizi označen „kao središnja integrativna instanca“, nastao stapanjem tri bitna elementa od kojih je na prvom mestu *realno Ja* kao bića realnosti, a potom sledi *idealno Ja*, koje je utemeljeno na samoidealizaciji. Konačno, kao što smo rekli, tu je i *idealni objekt* koji ima svojstva *idealnog* drugog doživljenog kao sastavni deo *velikog Ja*. Tako su se našli u nerazdvojnem zajedništvu *realno Ja*, *idealno Ja* i *idealni objekt*. Iz takvog ustrojstva, patološki Narcis je doveden u stanje da je u „stvarnosti nemoćan, preplašeni subjekt, žrtva krutog, nesvladivog *Nad-ja*, subjekt koji se ne može snaći, koji je suočen s nedostižnim zahtjevima okoline i sa svojom vlastitom agresivnošću“. Agresivnost je deo kompenzacije za njegovu društvenu neostvarenost, za njegovu nemoć kao društvenog bića. Agresivna motivacija, kao čin destruktivnosti, temelji se na dubokoj frustraciji narcisoidne ličnosti a njeno agresivno ponašanje proizvodi frustraciju kod drugih, nepoželjnih i antagonističkih, onih koji dovode u pitanje utemeljenost narcisove strategije.

Da se vratimo zaključku o razlici između patološke ličnosti i *borderline-a* kako ih je „pročitao“ Slavoj Žižek, prevashodno polazeći od Kernbergovog

razlikovanja ove dve kategorije. On smatra da je „*bordeline* bliži patološkom rasapu ličnosti“, dok je, s druge strane, patološka ličnost „korak bliže normalizaciji“. Nasuprot tome, sledi uverenje da je *patološki narcizam*, klinički rečeno, ako ne psihoza a ono barem *predpsihotično stanje*. To je stanje subjekta, koji površinski *funkcioniše*, vodi računa o društvenim *pravilima igre* ali ga društveni zakon ne *drži* iznutra. Zato kod *patološkog Narcisa* imamo *jeziv osećaj* da „iza maske nema ničega“, da govorimo s lutkom... „Od ništa nema ništa“, rekao je Niče. Ipak, ako je prihvatljivo mišljenje da čovek ne želi da bude to što jeste, onda je čovek maska istine. A u maski je sadržan stav bića i stil postojanja. Maska se javlja kao prekoračenje svakodnevlja ili san iz jave. Ona se pojavljuje kao odbrana iracionalne sfere i čovekovog subjektiviteta. Od pamtiveka, njeno slobodno ispoljavanje kao stvarno – nestvarna mogućnost podrazumeva čovekovo samotumačenje i samoospoljavanje. Ona obznanjuje stvarnost unutrašnjeg bića – misteriju tajne i pustolovinu volje. Znači li to da maska pomaže da čovek bude to što jeste ili mu pruža priliku da bude van svoga realnog Ja? Odgovor može biti nesiguran. Ako bi maska nastajala izvan ultraobjektivnosti, nasuprot racionalno organizovanom svetu, koji je u velikoj meri doveo u pitanje čovekovu slobodu, onda se gotovo dramatično nameće pitanje – da li maska skriva ili otkriva to što je već skriveno? Pouzdanih odgovora nema, a dosetljivost nije dovoljna da zadovolji našu radoznalost. Maska je nezamisliva van imaginarnog kao igraćeg sveta, ali i paralelnih tokova života. Kao u svakoj igri, nema je bez svrhe u njoj samoj. Nema je bez slobode i čovekovog slobodnog izbora. Maska, kao simboličko sredstvo, može biti zloupotrebljena naročito u strategiji zavodačenja i prevare. Šta se pouzdanije i istinitije može reći o čoveku, koji je, preko maske, ušao u imaginarnu *ulogu* i imaginarni svet igre? Šta će tamo, šta hoće da postigne maskom? On pokušava da nađe svet igre koji bi se razlikovao od teskobnog sveta determisane realnosti. To je, u stvari, putovanje od *realne ličnosti* do nadstvarne persone. Igrač hoće da bude ono što nije bio, a može biti. Maska, u izvesnom smislu, postaje objekt preko koga se posreduje između egzistentne stvarnosti i one koja se nije iskazala kao mogućnost, koja se nije ispoljila, u svojoj autonomiji, kao slobodan svet već kao forma zavodačenja, simulacije, skrivanja i prevare.

Karen Hornaj (Horney) u delima *Neurotična ličnost našeg doba*, *Novi putevi psihoanalize*, *Naši unutrašnji konflikti*, *Neuroza i ljudski rast* bavi se narcizmom sa drugačijih pozicija od Frojdove insinktivističke i libido-psihologije, od njegove psihoanalize. Pripadnica neofrojdovaca i „kulturalne škole“, ona težište poremećaja vezuje za međuljudske odnose i kulturu. U završnom poglavlju *Neurotične ličnosti našeg doba* pod naslovom *Kultura i neuroza*, Hornaj piše: „Frojd ne vidi kulturu kao rezultat kompleksnih socijalnih procesa već kao produkt potisnutih ili sublimiranih bioloških nagona protiv kojih su izgrađene reakcijske formacije“. Hornajeva je viđenje o narcizmu najpotpunije obrazložila u delu *Novi putevi psihoanalize*. Pošto je smatrala da su kliničke definicije neodređene, psihoanalitičarka se opredeljuje za genetičku definiciju

jer smatra da je ona i preciznija i određenija. Osoba koja je narcizmom obuzeta nije samo „zaljubljena u samu sebe“ već i *zaluđena sobom*. Pošto se kao dominantno osećanje našla „egocentričnost kao izraz samoljublja“, iz njega su proizišla i nastojanja „izgledati preterano značajan sebi i čeznuti za preteranim divljenjem drugih“. Samoprecenjivanje i samoveličanje idu s očekivanjem obožavanja i laskanja. „Stremljenje ka divljenju može biti snažan pokretač ka dostignuću, ili ka razvijanju društveno poželjnih kvaliteta koji osobu čine omiljenom, ali ono sadrži i opasnost da sve ovo bude činjeno zbog utiska koji ostavlja na druge“. Autorka u tome vidi oblik neproduktivnosti kao što u *briljantnom* samoiskazivanju i stvaranju utiska vidi izrazite narcističke težnje. „Briljiranje postaje važnije od suštine“. Ako je to tako, a jeste, onda narcisu i ne preostaje ništa drugo nego da usavršava svoja umeća u ostvarivanju što većeg uticaja. Narcističke težnje otuda i stvaraju utisak „da se ljudi cene pre zbog onoga što izgleda da su nego zbog onoga što stvarno jesu“. Dokazujući da je narcizam samo jedna od težnji u strukturi ličnosti, Karen Hornaj je u ovom delu ovlaš dodirнула mazohizam i sadizam kao važne težnje u ličnosti, ali ih nije dovodila u neposredniju međuzavisnost, a bilo je ozbiljnih razloga da se to učini. Ona je bila u pravu što je videla kao ozbiljnu teorijsku manu što se nije uzimao u obzir spektar kulturnih faktora u tumačenju neurotičnih težnji već su dovodeni u vezu sa njihovim biološkim poreklom. Hornajeva je dokazivala da su nesposobnost za ostvarivanje prijateljstva i ljubavi, neprijateljstva i strahovi, mnogobrojna otuđenja među ljudima zapravo determinisani karakterom kulture. Zato i tvrdi da „stremljenje za ugledom kao sredstvom za savlađivanje straha i unutrašnje praznine svakako je određeno kulturom“. Tako je i u samoljublju i narcističkoj težnji prepoznato otuđenje u odnosima prema drugima i prema sopstvenoj ličnosti. Psihoanalitičarka je jasno pokazala kako se samopoštovanje i „samonaduvavanje“ isključuju kao kontradiktorne tendencije, kao udaljene kontradikcije.

Karen Hornaj je u spisu *Naši unutrašnji konflikti* pokazala da ličnost u težnji da obezbedi sigurnost može ići *ka, protiv i od drugih*. Tako su se oblikovale sa svojim karakteristikama i razlikama – *povodljive, agresivne ili izolovane* ličnosti. U nastojanju da stigne do potpunijeg razumevanja neurotične katakterne strukture ličnosti, Hornaj je analizirala sadizam i agresivnu strategiju u rešavanju unutrašnjih konflikata. „Moram da budem moćan, priznat, moram da budem pobjednik“. U ovoj lapidarnoj rečenici nije bliže određena samo neurotična već i narcisoidna ličnost. Tiranija *moranja* kao prinuda, ozbiljno ugrožava njeno osećanje slobode. I kad se spoljna i unutrašnja čovekova stvarnost približe i postignu potpunu saglasnost dolazi, gle paradoksa, do poništavanja njegovih individualnih i kreativnih potencijala, dolazi do osporavanja identiteta, sopstva, slobode i samosvesti. U ostvarivanju čovekove egzistencije nije svejedno da li se radi o samoprinudi ili o prilagođavanju. Bezuslovno i nekritičko prilagođavanje u sociokulturnom modelu represivnih društava pojavljuje se kao poraz ličnosti i slobodnog individualiteta. Takvo prilagođavanje ispoljava se kao krotiteljica i čovekove slobode i njegove

nesputane kreativnosti. A pitanje čovekove celovitosti i njegovog identiteta neodvojivo je od njegovog večnog nastojanja da se domogne slobode.

Sadističke težnje ličnosti u teoriji Karen Hornaj o konfliktima dobijaju posebno mesto. Ona je naročito apostrofirala sadističke *simptome* u pregnantnoj osvetoljubivosti sadiste „koja kao otrov izvire iz svake ćelije sadiste“. U isprazni život sadiste, u njegovu emocionalnu prazninu, osvetoljubivost se pojavljuje kao forma aktivnog oživljavanja njegove izrazite stagnacije i umrtvljenosti u svakom pogledu. „Degradirajući druge, sadista ne samo što ublažava svoj nepodnošljivi samoprezir, već istovremeno pruža sebi osećanje superiornosti. Kada modelira živote drugih, on ne samo što stiže podsticajno osećanje moći nad njima, već takođe nalazi i značajnu zamenu za svoj život. Kada druge emocionalno eksploatiše, on, živeći na račun tuđih emocija, smanjuje osećanje sopstvene praznine. Kada poražava druge, on doživljava trijumfalno oduševljenje koje zasenjuje njegov sopstveni poraz. Ova žudnja za osvetničkim trijumfom verovatno je njegova najjača pokretačka sila“. Tako se i „pojačava njegovo nesvesno osjećanje svemoći“. Do svemoći se ne stiže bez lukavstva zavođenja. A to se podrazumijeva kad se *modelira* tuđi život.

U spisu *Psihoanaliza Karen Hornaj*, psihoanalitičar Dušan Kosović analizira agresivna svojstva protagonista konflikta s obzirom na sociokulturni kontekst i iskustvo znamenite psihoanalitičarke, pa dolazi do zaključka: „Iako se zdušno trudila da dokaže da se ne slaže s Frojdom u mnogim aspektima njegove biologijom i instinktima vođenom teorijom, Karen Hornej je delila njegovo uverenje da je podsvest definisana skrivenim konfliktima“. Ona je bila uverena da je konflikt krucijalna pretpostavka neuroze u svetu u kome ličnost živi u neprijateljskom okruženju. Stoga Dušan Kosović zapaža: „Kad se svet oko sebe doživljava kao neprijateljski, onda je razumljivo što se on žestoko i agresivno poriče. Obično se radi o osobama koje neutješno pritiskaju rani jadi i osećanje ozlojeđenosti još iz detinjstva. One u dubini duše teže osveti za sve povrede koje su im nanete najčešće baš u detinjstvu“. Njihov način komuniciranja sa drugima izrazito je manipulativan, a narcizan i preterana želja za priznanjima, uspehom i dostignućima ishodište je takve manipulacije. U duhu mišljenja Karen Hornaj, Kosović je zapisao: „Kad realno ja postane stranac u ličnosti nije moguće umaći konfliktima velikih razmera“. Kad dođe do usahnuća funkcija *realnog ja*, kad procesi samoidealizacije uspostave idealizovanu sliku neminovno je „aktivno bežanje od realnog sebe“, a samim tim neizbežno je i otuđenje od sebe samog i realnog života. U tim procesima, nije moguće umaći unutrašnjim konfliktima niti velikim nevoljama u realizaciji ličnosti, utoliko pre što je prati deficit stvarnosti.

Individualni konflikt se može preneti i na društveni život prevashodno u autokratskom tipu vladavine. U takvom kontekstu konflikt se često javlja i kao zategnutost, koju prate militantna isključivost, oholost, jednosmernost i ideja gotovog i jedinog rešenja. Izgleda da je iz te perspektive najsporniji upravo onaj konflikt koji teži beskonfliktnosti, koji snagom destruktivnosti poriče *sve* bez ostatka, a ne pruža alternativu. Tada se i pojavljuje isključivo

kao oblik suprotstavljanja, kao uludo rasuta energija, kao izvor uništenja. Ti konflikti posebno su opasni kad su prikriveni, utkani u institucionalno mišljenje i hijerarhiju društvenih vrednosti. Tada se konflikt može ispoljiti kao sila koja čini da su institucije toliko nadmoćnije od ljudi da oni, ljudi, postaju puke igračke. I, tako, ova vrsta konflikta poništava svaki mogući delotvoran i smislen konflikt, svaki oblik suprotstavljanja. Svakako, otuda konflikt koji dolazi kao nasilje i kao oblik haosa nema baš nikakvog opravdanja. S druge strane, bez kreativnog i delotvornog otpora, individualne i društvene snage ostaju uspavane i nedelotvorne. Suštinski, život bez sukoba mrtav je privid – ravnodušje i defetizam. Nekritičko prihvatanje postojećih i preovlađujućih vrednosti, čak i kad je jasno da su one anahronizam, isključivo radi komformističke sigurnosti i ogoljenih interesa, upućuje na dobro poznate mehanizme cenzurisane svesti, koja odustaje da se suoči sa sobom, što je ravno krahu smislene egzistencije. U pokušaju da se odbrane stvaralaštvo i sloboda, konflikt je jedan od izazivača promene. Konačno, bez takvog konflikta duhovna istorija izgledala bi više nego siromašna. Individualni život bez konflikta dovodi u pitanje čovekov individualitet i njegov identitet. Frustriranost pojedinca može se dovesti u najneposredniju vezu s društvenom atmosferom koja je van dobrovoljno odabrane egzistencije. Tako beskonfliktni način života postaje jedan od tipičnih oblika pasivne egzistencije. Ovaj način postojanja, naročito ako se nametne kao dominantan, optužuje društvo za odsustvo slobode, pa čak i onda kada nema drastične represije. Apsolutna saglasnost, kao i apsolutni red, protive se prirodi čovekovog individualiteta. Suština beskonfliktnog načina ponašanja – i pored prividne saglasnosti pojedinačne i društvene volje – temelji se na nesaglasnosti između individualne egzistencije i društvenog života. Tu se s lakoćom može identifikovati raskorak između bića i postojanja, između pojedinca i zajednice.

U kapitalnom delu *Neuroza i razvoj ličnosti*, Karen Hornaj ističe da nesvesno i mašta stvaraju *idealizovanu sliku*. To je onaj proces preko koga Narcis stiže do svoje samoidealizacije, samoglorifikacije i neumerenog veličanja sopstvene ličnosti. „U ovom procesu ličnost pripisuje neograničenu moć i preterane sposobnosti: postaje heroj, genije, nenadmašni ljubavnik, svetac, bog“. Kad se ličnost identifikuje sa svojom idealizovanom slikom, „idealizovana slika postaje *idealizovano ja*“. To je već dovoljno da novonastala realnost, kao *unutrašnji proces* postane realnija od prethodne realnosti. A sama ličnost postaje ne to što jeste nego to što može postati, što je postala. Unutrašnji proces koji se događa u ličnosti usaglašava se s *moram* kao bezuslovnom unutrašnjom zapovešću, kao unutrašnjim diktatom, koji često previđa mogućnosti realnih postignuća i realnih mogućnosti. Tako se, u stvari, i objektivno moranje, koje društvo nameće, upotpunjuje ili zamenjuje subjektivnim moranjem, tipičnom reakcijom zavisnika od sopstvenog *moram*. Tiranija moranja koja nije ništa drugo nego teskobna prinuda, koju ličnost – Narcis ne doživljava kao prinudu, već kao lagodnost unutrašnje zapovesti. Na taj način se suštinski ugrožava realno osećanje slobode ličnosti, a sve to vodi. objektivno i subjektivno, poništavanju čovekovog identiteta, sopstva i samosvesti.

U delu *O zavodjenju* Žan Bodrijar se posebno pozabavio narcisovim „slučajem“. Ovaj autor smatra da je zavodjenje „nemoguće predstaviti jer je distanca između realnog i njegovog dvojnika, neravnoteža između Istog i Drugog, ukinuta. Nagnut nad vrelom, Narcis gasi žed: njegova slika nije više ‘druga’, već je njegova vlastita površina koja ga apsorbuje, koja ga zavodi, slika kojoj on može da se približi ali bez mogućnosti da ikada pređe s one strane, kao što ne postoji ni refleksivna distanca između njega i slika. Ogledalo vode nije površina koja reflektuje, nego površina koja apsorbuje“. Bodrijar ne pristaje na puko odražavanje *istog*. Smatra da je ne samo neprihvatljiva već i žalosna svaka teorija odraza, pa je zato zavodjenje izričito u poricanju *mimetičke egzaltacije* ili *idealne fatamorgane sličnosti*. Polazeći od mita o narcisu, on obrazlaže samozavodjenje i dolazi do zaključka da se tu ne radi „o ogledalu pruženom Narcisu da bi se prepoznao kao idealno živ, radi se o ogledalu kao odsustvu dubine, kao površinskom ponoru koji je zavodljiv zato što svako ima svoj utisak da će biti prvi koji će se survati“. Strategija zavodjenja prepoznata je ne kao suočavanje sa stvarnošću već kao *strategija opsene*, kao samozavodjenje i samozačaravanje posredstvom opsene. „I sam Narcis iščezava u vlastitoj opseni: tako skreće sebe od svoje istine, i svojim primerom postaje model ljubavi i skreće druge od njihove istine.“ Tako je priča o zavodjenju dobila u mitu o narcisu nova značenja koja je udaljavaju od ogledala – odraza. Žan Bodrijar u spisu *Simulakrumi i simulacija* preispituje razlike između *istinitog* i *lažnog, stvarnog* i *imaginarnog*. Pošto se sve to dešava kao simulacija skrivanja i pretvaranja, kao prisustvo i kao odsustvo, on se pita: „Je li simulant bolestan ili nije, budući da proizvodi ‘prave’ simptome? S njim se ne može objektivno postupati ni kao s bolesnim, ni kao sa zdravim čovekom. Tu psihologija i medicina zastaju pored jedne sada neutvrđive bolesti.“ Umjetnost, kao naj-slobodniji vid kreacije, nema razloga da se opterećuje takvim dilemama. To je izuzetno važno i zbog promenjene prirode stvaralaštva, posebno umetničkog, i zbog novih poetika koje umiču tradicionalnom shvatanju umetničkog stvaralaštva. Kao svet za sebe, kao svet tvoračke posebnosti, umetnost opstaje u kreativnom očuđenju, izvan izlisanog životnog iskustva, izvan odražavanja i odslikavanja postojećeg sveta.

Polazeći od čovekove suštine, od njegovog ontološkog razumevanja, psihijatar Jovan Rašković, u studiji *Narcizam*, uspostavlja međuzavisnost između narcisoidnosti i agresije. On polazi od uverenja da postoji duboka veza između narcisoidnosti i agresije. To čini da bi pokazao da je narcistička agresija najrasprostranjenija forma agresivnosti. Čovekov agresivni potencijal i njegove specifičnosti vode ga do uverenja da je čovekova agresija, kao najstarija iracionalna biološka tvorevina, vezana sa strašću, koju ovaj autor vidi kao „najmlađe čedo nagona“ i kao iracionalnu energiju. On smatra da strast boljeg *partnera* od agresije nema, ali i da agresija nema boljeg podstrekača od strasti. U mnoštvu najrazličitijih formi agresija, ovaj autor veruje da je narcistička agresija „najraširenija forma agresivnosti“. Polazeći od uverenja da je libido *esencijalno narcistički* i da se narcizam temelji na agresiji, Rašković s lakoćom zaključuje da nastojanje obogotvorenja Narcisa ide s nastojanjem

da ga i drugi obogotvore. Sve je to u znaku nekritičkog shvatanja i sebe i svog okruženja. A to okruženje često nije pojedinac već grupa koja u svojoj narcisoidnosti stvara koheziju i zajednički imenitelj, pretpostavke za uklapanje narcisoida, koji više nije ni izolovan ni slabašan već bespoštedan u svojoj agresivnosti. Mržnja i strasti neizbežna su pratnja takve agresivnosti. Mržnja kao temelj posrnulog komuniciranja postala je stalna antropološka i društvena odrednica narcističkih strasti. Kao poremećaj mentalne ravnoteže i kao vrsta afektivne pomerenosti, mržnja ponajviše proizvodi defekt osećajnosti, egzistencijalnu destrukciju i društveni haos. Ona je mračna strana ličnosti.

Da bi dokazao da jezgro narcisoidnosti nije mit o Narcisu, Raškoviću je poslužila slika – narcisa vođe. Ta slika, manifestne prenatlaženosti, sledi i veštinu zavodjenja i intenzivan preobražaj životnog stila. Za razliku od pomalo *otpisanog* Narcisa – koji je usamljen, blag, zatvoren i artificijelan, pa samim tim izvan aktuelnih tokova života – Narcis vođe je njegova antiteza, egzistencijalna suprotnost. Po Raškoviću, on je stvaran, životan, nasilan i silovit. Takav je i prisutan na društvenoj sceni, sa strašću neumoljive agresivnosti. Da bi se strast za vladanjem nad ljudima pouzdano i ostvarila kao mogućnost, Narcis preuzima na sebe obavezu da bude maltene režiser, glavni glumac i protagonist vlastitog uspostavljanja i predstavljanja. Tako ga vidi Rašković. Pouzdano se zna da ne može da opstane bez agresivnosti kao najснаžnijeg podsticaja u svojoj iracionalnoj motivaciji. I pošto je Narcis, smatra Rašković, ontološki determinisan agresijom, razumljivo je što je amoralna ličnost, što je s onu stranu morala. Zaljubljenost u sebe, *zaludenost* svojom ličnošću, potpuna nekreativnost – to su bitne odrednice njegove individualnosti. Njemu, naravno, nije dovoljno što sebe obogotvoruje, on očekuje da ga drugi obogotvoruju i da mu se neprestano dive. Zbog takvih svojstava Narcisa, u onome što čini i što namerava činiti, u njegovom samoostvarivanju, nezamisliva je neposrednija veza između normativne etike i moralnog ideala. Svakako, nema ništa od moralnog života bez ideje o dužnosti i smislu odgovornosti. To nije prisutno u repertoaru narcističke delotvornosti zaludenog i amoralnog Narcisa. Sve to u narcističkom društvu pospešuje ne samo krizu zakonitosti nego i krizu čovečnosti.

Uz vlast u čijim je temeljima narcisoidnost ide i vlastoljublje. A kad vlastoljublje prate, a obično prate, prevelika ovlašćenja, zloupotreba je njeno ishodište, gotovo zakonomernost. Još je Tacit zapazio da se nikad ne može imati „čvrsto poverenje u vlast prevelikih ovlašćenja“. U svemu tome zapravo najgora je ona varijanta u kojoj vlastodržac nije stekao sposobnost da vlada sobom a hoće pošto-poto da vlada drugima, svima. Tu već postoji opasnost da pojedinac bude odvojen od sebe samog, da ostane bez sebe, da ga nema kao normalne osobe. To je ravno apsurdno, utoliko pre što je nemoguće da takva persona može donositi kompetentne i racionalne odluke. Što je najgore, on može da se ruga svima osim svojim podanicima, koji ga ne samo podržavaju već i obožavaju. Takav nosilac vlasti, suštinski bez autoriteta i individualnog identiteta, obično umesto odgovornosti sledi izgovore i racionalizacije

o vlastitoj nepogrešivosti, koju su individualni i grupni narcizam uspostavili i nametnuli. Deluje tragikomično njegovo nastojanje da se domogne podanika koji će ga svojom privrženošću i neporecivom podrškom održavati na vlasti. Kao po pravilu, oni se okružuju laskavcima. Laskavci su tu da stvore iluziju o sigurnoj vladavini protagoniste vlasti. Laskavci se ne zaustavljaju u svojoj laski, a ona stvara iluziju o značaju i svemoći nesigurnog vladaoca. Takva i svaka vlast sa malignim narcizmom nije ništa drugo do prevara. Evo, šta o tome kaže Makijaveli: „Vladari se moraju čuvati laskavaca kao kuge. Da bi se od njih odbranili, neka izaberu umne ljude i onda ih ovlaste, da im slobodno govore istinu“. Nažalost, ovo drugo najčešće izostaje jer izostaje i smisao vladavine kao racionalnog i moralnog čina. Istina, u narcističkoj dramaturgiji, izostaje jer je nepoželjna. Umesto da se istina traži u središtu životnih okolnosti i političke ontologije, ona se nalazi u središtu političke patologije. U spisu *Vladalac*, Nikolo Makijaveli prepoznaje sposobnog vladaoca u veštini da ga podanici i vole i da ga se plaše. I pored toga što je poželjno i jedno i drugo, ali ako već mora da bira od ova dva osećanja, prednost će Narcis dati osećanju straha. Zapaženo je da energija straha zatvara, steže, sapinje i oštećuje sve što je u delokrugu njegovog razornog delovanja. Strah blokira sve forme komunikacije i spontanosti. Pod njegovim pritiskom, čovekova osećanja i misli u stanju su napregnutosti. To je ona napregnutost, koja seže do pucanja. Život u strahu ne vredi baš ništa. A vlast koja gospodari ljudima strahom i zastrašivanjem zaslužuje da je nema. Ne bi trebalo zaboraviti reči Ive Andrića u njegovim *Znakovima* da strah čini da ljudi postanu i zli i surovi. A od ljudi u strahu, poraženih strahom, ne može se ništa dobro očekivati, baš kao ni od ravnodušnih i od prezadovoljnih. Svi oni ne predstavljaju opasnost za represije i neslobode.

Smišljenim metodama ispiranja mozгова, spinovanjem javnosti i lukavstvom indoktrinacije privid istine nameće se kao bezobzirna kalkulacija i volja za moć političkih elita. Vlastodržačka manjina s karakteristikama grupne narcisoidnosti, u autoritarnim i totalitarnim sistemima s neograničenim ovlašćenjima, u svojoj nadmenosti, taštini i samoljublju, proizvodi strah, strepnju i frustraciju. Tu su žrtvovani i javni duh i slobodna javnost. Ugrožena je sloboda življenja i slobodna individualnost. Sa svojom neodoljivom žudnjom da pokorava i vlada podanicima, vlastodržac nije daleko od maligne narcisoidnosti, od stanja omamljenosti jer se radi o agresivnoj strasti. Tada je moguća i idolatrija sile, koju prati ohrabreno zločinstvo i nasilje. Tu bi trebalo videti izvore i početak samouništenja takve vlasti. Zato je neophodna vlast nad vlašću. Tek tada ona može postati odgovorna za svoje ponašanje i delovanje.

Ako je tačno zapažanje da je vlast najveći afrodizijak, opasna i opaka strast, koja može da zamrači svest, onda se zaista teško može i obuzdavati i kontrolisti. Mišljenju Dostojevskog da što je veća vlast to je „strasnija“ njena upotreba, pridružuje se sentenca lorda Aktona o tome da vlast najčešće ljude kvari, dok ih apsolutna vlast kvari apsolutno. Tragedija je neizbežna kad

je vlast u posedu vlastodržaca s neukrotivim narcističkim strastima. Vladati sobom preduslov je za pravednu i umnu vladavinu.

„Moderni narcis“, piše Rašković, „prevaljuje put od mita do vlastitog postojanja na poseban način i pomoću iracionalnih metafora. Iz oblasti fantazije ‘obožavani narcis’ ulazi u stvarnost mitskim i mističnim pripremama. Čovjek obožavanja daje pečat cijelom narcističkom sistemu. Narcis je asketa ili hedonist ali može biti i perfekcionista. Od velikih narcisa koji su stvorili vlastite pokrete i ideologije, hedonist je Musolini, a Hitler i Staljin su izraziti primjeri asketizma. Musolinijeva karakterna struktura dala je posebnu boju fašizmu, a asketski karakter Hitlera bitno je uticao na ponašanje ogromne nacističke mašinerije.“ To je taj nepoetični Narcis, koji nema dodirnih tačaka s mitskim Narcisom. U knjizi *Luda zemlja* Rašković zapaža da Narcis kao *gušitelj slobode*, u nastojanju da zagospodari ljudima, da ostvari potpunu vlast nad njima, obuzet je neprestanim programiranjem i manipulacijama. To je i razlog što postaje privrženik i monolitizma i centralizma. Tako lakše stiže i do narcisoidnosti društva. Rašković piše: „Ako postoji narcisoidnost jednog društva, onda nikako ne možemo izbjeći konstataciju o narcisoidnosti vođe, jer to jedno drugo uvjetuje. Osnovni uvjet za nastanak narcisoidnosti jednog društva jeste stvaranje saveza između velikih i malih narcisa, da se većina malih narcisa identificira s vođom i vođama. Tako se stvara savez koji omogućuje da se dijeli slava vođe, pamet i njegovi potencijali.“ Arogancija i netolerantnost sledi onima koji su *remetilački faktor* nametnutih normi koje je grupa proklamovala i usmerila „od grupe i za grupu“. Rašković ovakvu vrstu komunikacije vidi kao izrazito iracionalnu. Ona se vezuje za čovekove iracionalne slojeve, a usmerena je ka „stvaranju visoko organiziranog agresivnog sistema“. Njega su upražnjavali nacisti. Zato je i očekivano što je ovaj autor grupnu narcisoidnost prepoznao sa svojstvima posebnih oblika tiranije i despotizma.

U našoj novijoj istoriji poraza pokazalo se da se Narcis – vođa uspostavljao na nacionalističkom narcizmu kao kolektivističkoj osnovi. Teško je reći ko je koga više podsticao za ostvarivanje destruktivne političke predstave. Možda je najgore što su vođe – narcisi sopstveni fanatizam pridružili kolektivnoj narcisoidnosti i nacionalističkom fanatizmu. Stvorena je atmosfera nacionalističke narcisoidnosti, u kojoj je *moj narod* ovenčan superlativima, nikad sporan i problematičan. Frojdova ideja o „narcizmu malih razlika“, s fanatičnom mržnjom i iracionalnom agresivnošću, nedavno se empirijski mogla demonstrirati na primeru krvavog raspada jugoslovenske zajednice. Fanatizam je, inače, na nesreću, ukorenjen u kolektivnoj narcisoidnosti i monomaniji. Nacionalšovinizam, podstican mitologizacijom prošlosti, vodio je arhaizaciji društva i napredovanju u nazadovanju. To je bio jedan od načina da se nacionalna frustracija pretvori u šovinističku agresiju. Nacija koja se pojavljivala kao nadnaravan entitet bila je *pripremljena* da sve istorijske poraze doživljava, naknadno, kao pobjede! Što je najgore, *nebeski narod* nije se pripremio za susret sa zemaljskim nevoljama i s gubitničkom

realnošću. Izgleda da se još nije oslobodio nacionalističkog pijanstva i istorijskog samozaborava.

Vlastodržačka manjina, s neograničenim ovlašćenjima, u svojoj nadmenosti, taštini i samoljublju, u vreme ovdašnje autokratske vladavine, proizvodila je i još proizvodi strah, strepnju i frustraciju. Tu su žrtvovani i javni duh i slobodna javnost. Neprestano je ugrožena sloboda življenja i slobodna individualnost. Vlast koja se održava ohološću grube sile a ne razboritošću mudrosti i logikom racionalnosti daleko je od održive moći i politike kao umetnosti svesnog ostvarivanja mogućeg. Sa svojom neodoljivom žudnjom da pokorava i vlada podanicima, vlastodržac nije daleko od žestoke bolesti, od stanja omljenosti jer se radi o najžešćoj strasti. Tada je moguća i idolatrija sile, koju prati ohrabreno zločinstvo i nasilje. Tu bi trebalo videti izvore uništavanja društva i samouništenja vlasti. Zato je izuzetno važno da vlast spozna svoje granice i vlastita ograničenja. Neophodna je vlast nad vlašću. Tek tada, ona može postati odgovorna za svoje ponašanje i delovanje.

U odeljku pod nazivom *Narcizam i sublimacija*, u spisu *Narcizam*, Jovan Rašković obrazlaže međuzavisnost narcisoidnosti i sublimacije. Da bi ovu svoju ideju utemeljio nastoji da procese sublimacije poveže preko psihoanalize s naukom o kulturi. On tvrdi da su kultura i civilizacija sačinjene od *materijala sublimacije*. A pošto su narcisoidnost i sublimacija *izdanci* zajedničkog ishodišta, narcis i stvaralac su u temeljima ljudske prirode. Što je najvažnije, isprepletani su sadržaji narcisoidnosti i sublimacije. Oni su ukorenjeni u nezamenljivoj i neprozirnoj ljudskoj prirodi. Bez njih bi, piše Rašković, ljudsko biće bilo samo *osušeni ugarak*, biće bez stvaralačkog potencijala i unutrašnjeg podsticaja. „U sublimaciji je svako ishodište stvaralaštva, jer nema sublimacije bez fantazije, negacije, apstrakcije i držanja života na distanci. Bez ovih temeljnih sadržaja nema ni narcisoidnosti. Narcis i stvaralac su jedna osoba, jedan sadržaj, jedan temelj. Narcisoidnost i sublimacija su tjelesne kategorije. Oni pripadaju ljudskoj prirodi koja je postojala, historijski postojala i prije formiranja društva. U prirodnom sadržaju postoji visoka nadmoć unutrašnjeg svijeta.“ Tako je mislio i pisao Jovan Rašković. On je smatrao da su rasprave o narcisoidnosti neprekidno „na rubu upada u kontradikciju.“ Kad se socijalni sadržaji nađu u velikoj blizini s ontološkim sadržajima ljudskog bića, kad se individualna psihologija ukrsti s kolektivnim obrascima – kontradikcije su gotovo neizbežne. Rašković je pokazao da je psihoanalitička teorija sublimacije suštinski povezana s psihoanalitičkim pojmovima, pa otuda, uz sve razlike, nema bitnije distinkcije između psihoanalitičke teorije sublimacije i psihoanalitičke teorije Ega. „Ego ne prihvata smrt. Sublimacija je uporno, trajno, nevremenito, neiscrpno hvatanje sa smrću. Stvaralaštvo počiva u sjeni smrti. Stvaralac je tužni vitez koji pred sobom drži štit sublimacije.“ To je suština tog odnosa.

Povezanost narcisoidnosti i sublimacije vodi do simboličke delotvornosti. Tu se suštinski uspostavlja međuzavisnost jedne igre čiji je tok više u domenu dubljih slojeva ličnosti i hirovitog slučaja nego u kontinuitetu

kreativnih prosesa. Ta igra je i od racionalnog i iracionalnog, i od svesnog i od nesvesnog, i od strasti i od agresije. Njena vrednost temelji se na potencijalu sublimacije, a njene slabosti na snazi simulacije. Učinci narcisoidnosti i sublimacije ne tiču se samo čovekove stvaralačke samopotvrde već i njegove ljudske suštine. To znači i njegove sudbine.

A strategija zavodačenja prepoznata je ne kao suočavanje sa stvarnošću već kao *strategija opsene*, kao samozavodačenje i samozačaravanje posredstvom opsene. Tako je priča o zavodačenju dobila u mitu o Narcisu nova značenja koja je udaljavaju od ogledala – odraza. To je izuzetno važno i zbog promene prirode stvaralaštva, posebno umetničkog, i zbog novih poetika koje uzmiču tradicionalnom shvatanju umetničkog stvaralaštva. Kao svet za sebe, kao svet tvoračke posebnosti, umetnost opstaje u kreativnom očuđenju, izvan prozaičnog životnog iskustva, izvan odslikavanja postojećeg sveta. Povezanost narcisoidnosti i sublimacije vodi do kreativne delotvornosti. Vrednosti narcisoidnosti temelje se na potencijalu sublimacije. Učinci narcisoidnosti i sublimacije ne tiču se samo čovekove stvaralačke samopotvrde već i potvrde njegove ljudske složenosti, njegovog identiteta. Tu bismo mogli govoriti o blagotvornom, benignom osećanju narcisoidnosti.

U spisu Andre Žida *Traktat o Narcisu* nalazimo podnaslov *Teorija simbola*. Tragajući za mitom o Narcisu, Žid je zabeležio: „Narcis je bio savršeno lijep – i zato je bio čedan; prezirao je nimfe – jer je bio zaljubljen u sebe samog. Nikakav lahor nije remetio površinu izvora nad kojim je, miran i nadnesen, čitavoga dana posmatrao svoj lik...“ Narcis celog dana posmatra svoj lik! On je sanjalica, biće „koje se izdvaja iz sivila“. Ne može da se ukoloteči u svakodnevicu. Opsednut je idejom da se vidi, jer „biti – nije više dovoljno: treba sebi to dokazati“. On „hoće, na kraju krajeva, da sazna kakav oblik ima njegova duša.“ Narcis je, u stvari, pesnik. Živi da bi obznanjivao, jer onaj koji obmanjuje nepotreban je *i zao*. U tišini se saznaje i *nauči* šta obznaniti: „Simbol otkriva arhetip.“ I, eto, piše Žid, samo je umetničko delo „kristal – djelimični raj u kome ideja procvetava.“ Pojednostavljeno rečeno, postoji sublimacija koja daje kreativne plodove. Kad je reč o stvaralačkom potencijalu, da bi paradoks bio uverljiviji, dešava se zapravo ono o čemu je Žid svedočio: nežna biljka daje cvetove. Tu je sadržana ideja o pesniku, kao krhom i tvoračkom biću. A pesnik i jeste paradigma tvoračke krhkosti i umetničke posebnosti. Ako u čoveku nema pesnika nema u njemu ni stvaralačkog čudotvorstva ni tvoračke složenosti.

Bibliografija korišćenih dela

Bodrijar, Žan, *Simulakrumi i simulacija*, Svetovi, Novi Sad 1991.

Idem, *O zavodačenju*, Oktoih, Podgorica 2001.

Kosović, Dušan, *Psihoanaliza Karen Hornaj*, Čigoja štampa, Beograd 2011.

Lasch, Christopher, *Narcistička kultura*, Naprijed, Zagreb 1986.

Makijaveli, Nikolo, *Vladalac*, Ušće, Beograd 2004.

- Milovanović, K., Gavrić, T., *Rečnik simbola*, Narodno delo, Kragujevac 1994.
- Freud, Sigmund, *Collected Papers* (New-York, London:International Psycho-Analytical Library, 1950).
- Hornaj, Karen, *Neurotična ličnost našeg doba*, Čigoja štampa, Beograd 2004.
- Eadem, *Novi putevi psihoanalize*, Čigoja štampa, Beograd 2005.
- Eadem, *Naši unutrašnji konflikti*, Čigoja štampa, Beograd 2005.
- Eadem, *Neuroza i razvoj ličnosti*, Čigoja štampa, Beograd 2006.
- Rašković, Jovan, *Narcizam*, Univerzitetska riječ, Nikšić 1988.
- Idem*, *Luda zemlja*, Akvarijus, Beograd 1990.
- Trebešanin, Žarko, *Leksikon psihoanalize*, Matica srpska, Novi Sad 2003.
- Žid, Andre, *Granice umetnosti*, Kultura, Beograd 1967.

Ratko Božović,

University of Belgrade, Faculty of Political Science

Imperatives of a new Narcissus

Summary: The ideas of new Narcissus, presented in Christopher Lasch's book *The Culture of Narcissism*, are seen here as an important interpretation of narcissism because the newly-formed Narcissus is obsessed with the traumatic present and ignores the past and the future. Lasch also believes that the devaluation of the past is a certain symptom of cultural crisis. The narcissistic imperative – to be successful at the cost of destruction and evilness – contributes to this. Drawing on Otto Friedmann Kernberg's thesis, Slavoj Žižek discovers that a defect of empathy is the syndrome of a narcissistic personality. The other man is an unknown man and he remains out of reach, both emotionally and imaginatively or objectively and subjectively. Everything is subordinated to Narcissus's prestige and his insatiable affirmation. Hence, the perfect other is just an extension of the narcissist's great self. He turns into an unwanted other when the narcissist's expectations are betrayed. Those who dare to question the narcissist's self-affirmation become enemies. By inspecting the most important works of Karen Horney (*The Neurotic Personality of Our Time; New Ways of Psychoanalysis; Our Inner Conflicts; Neurosis and Human Growth*), the author shows that running away from his real self, Narcissus falls into the trap of alienation – from himself and from real life.

In the book *Narcissism*, Jovan Raskovic traces the deep connection between narcissism and aggression. Political leaders are the representatives of such characteristics. In order to fulfill his passion for ruling over people, Narcissus takes over the obligation to be director, the main actor and protagonist of his own self-presentation. He cannot survive without aggression and without irrational motivation. And since, as Raskovic believes, Narcissus is ontologically charged with aggression, it is understandable that he is amoral, a personality on the other side of moral.

Key words: narcissism, neurosis, personality, culture, conflict, crisis, aggression, sublimation

KARAKTERI POLITIČKIH VOĐA U SVETLU RAJHOVE PSIHOANALIZE

Sažetak: Vilhelm Rajh se oslonio na Frojđovu analizu karaktera i njegovu tipologiju. Rajh je u analizi karaktera od Džounsa i Abrahama preuzeo zavist i ambiciju koje, prema njima, proizilaze iz uretralnog erotizma. Svrha karaktera za Rajha je zaštita ega. Ta zaštita postaje „oklopljavanje“ ličnosti. Površinsko oklopljavanje ličnosti ispoljava se kao afektivno zakočen prisilan karakter i paranoidno agresivni karakter. Dubinsko oklopljavanje ličnosti pokazuje se kao histerični karakter. Rajh razlikuje faličko-narcistički, impulsivni, paranoidno agresivni i histerični karakter. Na osnovu Rajhove analize, razmatrana su tri tipa političkih vođa: politički vođa pobjednik, politički vođa uzurpator i politički vođa kao prepoznati izbavitelj. Kad je reč o vladavini, u savremenim politikama i političkom životu do izražaja je došla pojava populizma. Prema Rajhovoju analizi karaktera, savremene populističke vođe mešavina su njegovih tipova karaktera. Psihoanalitičari su dali veliki doprinos istraživanjem karaktera i istraživanju karaktera političkih vođa. Zbog posledica koje proizilaze iz karaktera populističkih vođa potrebno je zaštititi politički život od njihovih mogućih patologija i zloupotreba. To se može učiniti samo autoritetom zakona, odnosno vladavinom prava kao depersonalizovanim autoritetom.

Gljučne reči: Vilhelm Rajh, tipologija karaktera, populizam

Političke vođe pripadaju iracionalnim autoritetima u politici. Zajednička karakteristika svih njih jeste da su to ličnosti koje poseduju harizmu, odnosno neko svojstvo pomoću kojeg demonstriraju moć nad okolinom. Karakteri političkih vođa su nesporno složeni. Ta složenost proističe iz činjenice da se oni izdvajaju iz mase i pokazuju neke osobine privlačne masama. Tim karakteristikama političke vođe nameću se masi i pošto su izabrani pozicioniraju se iznad mase. U proučavanju njihovih složenih karaktera veliki doprinos dali su psihoanalitičari, posebno Sigmund Frojđ, ali i njegovi učenici i sledbenici. Jedan od njegovih sledbenika je i Vilhelm Rajh, čiji uvidi u karaktere doprinose osvetljavanju nevidljivih, odnosno tamnih strana političkih vođa.

Rajh se oslonio na Frojđovu analizu karaktera i njegovu tipologiju, ali je uzimao u obzir i pristupe kasnijih psihoanalitičara poput Ernesta Džounsa i Karla Abrahama. Kao što je Frojđ neke osobine ličnosti kao što su škrtost, sitničavost i urednost vezao za analni erotski nagonski potencijal, tako su Džouns i Abraham, analizirajući karakterne crte i povezujući ih s infantilnim nagonским snagama, uzimajući za primer zavist i ambiciju za koje su smatrali da proizilaze iz uretralnog erotizma.¹ Prema Rajhu, karakter se sastoji „od

1 Wilhelm Reich, *Analiza karaktera*, Naprijed, Zagreb 1987, str. 131.

trajne promjene ega koju možemo opisati kao očvršnuće“.² Svrha karaktera je zaštita ega kako od spoljašnjih tako i od unutrašnjih opasnosti.³ Rajh smatra da ta zaštita, koja postaje trajna, nije ništa drugo nego „oklopljavanje“. ⁴ Oklopljavanje je ograničenje „psihičke pokretljivosti ličnosti kao cjeline“. ⁵ Rajh je smatrao i da je oklop pokretljiv i da se njegovo reagovanje odvija „prema načelu ugone-neugode. U neugodnim situacijama oklop se steže; u ugodnim situacijama olabavljuje. Stupanj pokretljivosti karaktera, nečija sposobnost da se u nekoj situaciju otvori prema vanjskom svetu ili da se zatvori prema njemu čini razliku između karakterne strukture okrenute stvarnosti i neurotske karakterne strukture“. ⁶

Prema Rajhu, oblikovanje, odnosno oklopljavanje ličnosti može biti površinsko, ali i dubinsko.⁷ Primeri oklopljavanja na površini su *afektivno zakočen prisilan karakter* i *paranoidno agresivni karakter*.⁸ Dubinski oblikovan ili oklopljen karakter ličnosti je *histerični karakter*.⁹ Rajh je smatrao da porodični ambijent utiče na razvoj ega kod malog deteta i da se posle edipovske faze može očitati da li će buduća osoba postati neurotik ili će kod nje biti usklađena seksualna ekonomija koja je osnova društvene i seksualne

2 W. Reich, *op. cit.*, str. 132.

3 „Karakterni oklop se oblikuje kao trajna posljedica sukoba između nagonskih zahtjeva i vanjskog svijeta koji osujećuje ove zahtjeve. Njegova snaga i trajno opravdanje potječu iz stalnih sukoba između nagona i vanjskog svijeta. On je izraz i ukupan zbir ovih djelovanja vanjskog svijeta na nagonski život što su nagomilavanjem i kvalitativnom istorodnošću oblikovala povijesnu cjelinu. Ovo će biti odmah jasno kada pomislimo na poznate tipove karaktera kao što je ‚građanin‘, ‚činovnik‘, ‚proleter‘, ‚mesar‘ itd. Ovaj oklop oblikuje se oko ega, oko upravo onog dijela ličnosti koji leži na granici između biofiziološkog nagonskog života i vanjskog svijeta. Zato ga nazivamo *karakterom ega*“. W. Reich, *op. cit.*, str. 133.

4 *Ibid.*, str. 132.

5 *Ibid.*, str. 132.

6 *Ibid.*, str. 132.

7 Oblikovanje karaktera zavisi od časa „u kojem frustracija (uskrata) pogađa nagonski impuls; učestalosti i jačini frustracije (uskrate); nagonima koji su iskusili glavnu frustraciju; međusobnom odnosu između prepuštanja nagonima i frustracije; spolu osobe koja uglavnom uskraćuje (koja uzrokuje frustraciju); protiuslovljima u samim frustracijama. Sve uvjete određuje društveni red nekog vremena, a koji se odnosi na odgoj, moral i zadovoljavanje potreba; u krajnjoj liniji te uvjete određuje ekonomska struktura društva nekog vremena“. *Ibid.*, str. 136. Erih From je ukazao da on, Vilhelm Rajh i Karen Hornaj ne dele Frojdiv stav da je karakter uslovljen samo erogenim zonama, ne osporavajući pri tome uticaj erogenih zona. From, međutim, kao i Rajh, u oblikovanje karaktera uključuje društvene i istorijske okolnosti. Analiza ličnosti pokazuje „da u znatnoj meri zavise od sila koje su izvan njih, od drugih ljudi, ili ustanova ili prirode“. Erih From, *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd 1978, str. 132. Kao levičar koji je prihvatao marksizam, Rajh je, pored Frojdove analize karaktera, smatrao da na formiranje karaktera autoritarnih ličnosti utiče i autoritarno vaspitanje. To je dobro opisao u knjigama *Masovna psihologija fašizma* i *Prodor seksualnog morala*. O kritičarima Frojda pogledati rad Slobodana G. Markovića i Žarka Trebješanina. Slobodan G. Marković i Žarko Trebješanin, „Frojd i intelektualni tokovi XX veka“ u: *Aktuelnost Frojdove misli*, urednici Žarko Trebješanin i S. G. Marković, Institut za evropske studije, Informatika AD, Beograd 2016, str. 21–24.

8 Wilhelm Reich, *Analiza karaktera*, str. 134.

9 *Ibid.*, str. 134.

moći. Kod *neurotskog karaktera* ego postaje „toliko krut da u kasnijem životu ne može da dođe do usklađenog spolnog života i spolnog iskustva“.¹⁰ To postaje osnovica za nastanak i formiranje asketskih ideologija. Takođe, iz neurotskog karaktera oblikuju se fobije, odnosno strahovi i njima primereni drugi ekvivalenti.

Još u knjizi *Politika i zlo* izdvojio sam tri tipa političkih vođa: *političke vođe pobednici*; *političke vođe uzurpatori*; i, *političke vođe kao prepoznate izba-vitelje*.¹¹ Kada je u pitanju politički život, karakteristično je da političke vođe stupaju na scenu najčešće kao ratni pobednici, ali i kao ratni ili krizni uzurpatori, a u nekim situacijama, posebno u vremenima kriza i velikih problema, ugrožene mase prepoznaju i učitaju harizmu onima koji su dobili zadatak da im se obrate. Dolazak ovih vođa na čelo država, partija i pokreta najčešće je izvan zakona, pravila i normi. Dolaze na scenu kao uragani, iznenada i munjevito rušeći pred sobom sve dotadašnje svetosti, običaje i rituale, tradicije i obrasce ustaljenog načina delovanja i ponašanja i u uređenim društvima i državama procedure koje zloupotrebljavaju ili prilagođavaju da učvrste vlast. Dolazeći van normi, zakona i procedura, oni nastavljaju da se tako i ponašaju. Često uvode nove norme, zakone i procedure, ali se prema njima odnose tako što smatraju da one ne važe za njih već za sve ostale. Tako sebe doživljavaju kao mesije koje mesijanski donose dobrobit, kako oni misle, svima u zajednici, društvu ili državi. Ta mesijanska uloga isključuje da se i sami potčinjavaju onome što nameću drugima. A to što nameću smatraju najboljim za druge, koje oni na taj način daruju.

U tom mesijanskom sveznalačkom i nepogrešivom ponašanju i delovanju psihoanalizari su analizom karaktera prikupili bogat materijal koji omogućava da se u ove ličnosti pronikne i da se izdvoje crte karaktera koje ih obeležavaju. U ovom radu pokušaću da izdvojim neke od tih crta ovih složenih karaktera političkih vođa. Nesporno je da se njihovo ponašanje i delovanje kreće od zdravog do bolesnog, od normalnog do nenormalnog, od agresivnog do destruktivnog. Sve je to izmešano u njihovim ličnostima, duboko isprepletano, a situacije čine da neke od tih karakteristika dobiju dominantan značaj, odnosno preplave ličnost političkog vođe i samog vođu zavedu kao što i on druge zavodi. Njihovi postupci mogu upravo analizom karaktera, koju su psihoanalizari izoštrili, da razotkriju njihova unutrašnja stanja, često skrivena i nevidljiva, koja proizilaze iz strukture njihove ličnosti.¹²

10 *Ibid.*, str. 135.

11 Čedomir Čupić, *Politika i zlo*, Čigoja štampa, Beograd 2002, str. 205.

12 Pod karakterom Rajh podrazumeva „ukupan zbroj svega onoga što ego stvara kao tipične načine reagiranja, tj. načine reagiranja karakteristične za jednu određenu osobu. Pod karakterom, ukoliko, mislimo bitno dinamički određeni čimbenik koji se izražava u karakterističnom ponašanju neke osobe: hod, izraz lica, držanje, način govora i drugi načini ponašanja. Taj karakter ega je sačinjen od elemenata vanjskog svijeta, zabrana, nagonskih ograničenja i najrazličitijih oblika poistovjećivanja. Prema tome, sadržani elementi oklopa karaktera vuku svoje porijeklo iz vanjskog svijeta... Civilizirani čovjek ima mnogo sredstava da se zaštiti od stvarnih opasnosti vanjskog svijeta, naime društvene uredbe u svim

Posebnu ulogu igra onaj tamni nevidljivi deo u strukturi ličnosti – id, odnosno taj okeanski kazan iz kojeg kuljaju nepoznate nagonske energije. Od toga kako se te energije kanališu najščeće zavisi i kakav će karakter ličnosti biti formiran. Nagonska energija traži realizaciju koja može biti surova, nasilna i razarajuća. Ako se ne ojača ego i superego, odnosno ne nađu pravi filteri i kanali kroz koje će ta energija biti propuštena, moguće je da ona haotično pogađa ne samo ličnost u kojoj se nalazi nego i okolinu koja od te ličnosti zavisi. Ono što često pritiska realizaciju nagonske energije, ili što je zaustavlja, stvara frustracije koje mogu imati opasne posledice po ličnost. Frustrirana energija traži izlaz najščeće u različitim vrstama kompenzacija. Frustracije i kompenzacije kada su u pitanju političke vođe dobijaju na težini jer iza njih stoje često ogromne mase koje po diktatu tih frustracija i kompenzacija mogu da budu upotrebljene i, što je još gore, zloupotrebene.¹³ To su uzroci nastanka i usmeravanja ogromne rušilačke energije koja ne preza ne samo od zločina već i potpunog razaranja svega oko sebe.

U svetlu Rajhove analize karaktera ocrtaću karakter *političkih vođa pobednika*. Kao što sam ranije pisao u knjizi *Politika i zlo*, političke vođe pobednici su nesporno snažne i silovite ličnosti. Njihova harizma je izrazito vidljiva. Ona im najščeće pomaže da uspevaju u svojim namerama i planovima, posebno u najtežim trenucima po zajednicu, društvo i državu, a to su ratna stanja ili revolucionarni prevrati. Oni uspevaju da se nametnu i da izađu „kao pobednici sa određenom vizijom, ciljevima i načinima budućeg organizovanja života u zajednici“.¹⁴

Prema Rajhovoju karakterologiji, ovaj tip političkog vođe mogao bi se označiti kao *faličko-narcistički karakter*. On je u nastupu samouveren, često drzak, energičan, po potrebi elastičan, posebno kad treba primeniti neko od lukavstava ili prevara.¹⁵ Oni drskost zamenjuju veličinom, nečovečnost čvrstinom, a prepredenost pameću, kako je sjajno ocrtao Žan de la Brijer u knjizi *Karakter*.¹⁶ Fizičkim držanjem, odnosno pogledom i pokretom ostavljaju veliki utisak na masu. Rajh, prema telesnoj tipologiji Ernsta Krečmera, taj karakter svrstava u *atletski tip*, smatrajući da u nekim izuzetnim slučajevima

njihovim oblicima. Osim toga, zato što je visoko razvijen organizam, on ima mišićni aparat koji mu omogućuje da pobjegne ili da se bori i um koji mu omogućuje da predvidi i izbjegne opasnosti“. Wilhelm Reich, *Analiza karaktera*, Naprijed, Zagreb 1987, str. 146.

- 13 „Među novijim istorijskim ličnostima Hitler je pravi primjer čovjeka koji je doživljavao gorka poniženja, pa je zato cio svoj život posvetio fantastičnoj želji za trijumfom nad beskrajnom ljudskom gomilom. U njegovom slučaju začarani krug (*circulus vitiosus*), koji stalno pojačava ovu primarnu potrebu, veoma je jasan. Jedan od ovih začaranih krugova razvija se iz činjenice da je on mogao da misli samo u kategorijama trijumfa i poraza. Zbog toga strah od poraza dovodi do toga da su dalje pobjede sve neophodnije. Štaviše, osjećanje veličine, koje svaka pobjeda još pojačava, čini da mu je krajnje nepodnošljivo da bilo koji čovjek, ili bilo koja nacija, može biti u stanju da ne prizna njegovu veličinu“. Karen Hornaj, *Neuroza i razvoj ličnosti*, Čigoja štampa, Beograd 2006, str. 22.

14 Čedomir Čupić, *Politika i zlo*, str. 204.

15 Wilhelm Reich, *Analiza karaktera*, str. 187.

16 Žan de La Brijer, *Karakter*, Dereta, Beograd 1991, str. 277.

može da poprimi pikničke karakteristike.¹⁷ Takođe, on je nadmen i prezrivo agresivan. Agresivan je u delovanju.¹⁸ U stalnoj je jurišnoj napetosti. Najčešće u postupcima prema saradnicima demonstrira stalno nadmoć. Ako je u detinjstvu doživeo razočarenja u ljubavi, sklon je *faličko-sadističkoj osveti*, posebno prema seksualnom objektu.¹⁹ On prihvata strast, a odbacuje ljubav kao uživanje koje može dovesti u pitanje samouverenost, borbenost i spremnost na junačke podvige. Strast podstiče juriš, a ljubav slabi agresivnu energiju. Nije redak slučaj da politički vođa koji je izrastao kao pobednik u ratu ili prevratu završi u miru kao uzurpator.

Narcističke političke vođe dobro se snalaze u okolnostima gde se više ceni pojavnost nego sposobnost, više polet nego postignuće, više pobjeda nego odgovorno obećanje. Oni se najbolje samopotvrđuju i samopoštuju ako među ljude ali i bliske saradnike unose sumnju, nemir, strahove i paranoju.²⁰ Oni su radikali koji se prikazuju i prurušavaju u dobročinitelje, koji su spremni da se žrtvuju. Sve to rade ne zbog toga da bi dali praktične rezultate već da se lično samopotvrde. To samopotvrđivanje nije plod realizovanih obećanja nego samodramatizovanje koje ih ispunjava. Uživaju u manipulacijama među ljudskim odnosima u kojima ljude svode na psihologiju miševa i pacova. Huškajući jedne na druge – sve ih podržavaju. U tom ludilu koje nastaje među ljudima, a koje oni proizvode, najbolje se snalaze, osećanju i uživaju. Kad okupi pripadnike i saradnike, sve ih učini malima i ustrašenim da mogu brzo da

-
- 17 Wilhelm Reich, *Analiza karaktera*, str. 187. Atletskom tipu ustrojstva, prema Krečmeru, odgovara psihički tip i temperament shizotimni. Shizotimnici su najčešće skloni fanatizmu i fantaziji. Oni su u politici kruti, beskompromisni, a kada su na vlasti, tirani. Vladimir Dvorniković, *Karaterologija Jugoslovena*, Prosveta, Beograd i Niš 1990, str. 85–86.
- 18 „Djelatnost faličko-narcističkog karaktera razlikuje se od one prisilnog karaktera po većoj temeljnosti u detaljima i većoj darovitosti. U faličko-narcističkih muškaraca erektivna potencija je za razliku od orgastičke potencije vrlo dobro razvijena. Odnosi sa ženama su poremećeni tipičnim potcjenjujućim stavom prema ženskom rodu; unatoč tome su predstavnici ovog karakternog tipa izrazito poželjni spolni objekti jer u svom izgledu pokazuju sva obilježja očite muškosti. Iako nije rijetkost, faličko-narcistički karakter među ženama daleko se rjeđe nalazi. Neurotski oblici su obilježeni aktivnom homoseksualnošću i kličtoralnom uzbuđljivošću. Genitalno zdraviji oblici odlikuju se velikom samosviješću koja se temelji na fizičkoj snazi ili ljepoti. Gotov svi oblici muške i ženske homoseksualnosti, većina slučajeva takozvanog moralnog ludila, paranoja i srodni oblici shizofrenije i, što više, mnogi slučajevi eritrofobije i vidljivo sadistički spolni nastrani muškarc, pripadaju faličko-narcističkom karakternom tipu. Žene stvaraoči spadaju često u ovu kategoriju“. Wilhelm Reich, *Analiza karaktera*, str. 188.
- 19 Prema Rajhu, ovom karakteru pripadaju Napoleon i Musolini. Rajh smatra da „spoj faličkog narcizma i faličkog sadizma praćen istodobnom kompenzacijom pasivnih i analno-homoseksualnih poticaja stvara psihička ustrojstva najjače nabijana energijom“. *Ibid.*, str. 191.
- 20 „Narcis se ne može poistovjetiti s nekim drugim a da tog drugog ne doživljava svojim produžetkom. Nesposoban za poistovjećivanje... on je stoga neposoban štovati heroje i suspregnuti nevjericu koja omogućuje ulaz uobraziljom u živote drugih, istovremeno priznajući njihovo samostalno postojanje. Narcističko društvo štuje slavu a ne glasovitost, i uvodi spektakl na mjesto starih oblika teatra koji su poticali poistovjećivanje i ugledanje upravo stoga što su pažljivo čuvali stanovitu razdaljinu između gledališta i glumaca, štovaoca heroja i samog heroja“. Christopher Lasch, *Narcistička kultura*, Naprijed, Zagreb 1986, str. 97.

izgube i to što su dobili. Tako ih oni gutaju omalovažavajući ih i ponižavajući ih. To im stalno priređuju. Mnogi od potčinjenih sve to počinju i sami da primenjuju na sebi potčinjene u hijerarhiji vlasti. Tako narcistički vođa piramidu vlasti pretvara u paranoidnu piramidu. To je primer ludila na vlasti.²¹

Političke vođe uzurpatori odgovarali bi Rajhovom *impulsivnom karakteru*. Ovaj karakter vodi nagon, posebno njegovi sadistički podsticaji. Nagon je kod ovog karaktera u službi odbrane protiv zamišljenih situacija opasnosti, kao i opasnosti koje proizilaze iz nagona. Uzurpatore karakterišu neumerenosti svih vrsta.²² One su posledica „poremećene genitalne strukture“.²³ Kod njih je „libidna ekonomija u bijednom stanju, spolni zastoj povremeno povećava tjeskovu iz koje nastaju neumjerenosti“.²⁴ Oni su hladni osvajači vlasti. Vlast će uvek ostati kao istovremeno „kobno i blagotvorno delovanje... okrepljujućeg pakla, sinteze otrova i leka za sve bolesti“²⁵ – kako je pisao Emil Sioran. Tuđu nesreću koriste za svoje sebične interese. Njihovo vladanje „zavisi od njihove hirovite volje, a jedini cilj im je lična korist“.²⁶ Oni su „nezajazljivi uzurpatori, samovoljnici, siledžije spremni na svaki oblik terora radi uspostavljanja i zadržavanja vlasti. To je vlast siledžija, terorista i monstruma. Pod njihovom vladavinom pojedinci nestaju a narodi se smanjuju“.²⁷ U ime opasnosti o kojoj stalno govore sve terorišu i stalno pozivaju i ističu da su oni garant stabilnosti i sigurnosti. Tacit je upozoravao da u „metežu i razdoru najviše je snage u onoga najgorega“.²⁸ A Žan Žak Ruso istakao je da „krvožedne životinje vladaju samo u pustinjama“.²⁹ Mnogo kasnije Emil Sioran je zapazio da bi čovek postao tiranin „neophodan je jedan mentalni poremećaj“.³⁰ Ambicija kao droga pretvara političkog vođu u „potencijalnog ludaka“.³¹ Oni preziru mase, istakao je Rajh u knjizi *Masovna psihologija*

-
- 21 Erich Fromm ističe da „narcisoidni vođa ne upotrebljava svoju narcisoidnu karizmu jedino kao sredstvo političkog uspjeha; njemu su potrebni uspjeh i aplauz radi vlastite mentalne ravnoteže. Ideja njegove veličine i nepogrešivosti u osnovi je zasnovana na njegovoj narcisoidnoj grandioznosti, a ne na stvarnim dostignućima njega kao ljudskog bića. Pa ipak, on ne može djelovati bez narcisoidnog naduvavanja, jer njegova ljudska srž – uvjerenje, svijest, ljubav i vjera – nije naročito razvijena... Javni uspjeh je, tako reći, njihova samoterapija protiv depresije i ludila. Boreći se za svoje ciljeve, oni se u stvari bore za svoje zdravlje.“ Erich Fromm, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Naprijed, Zagreb 1976, str. 28.
- 22 Wilhelm Reich, *Analiza karaktera*, str. 138.
- 23 *Ibid.*, str. 138.
- 24 *Ibid.*
- 25 Emil Sioran, *Istorija i utopija*, Gradac, Čačak 1987, str. 40.
- 26 Čedomir Čupić, *Politika i zlo*, str. 205.
- 27 *Ibid.*
- 28 Tacit, *Historije*, Latina et Graeca, Zagreb 1987, str. 291.
- 29 Jean Jacques Rousseau, *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima – Društveni ugovor*, Školska knjiga, Zagreb 1978, str. 143.
- 30 Emil Sioran, *Istorija i utopija*, Gradac, Čačak 1987, str. 41. „Tiranin mučen strašnim snovima, mračnim slutnjama i unutrašnjim plašnjama, jeste tipična figura. Spolja bezobziran, tvrd i nepristupačan svakoj sceni, podložan svakoj čudljivosti, kao da je najnesamostalnije, najsvatljivije biće“. K. G. Jung, *Psihološki tipovi*, Matica Srpska, Novi Sad 1978, str. 458.
- 31 Emil Sioran, *Istorija i utopija*, Gradac, Čačak 1987, str. 40.

fašizma.³² Političke vođe uz pomoć masa se uzdižu, ali se vremenom od njih sve više plaše. Masama lako obećavaju, ali obećanja najčešće ne realizuju. Oni rade za narod, ali samo ovaj koji ih podržava. Ostali pripadnici naroda nisu narod već su izdajnici i neprijatelji.

Treći tip političkih vođa koje sam označio kao *političke vođe prepoznati izbavitelji*,³³ u svjetlu Rajhove analize karaktera ličnosti proizilaze iz pobune protiv očevih planova. Ove vođe zavise od masa. Njihove mase ustoličuju jer u njima prepoznaju neke svoje karakteristike. Rajh ističe da su vođe „često izraz masovne volje prosečne ljudske strukture. Oni misle i rade s puno proturječja, upravo u skladu s proturječjima prosječne ljudske mase“.³⁴ U masama dominiraju ljudi koji se dvoznačno odnose „spram autoriteta: pobuna protiv autoriteta: *pobuna protiv autoriteta uz istovremeno priznavanje i podvrgavanje* centralni je faktor svake malograđanske strukture na prijelazu iz puberteta u punu odraslost, posebno izražen kod proleterskog načina života“.³⁵

Političkim vođama odgovara podanička struktura ličnosti. Prema Rajhu, ta ličnost je mešavina seksualne „impotencije, bespomoćnosti, potrebe za osloncem, čežnja za vođom, straha od autoriteta, bojažljivosti za život i misticizma“.³⁶ Paradoks podaničke ličnosti jeste da je ona istovremeno sklona i buntovništvu i ropskom potčinjavanju.³⁷ Ove ličnosti su nesposobne za demokratiju jer „o njihove strukture razbijaju se pokušaji da se izgrade ili uzdrže uistinu demokratski vođene organizacije. Oni su masovno psihološko tlo na kojem se mogu razvijati diktatorske pohote i birokratska nagnuća demokratski izabраниh vođa“.³⁸ Autoritarna politika s autoritarnom porodicom, prema Rajhu, dvostruko osakaćuje ljude: prvo, patrijarhalnim moralom koji seksualno potiskuje (seksualno potiskivanje ima za posledice neuroze,³⁹ duševne bolesti i ponekad zločine iz seksualnih pobuda); i, drugo, „proizvodi

32 Prema Rajhu, „Hitler u biti prezire mase s čijom pomoći želi provesti svoj imperijalizam“. Hitler je u *Majm kampfu* priznao: „Raspoloženje je naroda bilo uvijek samo izraz onoga što se odozgo utvuljuje javnome mnijenju“. Vilhelm Rajh, *Masovna psihologija fašizma*, Ideje, Beograd 1973, str. 47.

33 „Slavljen je kao izbavitelj, a ostavio je svet u ruševinama, u njegovo ime su milioni ljudi prognani, mučeni, ubijeni – što je birokratskom preciznošću zabeleženo – njegova vladavina ostavila je tragove užasa koji su se duboko urezali u svest modernog društva... Hitler se odlikovao posebno ciničnom beskrupuloznošću; bez dvoumljenja je bio spreman da žrtvuje hekatombe ljudi na oltaru svoje pohlepe za moći, svoje bolesno-sadističke osvetničke žudnje i svojih ludih ideja, uz istovremeno besramno izigravanje časnih nacionalnih i/ili ideoloških motiva“. Anton Nojmajer, *Hitler*, ITP „Pharos“, Beograd 2004, str. 8.

34 Wilhelm Reich, „Protuslovlje nacionalsocijalizma“, *Pitanja*, No. 2–3 (1989), str. 40.

35 Vilhelm Rajh, *Masovna psihologija fašizma*, Ideje, Beograd 1973, str. 44.

36 Wilhelm Reich, *Spolna revolucija*, Naprijed, Zagreb 1985, str. 110.

37 Kad se potčinjava ona može zavoleti tiranina „jer se čoveku događa da više voli da gnjije u strahu nego da se suoči sa strepnjom što je oseća pred zahtevom da bude slobodna ličnost“. Emil Sioran, *Istorija i utopija*, str. 53.

38 Wilhelm Reich, *Spolna revolucija*, str. 110.

39 Neuroze ne proizilaze iz zabrane polnog snošaja ili masturbiranja. Rajh smatra da se može imati i polni snošaj ili masturbirati, a da se neuroza ne otkloni. Naime, u suštini neuroze nije samo zabrana snošaja ili masturbiranja već „nesposobnost postizanja zadovoljenja“.

podanike koji strahuju pred autoritetom i boje se za svoj život te tako uvijek se iznova stvara mogućnost da šačica vlastodržaca vlada masama⁴⁰.

Rajh je, istražujući rušilački nagon, zaključio da se taj nagon ne manifestuje otvoreno i slobodno nego da je uvek „prikriven suprotnim karakternim obeležjima“.⁴¹ Tako u onim „životnim situacijama koje zahtevaju agresiju, delatnost, odlučnost, zauzimanje stava javljaju se, umesto toga, učtivost, oklevanje, uzdržanost, lažna skromnost, ukratko, karakterne crte koje važe visokovredne ljudske vrline. Nema sumnje, međutim, da u ovom slučaju *paralizuju svako razumno delovanje, svaki živi, delatni podsticaj* pojedinca. Ukoliko se i probije tračak agresivnosti, ona je najčešće zbrkana, lišena cilja i predstavlja masku dubljeg osećanja nesigurnosti ili patološkog egotizma. Drugim rečima, ne radi se o zdravoj, razumom vođenoj, već o *patološkoj agresiji*“.⁴² Ta prikrivena patološka agresija upravo dolazi do izražaja kod mnogih političkih vođa. Na primer, oni javno često insistiraju na skromnosti, a konkretno se neskromno ponašaju, ili kad govore o odlučnosti najčešće oklevaju ili izmene stav preko noći. Prvo govore o nečemu s velikom oštrinom, da bi često već sutradan to relativizovali pokazujući lažnu učtivost. Takođe, i obrnuto, u prvoj reakciji na nešto nepovoljno pokazuju uzdržanost, a potom, zakasnelo, progovori njihovo pravo stanje koje je patološki agresivno.

U savremenim politikama i političkom životu izražena je pojava populizma, odnosno populističkih pokreta, ideologija i stilova. To je zahvatilo savremene demokratije, posebno poretke u kojima se tek uspostavljaju demokratske vladavine. Upravo u njima posebno dolazi do izražaja ličnost političkog vođe, odnosno njegove karakterne osobine.⁴³

Karakteristični političkih vođa su, u svetlu Rajhove analize, mešavina, s jedne strane, faličko-narcističkog i impulsivnog karaktera, a, s druge strane, paranoidno agresivnog i histeričnog karaktera. Ovakva mešavina karaktera ljude, odnosno mase, ekstremno privlači ili ih od sebe udaljava. Tu je na delu logika „ili-ili“. Ili ljude ovi karakteri privlače i opčinjavaju, ili ih ljudi preziru i u potpunosti odbacuju.

Populističke vođe iz faličko-narcističkog karaktera praktikuju oholost i samouverenost. Oholost je često sirova i surova, vulgarna i banalna. Iza samouverenosti najčešće se krije veliki apetit bez pokrića i ambicija sveznalaštva, odnosno onipotentnosti. Oni se ponašaju tako što pokazuju da se u sve

Prema njemu, neuroza je „orgastička nemoć“. Vilhelm Rajh, *Funkcija orgazma*, A-Š Delo, Beograd 1988, str. 127.

40 Wilhelm Reich, *Spolna revolucija*, str. 111.

41 Vilhelm Rajh, *Funkcija orgazma*, str. 122.

42 *Ibid.*, str. 122–123.

43 Nažalost, demokratski poreci dopuštaju da se u njima „množe razmetljivci, nagvaždala... beznačajni ludaci“ (Emil Sioran, *Istorija i utopija*, str. 50) koji se upuštaju u osvajanje vlasti. Oni je svojom upornošću vremenom i osvoje. Dolaze na vlast po demokratskim procedurama da bi te procedure potom menjali prema svojim potrebama, interesima i ludostima, a institucije ponizili i stavili u ličnu službu. Tako postaju u ime demokratije dželatni demokratije.

razumeju, da sve znaju čak i do nekih sitnih činjenica. U stvari, iza toga se krije poluobaveštenost i poluznanje, često bez razumevanja i osmišljenosti. Više je to paradiranje i samouvereno saopštavanje laži koje se predstavljaju kao istine.⁴⁴ Istovremeno, kod njih se pokazuje i impulsivnost, odnosno impulsivni karakter. Kod tog karaktera nagon je stavljen, posebno njegovi sadistički podsticaji, „u službu odbrane protiv zamišljenih situacija opasnosti, kao i opasnosti proizašlih iz nagona“.⁴⁵ Populističke vođe stalno izmišljaju opasnosti i često ih plasiraju preko svojih ljudi u medijima. U tim izmišljenim opasnostima u prvi plan stavljaju svoju ličnost, navodeći da opasnost po nje-ga jeste opasnost po stabilnost i bezbednost građana i države.

Prevrtljivost populističkih vođa pokazuje još jedan karakter koji se nalazi u njima, histerični karakter. Oni se sami uveravaju, a pri tome i druge hoće da uvere, u najneverovatnije stvari.⁴⁶ To, međutim, može vrlo kratko da traje jer već u prvoj novoj najverovatnijoj stvari oni prestaju verovati u onu prvu. To je primer njihove i brze i velike prevrtljivosti. Zbog toga njima ne treba nikad ništa verovati. Kod njih nema nikakve doslednosti niti predvidljivosti. Upravo te brze promene zatiču i njihove pristalice, ali i mase, pa ne mogu brzo da se osveste i uvide te nagle i ekstremne promene, ne samo u mišljenju nego i u delovanju i odlukama. Tom histerijom kao da mase magijski općine. Verovatno te munjevite promene mase zatiču i one se magijski prepuštaju toj dramatičnoj općinjenosti kojom ih vođe zavode. Populističke vođe često pokazuju agresivnost, odnosno u njima progovara agresivni karakter koji se ispoljava u svadljivosti i nakostrešenosti. To se spolja manifestuje kao parano-idno-agresivna reakcija.⁴⁷ Oni su istovremeno agresivni i prepadnuti. To je primer kukavičke agresivnosti.

Populističke vođe najčešće su prostački demagozi. Oni su primer kako se obezvređuju reči i stvari. U njihovim istupima izjednačavaju se istina i laž, ali i kompromituju institucije i javni život. U demagoškim istupima oni su „đavoli u ljudskom liku, rđavi ljudi, destruktivne prirode. Iza njihovog jedno-stranog i plamtećeg govora sve se urušava, gori i nestaje. Oni su proizvođači haosa i pustošenja.“⁴⁸ Populističke vođe demagogijom upropašćavaju i po-litički i društveni život. Tamo gde oni upravljaju ne gube smisao samo reči nego se gube i teritorije te države.

Populističke vođe imaju tiranske karakteristike jer su sklone da „seju razdor i klevete, podbadaju prijatelje protiv prijatelja“, ali i „osiromašuju

44 Jedan populistički vođa samouverenost je manifestovao tako što je u jednoj televizijskoj emisiji rođenu majku ubeđivao da on bolje od nje zna kako je izgledao i koliko je težio kada se rodio, demonstrirajući tako nešto što ima sve odlike parapsihološkog ili mističnog zanosa. Na majčinu opasku da to nije tačno, on joj je lepo objasnio da ona ne zna kolika je njegova težina tada bila, a da on – zna.

45 Wilhelm Reich, *Analiza karaktera*, str. 138.

46 *Ibid.*, str. 176.

47 *Ibid.*, str. 149.

48 Čedomir Čupić, *Politika i odgovornost*, Udruženje za političke nauke Srbije, Čigoja štampa, Beograd 2010, str. 66.

svoje podanike.⁴⁹ Oslanjajući se na doušnike, oni preko njih među ljude seju strah. Ljudi se plaše da slobodno govore jer su u strahu od špijuna i još više od osveta koje slede. Najčešće su osvete gubitak posla ili degradiranje u profesionalnoj hijerarhiji, kao i huškanje rđavih ljudi da ih na poslu maltretiraju, odnosno zlostavljaju.⁵⁰ Ove vođe stvaraju stanje nepoverenja među ljudima. Takođe, pod njihovom vlašću ljudi se osećaju nemoćno kada je u pitanju društveni i politički život, ali žive u egzistencijalnom strahu zbog mogućeg gubitka posla. Populističke vođe od njih očekuju stalno dodvoravanje, pokoravanje i poniznost. To posebno važi za najbliže saradnike. Od njih se očekuje da u prvoj rečenici u javnom obraćanju spomenu genijalnost vođe, njegovu sposobnost, viziju i misao. Saradnici na položajima premijera i ministara više liče na papagaje koji stalno pominju vođino ime, nego na ozbiljne državnike i izvršioce državnog i društvenog naloga. Ove vođe, kad prigrabe vlast, smatraju „da im ona pripada zauvek“.⁵¹ Pošto ih je narod izabrao, „nema ničeg većeg, značajnijeg i bitnijeg od tog izbora naroda, a da oni kao njegovi izabranici ne smeju ni da pomisle, niti da dozvole, da odu s vlasti. Prema njima, to bi bila izdaja naloga naroda“.⁵²

Aristotel je zaključio da se naš karakter „određuje po dobrim ili rđavim odlukama koje donosimo a ne po našim mišljenjima“.⁵³ Karakter se upravo ispoljava, odnosno spolja manifestuje, po odlukama. Odluka je kristalizovano mišljenje. Mišljenje je apstraktno a odluka konkretna. Odluka podrazumeva misao i aktivnost. Odluka je mišljenje koje je aktivno i koje se realizuje. Dobri i rđavi karakteri upravo se odlukama pokazuju i dokazuju. Populističke vođe su primer karaktera koji donose pogrešne odluke ili ih najčešće nikada i ne realizuju.

Zbog štetnih posledica populističke vođe treba zaustaviti autoritetom zakona, odnosno vladavinom prava kao depersonalizovanim autoritetom. U ustavima država trebalo bi ograničiti vlast političkom vođi samo na četiri godine kako oni ne bi mogli da izbornim manipulacijama produžavaju svoju vlast. Njihove izbore treba računati samo četiri godine, nezavisno od toga

49 Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd 1970, str. 190.

50 „Tirani vole rđave ljude zato što uživaju u laskanju, a čovek slobodna duha ne ume da laska. Plemeniti ljudi umeju da vole, ali ne i da laskaju. A rđavi ljudi mogu da se upotrebe za nečasne poslove, jer ‘klin se klinom izbija’, kako kaže poslovice. Tiranin, isto tako, ne trpi plemenita i slobodna čoveka jer smatra da samo on može da ima te vrline, i da plemenitost i slobodoumnost smanjuje njegov autoritet i umanjuje njegovu vlast. Stoga tirani mrze takve ljude jer smatraju da su opasni po njihovu vlast“. Aristotel, *op. cit.*, str. 191–192.

51 Čedomir Čupić, Milica Joković, „Populizam i ogoljeni pragmatizam“ u: *Populizam*, Centar za piolitikološka istraživanja i javno mnjenje, Institut društvenih nauka, Beograd 2017, str. 42.

52 *Ibid.*, 42–43.

53 Aristotel napominje da „mišljenje odnosno verovanje postoji o svemu, o večnom i o nemogućnom ništa manje nego o onome što je u našoj vlasti. A, sem toga, verovanja se dele na pogrešna i tačna, a ne na rđava i dobra, kao što je pretežno slučaj kod izbora“. Aristotel, *Nikomahova etika*, Kultura, Beograd 1970, str. 57.

koliko će oni puta u toku te četiri godine raspisati vanrednih izbora. Takođe, ako je politički vođa na vlasti prilikom izbora treba da podnese ostavku da bi omogućio ravnopravnost svim učesnicima u izbornom procesu. To treba ugraditi u ustav, ali i u zakone o predsedniku i vladi. Samo ograničeni mandat i moćne institucije mogu da spreče političke vođe uzurpatore, ali i političke vođe populiste, da se stave iznad zakona i izvan vladavine prava. Na taj način ograničavaju se mogućnosti da njihovi karakteri počine veliku štetu, zločine i zlo u društvu i državi.

Psihoanaliza i psihoanalitičari dali su veliki doprinos istraživanju karaktera, samim tim i karaktera političkih vođa. Psihoanalitičari ulaze u naš unutrašnji mikrokosmos i iz njegovih beskonačnosti u kojima su isprepletane mogućnosti reda i haosa izvlače najčešće prikrivene delove koje odaju manifestacije. Ako ličnost u izgradnji ne koristi tu duboku skrivenu mogućnost reda i ne izradi mreže da kontroliše ispoljavanje haosa, onda na površinu izleće opasni unutrašnji haotični potencijal koji pod spoljnim frustracijama počinje da dominira nad njenim karakterom. Upravo se pokazuje da to dolazi do izražaja kod populističkih političkih vođa.

Bibliografija:

- Aristotel, *Nikomahova etika*, Kultura, Beograd, 1970.
Idem, *Politika*, Kultura, Beograd 1970.
Čupić, Čedomir, *Politika i zlo*, Čigoja štampa, Beograd 2002.
Idem, *Politika i odgovornost*, Udruženje za političke nauke Srbije, Čigoja štampa, Beograd 2010.
Čupić, Čedomir, Joković, Milica, „Populizam i ogoljeni pragmatizam“ u: *Populizam*, Centar za političkoistraživanja i javno mnjenje, Institut društvenih nauka, Beograd 2017.
Dvorniković, Vladimir, *Karakterologija Jugoslovena*, Prosveta, Beograd i Niš 1990.
Fromm, Erich, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Naprijed, Zagreb 1976.
Idem, *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd 1978.
Hornaj, Karen, *Neuroza i razvoj ličnosti*, Čigoja štampa, Beograd 2006.
Jung, K. G., *Psihološki tipovi*, Matica Srpska, Novi Sad 1978.
La Brijer, Žan de, *Karakteristi*, Dereta, Beograd 1991.
Lasch, Christopher, *Narcistička kultura*, Naprijed, Zagreb 1986.
Marković, Slobodan G., Trebješanin, Žarko, „Frojd i intelektualni tokovi XX veka“ u: *Aktuelnost Frojdove misli*, Institut za evropske studije, Informatika AD, Beograd 2016, str. 9–35.
Nojmajer, Anton, *Hitler*, ITP „Pharos“, Beograd 2004.
Rajh, Vilhelm, *Masovna psihologija fašizma*, Ideje, Beograd 1973.
Idem, *Analiza karaktera*, Naprijed, Zagreb 1987.
Idem, *Funkcija orgazma*, A–Š Delo, Beograd 1988.

Idem, „Protuslovlje nacionalsocijalizma“, *Pitanja*, br. 2–3/1989.

Idem, *Spolna revolucija*, Naprijed, Zagreb 1985.

Rousseau, Jean Jaques, *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima – Društveni ugovor*, Školska knjiga, Zagreb 1978.

Sioran, Emil, *Istorija i utopija*, Gradac, Čačak 1987.

Tacit, *Historije*, Latina et Graeca, Zagreb 1987.

Čedomir Čupić,

University of Belgrade, Faculty of Political Science

Characters of political leaders in light of Reich's psychoanalysis

Summary: Wilhelm Reich relied on Freud's analysis of characters and on his typology. In his analysis of characters, Reich adopted the concepts of envy and ambition from Jones and Abraham, which according to them originate in urethral erotism. For Reich, the purpose of character is the protection of the ego. This protection becomes the 'armouring' of personality. The surface armouring of personality is demonstrated as an affectively blocked coercive character and paranoid-aggressive character. The deep armouring of personality is demonstrated as a hysterical character. Reich differentiated phallic-narcissistic, impulsive, paranoid-aggressive and hysterical characters. Based on Reich's analysis, three types of political leaders are analysed: political leader the victor, political leader the usurper and political leader the recognised saviour. When it comes to the type of governance, the phenomenon of populism comes to light in contemporary policies and politics. According to Reich's analysis of characters, contemporary populist leaders are a mixture of his types of characters. Psychoanalysts has given a great contribution through the research of characters and through the research of political leaders' characters. Due to consequences stemming from the characters of political leaders, it is necessary to protect political life from their possible pathologies and abuses. This can be done only by the authority of law, i.e. by the rule of law as de-personalised authority.

Key words: Wilhelm Reich, typology of characters, populism

ЛИЧНОСТ ПРЕДСЕДНИКА – РИЧАРД МИЛХАУС НИКСОН

Сажетак: У раду се анализира личност Ричарда Милхауса Никсона, 37. председника Сједињених Америчких Држава. Он је требало да представља оличење америчког сна. Издигао се из сиромашне средине, без пријатеља који би му помогли, без завршених престижних школа, да би после много успона и падова постао политички лидер Америке. Али као што то често бива код обичних људи, свој успех је заменио потпуним фијаском, као особа која је морала да поднесе оставку на председничку функцију после афере Вотергејт. Веома је могуће да је више фактора као што су његова личност, неуротски симптоми и пренаглашени мотиви моћи и постигнућа заједно довели до прекида другог председничког мандата који је освојио огромном већином гласова.

Кључне речи: мотиви моћи, постигнућа, аутономије, афилијације, нарцизам, анксиозност, грандиозни селф, психосоматика

Ричард Никсон је рођен у месту Јорба Линда, у Калифорнији, а од своје девете године живео је у малом квекерском месту Витијер близу Лос Анђелеса, где је његов отац Френк држао бензинску станицу и бакалницу.

Његово детињство заиста је било скромно, не превише интересно и без неких изузетних догађаја који би га обележили, без поремећаја, болести зависности, прељуба родитеља – типична породица и детињство у малом америчком граду.¹ Мајка га је научила да чита пре него што је пошао у школу. Као дечак деловао је доста дистанцирано и формално, а тако се и облачио. Иако је Никсон свог оца, на више места, представљао као особу која му је усадила поштовање према учењу и раду, ипак је открио и његову праву слику у неколико интервјуа. „Имао је тешку нарав, и веома рано сам научио да се повинујем правилима која нам је постављао.“² Његовог оца Френка описују као бучну, непријатну особу која је волела да доминира и вређа друге људе.³ Трамвајски кондуктер, власник бензинске станице и бакалнице својој фамилији никада није успео да приушти добар живот. У ствари, „...Френк Никсон био је

1 Conrad Black, *Richard M. Nixon: A Life in Full*, 1st ed. (New York: Public affairs, 2007), стр. 3.

2 Bela Kornitzer, *The Real Nixon: An Intimate Biography* (New York: Rand McNally Co., 1960), стр. 79.

3 Robert Dallek, *Nixon and Kissinger: Partners in Power* (New York: Harper Collins Publishers Inc, 2007), стр. 5.

све што Ричард није желео да буде, ...он је био мотивисан да учини више него отац ...и увек је сумњао да ли ће то успети.“⁴

Никсон је био наклоњенији мајци, али она није била тип нежне мајке која би мазила и држала своју децу у крилу.⁵ Колико је отац био груб и неотесан, толико је његова мајка била хладна.⁶

Никсонов однос према родитељима показује да је живео у породици у којој није било блискости већ много уздржаности. У „одбацивању“ оца као било каквог идеала, а без праве мајчинске љубави, можемо тражити развијање мотива аутономије, за који је потребна одређена слобода и да се не подлеже утицају других, нарочито утицају оца. Исто тако и мотив постигнућа се развијао код Никсона од малих ногу, као жеља да успе у животу и да се издигне из сиромашне средине.

* * *

По смрти најмлађег брата Артура, мајка Хана приметила је да се Ричардова жеља да учини родитеље поносним повећала. У седмом разреду већ је показао жељу за додатним радом – ишао је и на часове клавира и на часове виолине. У осмом разреду постао је председник разредне заједнице и тада већ помиње жељу да постане политичар како би могао да учини нешто добро за људе.⁷ Већ тада је увежбавао вештине јавног говора, у чему је показивао изузетну упорност. У шеснаестој години освојио је прву награду на такмичењу у говорништву.

Никсон је још од раних тинејџерских година радио у бакалници и ишао у школу. Већ тада се могао наслутити његов радни порив. Али ова прича има и другу страну – његова рођака тврди да је он радио у јутарњим сатима да га нико не би видео јер се стидео рада у бакалници.⁸ Сигурно је да људи који су мигрирали на запад САД, двадесетих и тридесетих година XX века, нису били мотивисани само новцем и економским успехом, већ признањем и поштовањем, тим великим америчким вредностима.

Захваљујући гвозденој дисциплини, постигао је добре резултате у школи и зарадио је епитет интелектуалца.⁹ Уочљиво је да у то време није показивао да ужива у друштву других.¹⁰

Примећујемо да је као дете и као тинејџер имао велику жељу да успе, што говори о постојању мотива постигнућа. Занимљиво је да је умео да се наметне другима као ђачки представник, као добар говорник

4 *Ibid.*, стр. 5.

5 *Ibid.*, стр. 6.

6 v. Vamik Volkan et al., *Richard Nixon A Psychobiography* (New York: Columbia University Press, 1997).

7 Conrad Black, *Richard M. Nixon: A Life in Full*, стр. 16.

8 *Ibid.*, стр.10.

9 v. David Wallechinsky and Irving Wallace, *The People's Almanac* (New York: Doubleday & Company, Inc. Garden City, 1975).

10 Conrad Black, *Richard M. Nixon: A Life in Full*, стр. 20.

и као спортиста (не превише успешан). Ипак, увек је био на дистанци, а понекад чак и лоше нарави према другим људима.

Политичке амбиције почео је да показује већ на колеџу, где је први пут изгубио изборе за представника студената, да би касније, уз велики труд, залажући се за идеју да се дозволе игранке у кругу колеџа, дошао до места председника.¹¹ То залагање било је у супротности с његовим квекерским васпитањем, које забрањује забаву. То је показало његов опортунизам и вољу да у будућим кампањама не бира средства да би дошао до циља. Можемо да закључимо и да се повиновао актуелном тренутку, попут већине политичара.

Очигледно је да су га, од 12. године па до председничких избора, интересовали избори, и наравно, победа на њима. То показује огромну жељу за утицајем. На Правном факултету Дјук наставио је да остварује своје политичке амбиције и био је изабран за председника удружења правника тог факултета. Секретар у кампањи, и касније, био је његов хендикепирани друг Фред Кеди. За њихово пријатељство везана је интересантна прича. Никсон је свакодневно помагао Фредију да се спусти низ главне степенице у згради универзитета и за време студија се ниједном није десио да то није учинио.¹² Иначе, на Дјуку није стекао много пријатеља. Никсон је волео да ради и није се ослањао на срећу.

Интересантан је још један догађај који се десио за време студија, када је са два цимера упао у деканове просторије да види какве су им оцене из неког предмета. Пошто су оцене биле задовољавајуће, нису ништа дирали, али су били откривени.¹³ Тај догађај, који многи покушавају да повежу с каснијом афером „Вотергејт“, заједно с неуспелим покушајима да се запосли у Еф-Би-Ај-у, говори о његовој огромној жељи за контролом и за сигурним успехом.

* * *

Жене га нису много интересовале. Прва девојка га је оставила још у Витијеру, а буквално једина жена у његовом животу била је Патриша Рајан. Венчали су се 1940. године. Био је посвећен својој жени и имали су стабилан брак и децу.

* * *

Пре него што је постао професионални политичар, Никсон се запослио у адвокатској фирми, након што су га одбили у Еф-Би-Ај-у. Док је полагао испит за адвоката, стрепео је од неуспеха.¹⁴ Зато је учио по целу ноћ. Као адвокат је изгубио први случај, који је требало да добије. Али тај

11 *Ibid.*, стр. 34.

12 *Ibid.*, стр. 37.

13 *Ibid.*, стр. 36.

14 *Ibid.*, стр. 39.

је неуспех касније успео да надомести вредним радом и успешним споровима. У ствари, први посао, огорчен због одбијања у Еф-Би-Ај-у, сматрао је понижавајућим и својеврсним поразом јер је морао да се врати у Витијер.¹⁵ Али изгледа да је то све ојачало његов мотив да успе.

* * *

Говорећи о Никсоновој каријери, многи се слажу да је ушао у политику без шарма и без господске елеганције, што се у то време очекивало од политичара. Он је ушао у свет политике јер је то желео. Због свог начина живота, изгледа, става и емпатије коју је имао за малог човека био је перципиран као човек који се бори за њихове интересе. Био је добар организатор. Сви биографи се питају да ли је то било искрено залагање. Један део приче ипак показује да се стварно залагао за мале људе.

За разлику од других политичара, који су обично имали менаџере за кампање, он је био и политичар и вођа кампање. Није веровао да било ко може да буде компетентнији од њега¹⁶ и тако је било до краја његове каријере.

Мотив моћи веома је очигледан у његовој жељи да доминира, контролише активности других, нарочито кроз организовање људи. Никсон није ништа препуштао другима, желео је да буде за све одговоран и да тако има потпуну контролу.

Праву популарност стекао је захваљујући случају Алцера Хиса, високог представника државе у Специјалном одељењу за политичке послове, који је био оптужен да је совјетски агент.¹⁷ У ствари Хис је био Никсонова идеална пројекција – студент с Харварда и Хопкинса, адвокат у фирми с дугом традицијом. Тада се Никсон залагао и за промену Уставом загарантованих права, да се једна особа не може два пута да подвргне кривичном поступку по истој правној ствари. То указује на Никсонову бескрупулозност и чињеницу да, када је то њему потребно, људска права, усађена у Устав САД, нису битна. То је одличан показатељ мотива аутономије: он је био личност која је била у стању да дела без обзира на усвојена правила у окружењу, односно да их мења како јој одговарају у тренутним околностима.

У следеће две године, Никсон је градио своју каријеру као сенатор. Он је све време црпео своју снагу из партијске структуре и оба конгресна дома, што ће се видети касније у борби за потпредседничко место. Желео је да све контролише, што је својствено његовој структури личности. То се види и у избору особља и давању задатака. Морало је бити одговорено на свако писмо, скоро компулсивно, а ако није било тако,

15 Robert Dallek, *Nixon and Kissinger: Partners in Power*, стр. 11.

16 Conrad Black, *Richard M. Nixon: A Life in Full*, стр. 75.

17 v. Robert Dallek, *Nixon and Kissinger: Partners in Power*, и Conrad Black, *Richard M. Nixon: A Life in Full*.

после две недеље је морао да буде обавештен о томе. Био је захтеван и ауторитативан у односу на особље, али увиђаван.

Крајем 1951. године, као резултат тензије и исцрпљујућег рада, код Никсона се појављују здравствени проблеми. Није имао никакав хоби, спортом се није бавио и патио је од инсомније што је захтевало стручну психотерапеутску подршку.

За мање од две године након избора за сенатора, на изборима 1953. године појавио се као кандидат за потпредседника САД, на листићу с Ајзенхауером, и тада је победио Тафта. На потпредседничкој позицији био је у два мандата, од 1952. до 1960. године.

У периоду између 1960. и 1964. године изгледало је као да Никсон губи своју политичку чаролију. За председничке изборе је толико радио да уместо да пројектује слику опуштеног, самопоузданог човека пуног енергије, као што је учинио Џон Кенеди, показао се као сушта супротност, уморан од кампање, нервозан, блед и неупечатљив. Понекад је губио самоконтролу, шутирао возачево седиште док ауто не стане и док га путници не смире.¹⁸

Посао који је радио од 1963. до 1968. године у фирми у Њујорку није га испуњавао јер га је интересовала само политика. „На крају сам схватио да за мене не постоји ништа друго осим политике и јавне службе... да када бих имао само овај правнички посао, био бих ментално мртав за две године, а физички за четири“¹⁹ „У том периоду почео је да се виђа са психотерапеутом др Арнолдом Хачнекером, кога су представљали као психосоматичара, а који је касније био индискретан, па је изјављивао да је Никсонова неутољива амбиција у ствари био мотив сопства или стварања сопствене персоне. Никсон је после пораза себе доживљавао као ништавило. Он је за себе био нико и ништа. Доктор је закључио да није патио од озбиљне психопатологије, али да је имао неуротске симптоме, међу којима су анксиозност и инсомнија били најочљивији.“²⁰ Упркос наведеном, доктор Хачнекер се противио тврдњи да неуротични људи не могу да буду велики лидери, чак напротив.

Иако је Никсон тврдио да су га само судбина и стицај околности вратили у политички живот,²¹ реалност је била другачија. Уз мало среће, Никсон је неуморно радио на стварању могућности да се врати у политичку арену. Пет година радио је с лидерима Републиканске партије, јер након осам година на потпредседничкој позицији лично је познавао сваког значајнијег републиканца. После великог пораза републиканаца 1964. године он се појавио као ујединитељ партије.

18 *Ibid*, стр. 28.

19 Richard M. Nixon, *RN: the memoirs of Richard Nixon* (New York: A Touchstone Book, 1990), стр. 265.

20 Robert Dallek, *Nixon and Kissinger: Partners in Power*, стр. 30.

21 v. Richard M. Nixon, *RN: the memoirs of Richard Nixon*.

Улажући велики напор и захваљујући интензивној кампањи поново се појављује као лидер странке.

У међувремену трудио се да промени губитнички имиџ и на шест месеци се појављивао у иностранству у својству амбасадора добре воље Пепси-коле. Морао је да се такмичи с Рокфелером и Реганом, политичком звездом у успону.

Сви су га наговарали да се кандидује на изборима за председника 1967. године, изузев супруге. Правдао се пред њом и децом, плачући, да то дугује земљи, свету и самом себи.²² Одговор на питање зашто је то радио, да ли је то била катарза или нешто друго, говори о себичности или идеји величине.

* * *

Као председник, Никсон је напорно радио, чак до изнемоглости. Свакодневно је радио од 6 или 7 ујутру, па све до поноћи. Доручковао је десет минута, вечерао са женом пола сата. Био је све време окружен са четворо људи – Енрихманом, Халдеманом, Кисинџером и Мери Роуз Вудс.²³ Симптоматично је да није могао да се опусти.

Од почетка мандата, на различите начине је покушавао да задовољи своју жељу за контролом медија. Никсон је медије сматрао за непријатеље и то је често говорио свом особљу.²⁴

Та два податка неспорно истичу његову жељу за потпуном контролом и доминацијом. Немогућност опуштања говори о опсесији контролом. Мотиви моћи и доминације се на овај начин потпуно манифестују.

И поред таквог става, Никсон је ипак био прилично рационалан и схватао је улогу медија у демократском друштву. Између осталог, и због тога, Никсон је формирао одељење „водоинсталатера“, које је требало да заустави одавање поверљивих информација у јавност. Све што су радили могло је да се подведе под послове значајне за националну безбедност, све док у два наврата нису упали у седиште Демократске странке, у зграду Вотергејт у Вашингтону, крајем маја и 17. јуна 1972. године, када су и ухваћени.²⁵

Све је изгледало као у другоразредном криминалистичком филму, а онда је покренута читава машинерија предвођена Конгресом, који је био у рукама демократа, што је довело до повлачења Никсона, иако се не може са сигурношћу тврдити да је он ишта знао о тој операцији. Једноставно догађаји су се окренули против њега. Поднео је оставку

22 Conrad Black, *Richard M. Nixon: A Life in Full*, стр. 505.

23 *Ibid*, стр. 578–579.

24 v. William Safire, *Before the Fall: an Insider's View of the Pre-Watergate White House*, Abingdale: Routledge, 1975).

25 *Ibid*.

9. августа 1974. године. Џералд Форд га је разрешио одговорности и спасао огромних трошкова одбране и даљег шиканирања.

У свом последњем говору Никсон је рекао: „Никада нисам био онај ко одустаје. Сваки део мог тела се противи чину одустајања пре краја мандата.“²⁶ Енрихман наводи да је само схватање политичке реалности у том тренутку определило Никсона да поднесе оставку.²⁷

* * *

После напуштања председничке функције Никсон је имао великих проблема са здрављем. Нога му је јако отицала и био је екстремно безвољан. Очигледно је у питању било психосоматско реаговање на чињеницу да је изгубио оно што је целог живота желео.

И по напуштању председничког положаја био је значајна личност у политичком животу, нарочито у Републиканској партији. Форда је сматрао лојалним, за разлику од Регана, и подржао га је на номинацијама за председничког кандидата.²⁸

Осам година након оставке, Никсон је потпуно рехабилитован. Одлазио је у посете страним земљама, заједно с другим председницима, Фордом и Картером, као Регановим изасланицима, био је и на Садатовом погребу...²⁹

Што се више временски удаљавамо од афере „Вотергејт“, Никсонов допринос улози САД у свету, као и домаћој економији, здравству и заштити средине постаће видљивији, а његова слика у јвности постаје позитивнија.

До позних година Никсон је био активан, спреман да помогне саветима, неуморан у раду и писању. За разлику од неких бивших председника, није наплаћивао своје говоре, сматрајући да је то непоштено.³⁰

Умро је у 81. години, 22. априла 1994. године.

Личност и мотиви

Када анализирамо мотиве постигнућа, моћи, афилијације и аутономије код Никсона морамо одвојено посматрати њихову експресију у периоду пре обављања највише државне функције и за време председничког мандата. Нарочито, када анализирамо мотиве афилијације и

26 Howard F. Bremer, (ed.), *Richard M. Nixon 1913: Chronology-Documents-Bibliographical Aides* (New York: Oceana Publishers, 1975), стр. 232.

27 v. Volkan Vamik et al., *Richard Nixon A Psychobiography*.

28 v. Richard M. Nixon, *RN: the memoirs of Richard Nixon*.

29 v. Conrad Black, *Richard M. Nixon: A Life in Full*.

30 v. *Ibid*.

аутономије код председника САД морамо да разграничимо њихове приватне и политичке личности. То значи да упркос особинама личности и структури мотива они морају да играју одређену улогу у јавном животу. Наравно, они некада имају избор и у неким тренуцима може доћи до поклапања мотива, вредности и личности са политиком коју заступају, али понекад то није могуће.

Покушајмо сада да објаснимо његово понашање и мотивацију за време председничког мандата. Никсон је имао одређене проблеме, који се пре свега односе на жељу за потврђивањем, а који су се огледали у његовој манифестованој несигурности. На пример, након конференција о развоју ситуације у Вијетнаму и повлачењу трупа, он је до касних сати звао људе да чује какав је утисак оставио.³¹ Занимљиво је да је тако интелигентног човека анксиозност могла да обузме толико снажно да сметне са ума чињеницу да ће реакцију на своја излагања имати у медијима неколико сати касније. То можемо да посматрамо као део мотива афилијације. Свесно или не, Никсон је тражио уважавање и прихватање других, нарочито у тешким тренуцима.

Очигледно је да је Никсонова психологија била посебна, настала у специфичном социокултурном миљеу. Навели смо већ да потиче из породице где се нису показивала осећања, одрастао је с оцем незгодне нарави и с мајком која је испољавала гвоздену самоконтролу. Никсон је желео да надмаши оца и да се издигне високо, а с друге стране је тражио самоконтролу и мирноћу коју је видео код мајке. Никсон је био нарцистичка личност с флукутирајућим самопоштовањем, преокупиран собом и сопственим успехом, у стању да тражи признање и подршку, без емпатије с другима, такорећи искоришћавајући их.³² Његово грандиозно Ја читавало се у реторици: „Ја сам једини који може да заврши рат у Вијетнаму“ изјавио је Никсон Х. Р. Халдемену (Haldeman) свом шефу кабинета.³³ Ипак, можемо да се упитамо да ли је то било управо тако, јер се онда губе из вида Никсонови ставови према објективним проблемима с којима су се САД суочавале, а нарочито према Кенедијевој и Џонсоновој краткорочној политици без визије и склоности ка војним акцијама на спољнополитичком плану.

После многих болести и смрти двојице браће, Никсон је имао снажан осећај кривице што је преживео. Цео свој живот доживљавао је као превазилажење криза уз велику жељу за успехом. Зато је и чезнуо и уживао у моментима подршке својих присталица и пријатеља. Изгледа да је „требало да Ричард и други дечаки имају више забаве у детињству“,³⁴ као што је говорила његова мајка.

31 Conrad Black, *Richard M. Nixon: A Life in Full*, стр. 614.

32 Volkan Vamik *et al.*, *Richard Nixon A Psychobiography*, стр. 89.

33 *Ibid.*, стр. 117.

34 David Wallechinsky and Irving Wallace, *The People's Almanac*, стр. 329.

Из свега наведеног јасно је да је Никсонова личност заиста сложена, делом тајанствена, на дистанци према другима, увек формална, са мотом да не бринете о томе шта други мисле о вама.³⁵ Био је паметан и талентован, али чудан и највише медијски прогањан председник САД,³⁶ нарцисоидан и параноичан, могао је да себе мотивише, али да се није баш најбоље осећао са самим собом.³⁷ Имао је утисак да ће бити оклеветан, преварен, неправедно узнемираван, несхваћен, потцењен, али да ће захваљујући својој вољи, упорности и обазривости превазићи наведене околности.

Други аутори наводе да је био „...чудан човек, стидљив, који је најбоље функционисао када је био сам са својим мислима...“³⁸ Видео је најгоре у људима, носио се идејом величине, није могао да се отвори према другима и стога није могао да се отвори према величини.³⁹ Као председник САД, Никсон је носио злу коб сопствене личности.

Мотив постигнућа и мотив моћи код њега су били изражени у превеликој мери. Никсон је, од раног детињства, па све до позне старости, тежио успеху. Ти мотиви су у линији с мотивом признања, јер је осећао дух такмичења у свему: у политичкој борби, интервјуима, разговорима... Волео је да све лично организује, да доминира и да утиче на људе.

Мотив аутономије је код њега јачи него мотив афилијације. Он није бринуо шта други мисле о њему и то је један од главних савета који је давао људима, тежио је безодговорности („Вотергејт“, приватни фондови...), није се обазирао на правила која су могла да угрозе његову слободу у одлучивању.

Насупрот томе, мотив афилијације код њега се није манифестовао онако како је операционално дефинисан. Никсон није имао добру реч за већину људи и видео је најгоре у људима. Није очекивао емоционалну подршку, позитивну стимулацију и пажњу других. Није се осећао добро међу људима, штавише, осећао је стид и nelaгодност. Психолошки гледано, Никсон је озбиљно патио од недостатка мотива афилијације, био је аутономан, с неутољивом амбицијом и идејом величине.

Поред наведених мотива, Никсон је као сложена личност испољавао одређене, назовимо их психопатолошке тенденције, као и психосоматске епизоде. За њега је карактеристична појава нарцизма коју је често испољавао у својим говорима дајући себи историјску димензују (по први пут у историји) и наглашавајући, или пренаглашавајући своју улогу у томе. У својој књизи *Свегок моћи*, Џон Ерликмен, помоћник

35 Elizabeth Drew, Richard M. Nixon, *The American Presidents Series: The 37th President, 1969–1974* (New York: Times Books, 2007), 1st ed., стр. 150.

36 *Ibid.*, стр. 151.

37 v. Conrad Black, *Richard M. Nixon: A Life in Full*.

38 Richard Reeves, *President Nixon. Alone in the White House* (New York: Simon & Schuster, 2007), стр. 12.

39 *Ibid.*, стр. 13.

председника за унутрашње послове, наводи да је Никсон толико често употребљавао синтагму „први пут у историји” да ју је користио и за сасвим безначајне догађаје.⁴⁰ Све што се дешавало у кампањи дешавало се први пут у историји. То се наставило и после његовог председниковања у свим могућим ситуацијама – када је Реган успео да издејствује, по први пут у историји, повлачење совјетских трупа из Авганистана, или када се, по први пут у историји, отворила председничка библиотека у његовом родном месту Јорба Линда.⁴¹

Неколико психоаналитичара, попут Рангела, Вомика и Дода, бавило се Никсоновом структуром личности. Њихова главна запажања односе се на нарцистичку личност која се очигледно манифестује код њега. Нарцизам, у његовом случају, није само пожељна карактеристика, већ неопходна за опстанак особе.⁴² Нарцистичке особе, су преокупиране сопственом важношћу и фантазијом о непрекидном успеху и сопственој узвишености. Иако траже уважавање, чак дивљење, оне су резервисане, хладне и пате од недостатка емпатије.⁴³ Имају тенденцију да искоришћавају друге људе, сматрајући да им је то право дато јер они, у ствари поседују грандиозни селф.⁴⁴

Код Никсона видимо претерану нарцисоидност, али она није малигне природе. Никсон је успешан у својој организацији личности, код њега видимо да пренаглашену потребу да буде први, „број један”, како у споственим очима, тако и у очима других.⁴⁵ Све лидерске позиције које је освајао, служиле су му да одржи висок ниво самопоштовања, како би избегао анксиозност. Те позиције, од председника разреда, до највишег лидера, у ствари су му служиле као оклоп који је штитио од анксиозности, и представљале су доказ сопствене вредности.⁴⁶

Однос према дивљењу публике, аплаузима читовао се у пажњи коју је придавао писању говора, где је посебно обраћао пажњу на ефекат који ће оставити на публику, „тражећи” аплауз.⁴⁷

Он је био тај који би требало да увек буде у центру пажње. Љубомора коју је испољавао кад је Кисинџер добио Нобелову награду била је више него очигледна.⁴⁸ То га је чинило и параноидним. Када је видео колику пажњу Кисинџер добија од публике на аеродромима приликом

40 Vamik Volkan *et al.*, *Richard Nixon A Psychobiography*, стр. 94.

41 *Ibid.*, стр. 94.

42 *Ibid.*, стр. 89.

43 *Ibid.*, стр. 90.

44 *Ibid.*, стр. 90.

45 *Ibid.*, стр. 91.

46 *Ibid.*, стр. 92.

47 *Ibid.*, стр. 93.

48 Harry R. Haldeman & Joseph DiMona, *The Ends of Power* (New York: Times Books, 1978), стр. 124.

дочека, одмах је прекинуо Кисинџеров обичај да се рукује са људима, јер је на тај начин скретао пажњу, коју је Никсон толико желео, на себе.⁴⁹

Да би опстао у политичкој игри, Никсон је лагао у кампањи. Најпознатија обмана је његов чувени Чекерс говор. Обећавао је све што је могао својим гласачима, како би постигао успех. И у то је озбиљно веровао.

Његова позиција и његова моћ чинили су га имуним на све и правила оклоп у коме је живео сматрајући да је недодирљив. Уз подршку својих присталица, нарцистички лидер успешније задржава, или одржава, грандиозни селф.⁵⁰ То га може довести до тога да се осећа имун на физичке болести или бактерије.⁵¹ Али у условима који угрожавају његов грандиозни селф, појављују се манифестације хипохондрије и психосоматске болести.⁵² Никсонове животне кризе покретале су проблеме у вези са респираторним органима, што доводи у везу и Франц Александер. Нарочито нападе анксиозности, као тренутке у којима се одузима дах, а уздисање представља чест знак очајања.

Поврх свега, Никсон никада није признавао пораз који је за њега био привремени неуспех. Он се увек враћао и почињао све изнова, што може представљати отпор смрти односно коначности живота.

Никсон је од ране младости себе видео у јавној служби и предано је радио на томе, уз много неуспеха, али са великом жељом да се издигне из сиромашне средине и да успе у животу.

Никсон је, упркос губитку на председничким изборима 1960. године, остао утицајан у странци, па је постао председник. После оставке због афере „Вотергејт“, једно време био је на маргини друштва да би се после неколико година рехабилитовао и учествовао у друштвено политичком животу са својим саветима.

Пол Џонсон је о њему приметио: „По свим историјским стандардима, Никсон је требало да буде медијски јунак. Био је природан кандидат на ловорикама добре старе традиције успона, без помоћи других и самосталног пробијања. Појавио се ниоткуда. Његово порекло било је за свако поштовање, али је његова породица била непозната. Напредовао је захваљујући колеџу који није био у моди. Није имао другог новца осим оног који је сам зарадио. У почетку није имао ни утицајних пријатеља ни веза. Његовим животом доминирала је страственa жеља да се стави у јавну службу, каткад прерушена у бруталну амбицију, као и патриотизам и љубав према својој земљи које нису знале за границе. Био је самоук и незајажљив читалац, увек спреман да се унапређује,

49 Vamik Volkan *et al.*, *Richard Nixon A Psychobiography*.

50 *Ibid.*, стр. 102.

51 Kenneth R. Crispell & Carlos Gomez, *Hidden Illness in the White House* (Durham, NC: Duke University Press, 1988).

52 Vamik Volkan *et al.*, *Richard Nixon A Psychobiography*, стр. 102

како интелектуално, тако и професионално. Комбиновао је тај поштени јавни напор са снажном кампањом и способностима управљања, који су му донели рани и континуирани успех, а уз то и са скромним приватним животом који је био морално неприкосновен.⁵³

Заиста, Никсон је требало да представља оличење америчког сна, особу која је успела да се уздигне из сиромашне средине и оствари највиши циљ у друштвено-политичком животу. Његова убедљива изборна победа за други председнички мандат указивала је на то да га је велики део Америке прихватио као доброг политичког лидера. Са друге стране, упркос свим успесима, осећао је несигурност, стрепео је да ће његову величину и заслуге приграбити неко други, демонстрирао је грандиозни селф уз елементе параноје што га је довело до ситуације које се највише прибојавао: да сва његова политичка и лична постигнућа, буду потиснута услед афере због које је морао да поднесе оставку на председничку функцију.

Библиографија:

- Black, Conrad, *Richard M. Nixon: A Life in Full*, 1st ed. (New York: Public affairs, 2007).
- Bremer, Howard F., (ed.), *Richard M. Nixon 1913: Chronology-Documents-Bibliographical Aides* (New York: Oceana Publishers, 1975).
- Crispell, Kenneth R. & Carlos Gomez, *Hidden Illness in the White House* (Durham, NC: Duke University Press, 1988).
- Dallek, Robert, *Nixon and Kissinger: Partners in Power*, (New York: Harper Collins Publishers Inc, 2007).
- Drew, Elizabeth, *Richard M. Nixon: The American Presidents Series: The 37th President, 1969–1974* (New York: Times Books, 2007).
- Haldeman, Harry R. & Joseph DiMona, *The Ends of Power* (New York: Times Books, 1978).
- Kornitzer, Bela, *The Real Nixon: An Intimate Biography* (New York: Rand McNally Co., 1960).
- Nixon, Richard M., *RN: the memoirs of Richard Nixon* (New York: A Touchstone Book, 1990).
- Reeves, Richard, *President Nixon. Alone in the White House* (New York: Simon & Schuster, 2007).
- Safire, William, *Before the Fall: an Insider's View of the Pre-Watergate White House* (Abingdale: Routledge, 1975).
- Vamik, Volkan et al., *Richard Nixon A Psychobiography*, (New York: Columbia University Press, 1997).
- Wallechinsky, David & Irving Wallace, *The People's Almanac* (New York: Doubleday & Company, Inc. Garden City, 1975).
- Џонсон, Пол, *Историја америчкој народа*, Књига – Комерц, Београд 2003.

53 Пол Џонсон, *Историја америчкој народа*, Књига – Комерц, Београд 2003, стр. 765.

Lazar Marićević,
Centre for the Development of Serbia

The Personality of a President – Richard Milhous Nixon

Summary: The paper analyses the personality of Richard Milhous Nixon, the 37th president of the USA. He was supposed to be the personification of the American dream. Coming from a poor social background, without friends who could support him, he attended no prestigious schools, and after many rises and falls became the political leader of America. But, as it usually happens with common people, he replaced his success with total failure, being the person who had to resign his presidential office following the Watergate scandal. It is quite possible that several combined factors brought about the break of his second presidential mandate, which he had won with a huge majority of votes. These factors were: his personality, neurotic symptoms, and an increased need for power and achievement.

Key words: power needs, Needs for achievement, autonomy and affiliation, Narcissism, Anxiety, Grandiose Self, Psychosomatics

ANTHROPOLOGICAL AND/OR PSYCHOANALYTIC APPROACH TO THE PROBLEM OF LEADER

Summary: The paper deals with two approaches to leadership. The first is the result of cultural and political anthropology and the second of psychoanalysis. Freud's main points on the primal father from his *Totem and Taboo* (1913) are compared with available data with the conclusion that his concept of the primal father and the primal patricide cannot be supported by anthropological data. Contrary to Freud anthropological findings indicate a weak and situational (episodic) leadership among early members of *homo sapiens*. Psychoanalysis provided materials on leadership in at least two other ways: 1. through psychobiographies, and 2. by analyzing cult leaders. Major psychoanalytic biographies written by W. Bullitt and S. Freud, E. Erikson, V. Volkan and N. Itzkowitz are analysed and various receptions among scholars are also treated. The studies of cult leaders by W. Meissner are analysed with reference to wider implications that they may have, especially in terms of paranoid mechanisms and paranoid constructions that find their ways to ideologies. The author concludes that anthropological and psychoanalytic approaches may be complementary and that psychoanalysis particularly contributed to the understanding of modern leaders by conceptualizing narcissistic personality and grandiose self.

Key words: situational (episodic) leaders, political leaders, Martin Luther, Woodrow Wilson, Mustafa Kemal Ataturk, Richard Nixon, cult leaders, narcissistic personality, grandiose self

The Scope of Findings

Both disciplines, anthropology and psychoanalysis, originally pretended that their results could be universal. Anthropology was gradually subdivided. It was affected by particularism beginning with Franz Boas, and with cultural relativism through the Culture and Personality School. A huge variety of cultural patterns in different human societies indicated a very high malleability of human cultures and suggested that human universals would be few if they existed at all. This line produced a strong cultural relativism characteristic of cultural anthropology. It separated nature from culture and in many instances went so far as to claim that "what was human and not cultural was merely animal."¹ By the end of the 20th century, two sets of results had crystallised in cultural anthropology: bongo-bongoism and human universals. The first insists that for each general characteristic there is always at least one exception. "That characteristic does not exist in bongo-bongo tribe" is the usual

1 Donald E. Brown, *Human Universals* (Philadelphia: Temple University Press, 1991), p. 143.

line of this approach. In other words, no characteristic is universal. The latter approach insists that there are at least some characteristics that can be found in every single human society. Donald Brown described in 1991 absolute human universals in the sixth chapter of his book. It refers to what “all peoples, all societies, all cultures, and all languages have in common.”² He based his description very much on previous similar attempts made by G. P. Murdock, L. Tiger and R. Fox, and C. F. Hockett.³ Steven Pinker then made the list of human universals in alphabetical order based on Brown’s book and Brown’s later encyclopaedic entry.⁴ Pinker was able to list some 370 human universals excluding near-universals.⁵ One could conclude in general terms that although many issues are culturally related and culturally relative, there are also some human characteristics that are universal or near-universal.

On the other hand Sigmund Freud and Ernest Jones thought that the results of psychoanalysis were universally applicable and that their findings based on patients whom they treated in Vienna (who were not only Austrians, but also French, Russian, American...), Britain or Canada, had a comprehensive meaning and universal application to all humans. In their opinion the psychoanalytic theory was a general theory for all members of mankind. In the early stages of psychoanalysis theoreticians of this approach did not take into consideration that almost all of their patients were middle class or upper class Europeans and Americans, so they all belonged to a very similar kind of bourgeois culture in economic terms, and almost all had a Judeo-Christian cultural background.

The particular problem of psychoanalysis is that it tends to universalise the present condition of mankind and to project it back into history and even prehistory. Following psychoanalysis one would expect to find among hunters-gatherers or stone-age pastoralists the same types of neuroses as among the Viennese middle class from the beginning of the 20th century. This line of argument would see the Oedipus Complex as a universal feature of *homo sapiens*. As Ernest Jones phrased it: “We believe that every man cherishes in his unconscious the wish for sexual intimacy with his mother and the desire to remove by death any disturbing rival, particularly his father; the converse applies equally to the woman, the term ‘Edipus complex’ being used in both cases. Such a statement, abhorrent as it must sound, is nevertheless the core of psycho-analysis and inseparable from it.”⁶ This claim may indeed

2 *Ibid.*, pp. 130–141.

3 George Peter Murdock, “The Common Denominator of Cultures”, in Ralph Linton (ed.), *The Science of Man in the World Crisis* (New York: Columbia University Press, 1945), pp. 123–142; Lionel Tiger and Robin Fox, *The Imperial Animal* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1971); C. F. Hockett, *Man’s Place in Nature* (New York: McGraw-Hill, 1973).

4 Donald E. Brown, “Human Universals” in *MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences* (Wilson and Keil, 1999).

5 Steven Pinker, *The Blank Slate. The modern denial of human nature* (London: Penguin Books, 2003 [2002]), 435–439.

6 Ernest Jones, “Psycho-analysis and Anthropology”, in Idem, *Essays in Applied Psycho-Analysis* (London: The Hogarth Press, 1951), p. 126.

be universal,⁷ but it was precisely formulations of this kind that produced a rift between anthropology and psychoanalysis because cultural anthropology was, from the 1930s till the 1980s, dominated by cultural relativism and all formulations that looked essentialist were viewed with suspicion by the anthropological mainstream.

Political and Cultural Anthropology on Leadership

Among human universals listed by Donald Brown are “leaders” and “dominance/submission”, but also “the concept of fairness/equity”.⁸ So, one could ask what kind of leaders existed in the simplest prehistoric societies known as bands or as “simple egalitarian societies”, in other words in hunter-gatherer societies?

For the time being, there are two possible ways of answering this question. One is to analyse ethnographic data on bands observed by ethnographers. The other is to use archaeological evidence. The latter is very scarce for bands, and the first is not fully reliable since bands survived into 20th century mostly in those areas of the globe where climate was so hostile that hardly any invader would have wished to fully integrate them. In other words they survived mostly in Arctic areas and in certain deserts. However, all or most of Australian Aborigines lived in bands as well prior to European contact, so their cultural and political patterns could also serve as a guide to how bands lived.

In *African Political Systems* (1940), the founding work of political anthropology, M. Fortes and E. E. Evans Pritchard identified two types of political systems in terms of existence or lack of centralised authority: Group A with centralised authority, and Group B containing “societies which lack centralized authority... and in which there are no sharp divisions of rank, status or wealth.”⁹ It was explained that Group B corresponded to stateless societies and that societies studied from this group were the Logoli, the Tallensi, and the Nuer. It was only with Elman Service that the division into societies with centralised authority and stateless societies was further elaborated. The stateless societies have been divided by E. Service into two groups: bands and tribes, and these two have been grouped into preindustrial non-centralised political systems. The two centralised systems are: chiefdoms and primitive states.¹⁰

Bands are the first preindustrial political system of *homo sapiens*. He lived in them during the major part of his evolution. Based on archaeological

7 See section “The Oedipus Complex” in Donald Brown’s book on universals with his conclusion that Malinowski’s claim on the mutability of the complex “has been overstated.” Donald E. Brown, *Human Universals*, pp. 32–37. Perhaps, the category of a near universal, would be more appropriate in this case since some possible exceptions have been identified in Indian and Japanese cultures.

8 Steven Pinker, *The Blank Slate*, pp. 435–439.

9 M. Fortes and E. E. Evans Pritchard, *African Political Systems* (London: Oxford University Press, 1940), p. 5.

10 Elman Service, *Primitive Social Organization. An Evolutionary Perspective* (New York: Random House, 1962).

evidence “probably all humans lived in such bands until at least a few tens of thousands of years ago, and most still did as recently as 11,000 years ago.”¹¹ These societies consisted of several dozen members who all knew each other and that enabled them to have face-to-face discussions. During many millennia of their existence some bands could have been different in certain aspects in comparison with any of those that survived till modern times. Therefore a combination of ethnographic data and archaeological evidence seems to be the best approach and in the future archaeological evidence may bring some changes to the current understanding of bands.

A classical analysis in political anthropology regarding the problem of leader was provided by Morton Fried in 1967. He offered six characteristics of leadership in simple egalitarian societies. These societies correspond to what Service designates as bands. The characteristics are the following:

1. Leadership is based “upon authority and lacks connotations of power.”
2. It is transient, in other words, it moves from one person of competence to another.
3. It is “less associated with persons than with situations“.
4. Power is associated within very small groups such as families. It “vanishes as the scope of the group widens.”
5. Authority is much more present than power but it also exhibits the same elements as power from the previous point.
6. Denser populations “have more extensive leadership areas“¹²

Fried noticed something very important about power in primitive societies that makes them rather different from the experience of modern societies. He says that ethnographers of these societies found it difficult “to find cases in which one individual tells one or more others, ‘Do this !’ or some command equivalent“. There are no direct orders in these societies but there are statements like “If this is done it will be good.” Usually the person who initiates the idea also has to do the task.

Gerard van den Steenhoven made his own ethnographic research among Caribou and Netsilik Eskimos/Inuit of Keewatin District of Northwest Territories of Canada in 1955 and 1957. “The groups visited belonged without doubt to the Eskimos least affected in their daily lives by contacts with the white man’s culture.”¹³ His general conclusion about leadership in the groups of Eskimos/Inuit that he analysed has been that “Eskimo society completely lacks structure for leadership”. Certain individuals were identified as having

11 Jared Diamond, *The World until Yesterday. What can we learn from traditional societies?* (London: Penguin Books, 2012).

12 Morton H. Fried, *The Evolution of Political Society. An Essay in Political Anthropology* (New York: McGraw-Hill Inc, 1967), p. 83.

13 G. van den Steenhoven, *Leadership and Law among the Eskimos of the Keewatin District Northwest Territories* (Rijswijk: Uitgeverij Excelsior, s. a. [1962]), p. 1.

“general or socialized prestige”, however, “their stars rise and fall, and to follow them remains a matter of voluntary choice for everyone else.”¹⁴ He also analysed camp headmen and what kind of authority in decisions such persons possessed. At Pelly Bay, north of the Arctic Circle, it seemed to Van den Steenhoven that a kind of headman “was a usual feature in winter sealing camps.” Each morning one hunter would be followed by others. An informant explained to him what it meant in reality: “In course of time it becomes clear who is having much success in finding the right spots. *He* will be followed by the others, but only in respect of finding the best hunting grounds. If he loses his luck and another has more success, we follow that other hunter.” He concluded that the nature of this kind of leadership “is so weak as barely to deserve that name.”¹⁵

Therefore the only recognised authority (but even that one only conditionally) in this society existed within the family unit in two forms. The first is *inhumatar*, the husband of the nuclear family, and he is subordinated to his own father, or other senior male member. The other is a kind of *pater familias* and he exercises his authority over a group of related nuclear families. Even the *pater familias* makes decisions in consultation with his sons or sons-in-law if he lives with them. And he loses authority once his sons become more capable than him.¹⁶

The following decades did not change the picture provided by Van den Steenhoven and M. Fried. Bands, the basic human preindustrial political system in which *homo sapiens* spent an overwhelming part of its evolution, are egalitarian both in terms of economy and in terms of social and political life. Leadership in such societies is situational and based “on the personal attribute of the individual and lacks any coercive power.” Similarly a headman cannot really tell anyone what to do and could be an “expert advisor in particular situations.”¹⁷ Diamond also concludes that in bands their members differed little in “wealth” and political power “except as a result of individual differences in ability of personality.”¹⁸ Even in more developed political systems known as tribes there is “weak political leadership, lack of bureaucrats, and face-to-face decision making.”¹⁹

Donald V. Kurtz described three types of leaders identified by anthropologists. They are: 1. episodic leaders, 2. big men, and 3. chiefs. “Episodic leaders” correspond to situational leaders. They are typical for hunters and gatherers but may also be found in the most complex societies at the very local level of power. Episodic leaders are weak. “They must lead by example.

14 *Ibid.*, p. 65.

15 *Ibid.*, p. 60.

16 *Ibid.*, p. 65.

17 Ted. C. Lewellen, *Political Anthropology. An Introduction*, 3rd ed. (Westport: Praeger Publishers, 2003), p. 23.

18 Diamond, *The World until Yesterday*, p. 14.

19 *Ibid.*, p. 15.

They cannot command or order.”²⁰ This type of leadership is characterized by the lack of long-term planning. Still, even this type of weak leaders has “some access to rudimentary tangible power, if only momentarily.”²¹

For the time being one may conclude that *homo sapiens* spent most of its evolution in bands. In the period prior to the current inter-glaciation humans may have had only minor groups who lived in tribes and this type of political systems includes as its typical forms of leadership “a charismatic headman with no power but some authority in group decision making.”²²

Additionally to situational leadership one could identify in some tribes the existence of big men. They were detected in societies of New Guinea. Although authority or power of a big man may very much oscillate in different tribes the ideal model of this type “falls between and corresponds to the image of the big man as a *primus inter pares*, a first among equals.”²³ Kurtz finds that on all their incarnations big men aim at “augmenting their power” and they are also “notorious manipulators of their political economies.”²⁴ Lewellen notices that their position is “inherently unstable, because it is dependent on their ability to buy followers through gift giving and loans.”²⁵ Under such conditions any misfortunate event shifts authority to a new contender. Overall, prehistoric human societies at this stage of research seem to have been rather egalitarian and with a minimal or small leadership.²⁶

Freud naturally could not have been aware of all these anthropological findings that were all formulated after his death. He operated within the theories of armchair anthropologists and one of their theories was that humans originally lived in primitive hordes. To this he added some mainstream ideas of his own time. Roazen has correctly noticed: “Anthropologists have never been able to confirm the existence of these primitive hordes; in such bands that can be verified there is little of the possessiveness Freud described, or the jealousy, or anything like the institution of one dominant male monopolizing females.”²⁷

20 Donald V. Kurtz, *Political Anthropology. Paradigms of Power* (Boulder Co.: Westview Press, 2001), p. 47.

21 *Ibid.*, p. 158.

22 Ted. C. Lewellen, *Political Anthropology*, p. 20.

23 Donald V. Kurtz, *Political Anthropology*, p. 47.

24 *Ibid.*, p. 160.

25 Ted. C. Lewellen, *Political Anthropology*, p. 28.

26 One should, however, add that Donald E. Brown mentions among human universals “a *de facto* oligarchy”. He acknowledges that “the UP [Universal People] have leaders, though they may be ephemeral or situational”, and that no such leader “has complete power lodged in himself alone.” He also claims that “the UP never have complete democracy, and never have complete autocracy”, and therefore “they always have a *de facto* oligarchy.” Donald E. Brown, *Human Universals*, p. 138.

27 Paul Roazen, *Freud and his Followers* (Harmondsworth: Penguin Books, 1979), p. 269.

Freud's trans-historical Generalisations

In comparison with the knowledge from the 1960s and later, the level of anthropological knowledge on leadership prior to World War I was very low. That affected both anthropological theories and those scholars who used the anthropological data available in their time.

Freud had a tendency to depict phenomena from the previous decades and centuries as contemporary phenomena. Writing about Paris from the 1880s he compares it to Paris described in Victor Hugo's novel *The Hunchback of Notre-Dame (Notre-Dame de Paris)* from 1831, which in turn describes the French capital in the 15th century. About Parisians Freud stated: "... they haven't changed since Victor Hugo wrote *Notre-Dame*."²⁸

Freud could see all around him the patriarchal Victorian incarnation of a castrative *pater familias*. He generalised this present condition of bourgeois societies into the human condition in general. In Freud's theory the *pater familias* received its prototype in the form of an envious, aggressive and suppressive primal father. This was most clearly expressed in his major anthropological work *Totem and Taboo* from 1913, in which he postulated that the totem animal was the substitution for the primal all-powerful and envious father who had been devoured and killed by his sons. In his interpretation human religion and moral restrictions were created from the sense of sin resulting from the primal patricide.²⁹ Similarly to Freud's temporal generalisations of Hugo's novel, it is not clear at all when the primal father was supposed to have lived. Was he a member of the *homo sapiens* species or some of his ancestors? Naturally the level of knowledge of human ancestry was limited and Freud could not speculate in chronological terms about subsequent periods. At the beginning of the 20th century, the development of the *homo* genus was known only in a rudimentary form. For Freud the primal father essentially lived *eo tempore* or "in those days" and that could be any time in the past. There is cumulative evidence that Freud projected back onto prehistory his contemporaries and the circumstances faced by his own psychoanalytic movement. There was a negative reaction of anthropologists to this theory, even those who had an open or implicit sympathy for psychoanalysis.³⁰

Some other findings of psychoanalysis that seemed to have a universal application may also be culturally specific. It was recently pointed out that the culture of Ringstrasse in Vienna produced some specific features.

28 Sigmund to "Dear Minna [Bernays]"^c, Paris, 03.12.1885, in Ernst L. Freud (ed.), *Letters of Sigmund Freud 1873–1939* (London: The Hogarth Press, 1961), p. 199.

29 S. Freud, *Totem and Taboo*, in *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. 13 (London: Vintage and the Hogarth Press, 2001[1913]), pp. 131–142.

30 A. L. Kroeber, "An Ethnologic Psychoanalysis", *American Anthropologist*, Vol. 22, No 1 (Jan.–Mar., 1920), pp. 48–55. A. L. Kroeber, "Totem and Taboo in Retrospect", *American Journal of Sociology*, Vol. 45, No. 3 (Nov., 1939), pp. 446–451. Bronislaw Malinowski, *Sex and Repression in Savage Society* (New York: Meridian, 1955, 1st ed. 1927).

Behind its façades, running of salons was considered a woman's job. During the course of the 19th century, in Viennese upper classes women gradually disappeared from business life and were confined to social life. This reduced role proved to be an impossible burden for many women. As Gabriele Kohlbauer-Fritz concludes: "For many women in the nineteenth century the escape into hysteria was the only way they could give expression to their discomfort in the golden cage."³¹ Thus, hysteria, a phenomenon that led to the discovery of psychoanalysis, may be seen merely as a feature of bourgeois life and not as something universal. Many other culturally specific features seemed universal to early psychoanalysts.

In terms of how much Victorian morality was repressive there are also conflicting opinions. The leading specialist Peter Gay took a middle line.³² He does not view this era as entirely repressive in relation to the sexual. His Victorians are restrained, but they are not abstinent with regards to sexual life. They rather believed in what psychoanalysis named sublimation.³³ At the same time Gay admits: "Many in the Victorian middle classes felt a good deal of hesitation about Eros, tugged one way by the teachings of the churches and cultural traditions and another by the attractions of skepticism about time-honoured social habits and of natural urges."³⁴ In Gay's assessment, the Victorian ideal of the girl as a sexless angel wasn't perhaps driven "by high standards but by unacknowledged anxiety."³⁵

Sigmund Freud and Politics

Although Freud always displayed sympathies for liberal political views, he rarely voted in elections and seems to have avoided dealing with political issues. Peter Gay noticed about Freud's correspondence from the 1890s that the "Jewish question", at that time very acute in Austria, was very rarely featured in it.³⁶

During the last two decades of his life Freud witnessed the rise of totalitarian leaders such as Benito Mussolini, Joseph Stalin and Adolf Hitler. This did not prompt him to join or even publicly endorse any party. When

31 Gabriele Kohlbauer-Fritz, "Family Stories. The Ringstrasse palaces and their occupants", in *Ringstrasse. A Jewish Boulevard* (Vienna: Amalthea and Jewish Museum, 2015), p. 45.

32 Gay has written a five-volume history of the period entitled *From Victoria to Freud*. Peter Gay, *The Bourgeois Experience, Victoria to Freud*, vol. I, *Education of the Senses* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1984); Vol. II, *The Tender Passion* (New York and Oxford: OUP, 1986); Vol. III, *The Cultivation of Hatred* (New York and London: W. W. Norton and Co., 1993); Vol. IV, *The Naked Heart* (London: Harper Collins, 1996); Vol. V, *Pleasure Wars* (London: Harper Collins, 1998).

33 Peter Gay, *Schnitzler's Century* (New York and London: W. W. Norton and Co., 2002), p. 80.

34 *Ibid.*, p. 79.

35 *Ibid.*

36 Peter Gay, Freud. *A Life for our Time* (London: Max, 2006, 1st ed. 1988), p. 598.

asked by Max Eastman: "What are you politically", he replied: "Politically I am just nothing."³⁷

That said, one should add that he openly opposed political fanaticism and thus political extremism of any kind. He could have seen in totalitarian regimes a dogmatism and zeal similar to religious dogmatism and religious obsession. In his letter to Arnold Zweig from 1930 he informed him that he could not support the communist ideal. The first decade of the Soviet rule eliminated any hope in Freud that it could lead to improvement, and therefore he admitted to A. Zweig: "I remain a liberal of the old school." He added that in *Civilization and its Discontents* he "criticised uncompromisingly the mixture of despotism and Communism."³⁸ His liberal views are confirmed by his preferred newspapers. He gladly read the liberal Viennese daily *Die Neue Freie Presse*, and the *Manchester Guardian*, a leading British liberal daily in the first decades of the 20th century.³⁹

In his conversation with Hans Herzl, the son of Theodor Herzl (the father of Zionism), Freud gave a puzzling comment. He mentioned politicians of psychosynthesis and said about them: "They are robbers in the underground of the unconscious world... Stay away from them, young man... stay away even if one of them was your father... perhaps because of that."⁴⁰ What did he really have in mind? Freud very clearly had "a powerful aversion to prophets and religious fanatics."⁴¹ His opposition to psychosynthesis was not only ideologically motivated. Freud had a deep mistrust of politics that stemmed from his relationship with his father. In a dream Freud associated his father with Garibaldi, whom he considered another dangerous dreamer. As McGrath noticed: "By burying the ghost of his father's political legacy within himself, Freud aimed to set himself free from a political world which seemed to threaten the very existence of freedom."⁴² By the end of the 1890s, after abandoning his early political ambitions, politics became for Freud something less than dignified. The rise of the leaders of psychosynthesis such as Karl Lueger who became the mayor of Vienna in 1897 proved to him that politics had a dangerous potential. Yet, he never refrained from political activism and the foundation of the international psychoanalytic movement later provided a roundabout way for Freud to satisfy his repressed political ambitions.

37 Paul Roazen, *Freud. Political and Social Thought* (London: Hogarth Press, 1969), p. 243.

38 S. Freud to A. Zweig, Vienna, 26.11.1930, in Ernest L. Freud (ed.), *The Letters of Sigmund Freud and Arnold Zweig* (London: The Hogarth Press and the Institute for Psychoanalysis, 1970), p. 21.

39 Peter Gay, *A Life for our Time*, p. 17, Freud's housewife Paula Fichtl was for many years in charge of buying *Manchester Guardian* "professor's favourite newspapers." Detlef Berthelsen, *Alltag bei Familie Freud. Die Erinnerungen der Paula Fichtl* (Hamburg: Hoffmann und Campe Verlag, 1987), p. 50.

40 William McGrath, *Freud's Discovery of Psychoanalysis. The Politics of Hysteria* (Cornell University Press, 1986), p. 315.

41 Peter Gay, *Freud. A Life for Our Time*, p. 560.

42 McGrath, *op. cit.*, p. 317.

Psychoanalytic Studies of Political Leaders

Both Freud and his disciples discussed many figures and works from intellectual history and endeavoured to analyse their psychological aspects. At the gatherings of the Vienna Psychoanalytic Society specific meetings were dedicated to some historical persons, but mostly to writers and philosophers. In April 1907, the Russian revolutionary Tatjana Leontiev and later the German writer Jean Paul (1763–1825) were discussed. In 1908 the neurosis of the Austrian writer Franz Grillparzer, and Friedrich Nietzsche's *Ecce Homo*, were dealt with. In 1909, special meetings were dedicated to the psychopathology of Hauptmann's *Griselda*, to the German poet Heinrich von Kleist (1777–1811), and to a fantasy of Leonardo da Vinci. And, in 1912, the German poet Christian Friedrich Hebbel (1813–1863) and philosopher Arthur Schopenhauer (1788–1860) were discussed.⁴³ However, there was no particular interest in psychoanalysing great historical figures such as rulers, generals, prime ministers, religious leaders etc. There are only occasional references to Napoleon and Luther.

Several psychobiographies written by prominent psychoanalysts and published after WW2 had rather different receptions ranging from affirmative assessments to a total rejection of their findings. Four such cases will be analysed in the following pages.

a) Freud's and Bullitt's Study of Woodrow Wilson

In the period between 1930 and 1932 Freud co-authored the only psychobiography of a contemporary of his. It was a book on the American President Woodrow Wilson, which he wrote together with the American diplomat William C. Bullitt (1891–1967). The book could not be published as long as Edith Wilson (1872–1961), the widow of Woodrow Wilson, was alive due to a possible libel suit and was published in 1966/67 only.⁴⁴ It received overwhelmingly negative reactions and its reputation never improved. Gay calls it a “caricature of applied analysis” and “debacle.”⁴⁵

There are, however, several points that could be applied in analysing some leaders and some points can be usefully extracted from this book. Bullitt prepared a section reviewing data on Woodrow Wilson's childhood and youth. He notes that “he was so serious about himself that others took him

43 Nunberg, Herman, and Ernst Federn (eds.), *Minutes of the Vienna Psychoanalytic Society*, Vol. I: 1906–1908, min. 1–53, translated by M. Nunberg (New York: International Universities Press, 1962), meetings 19 and 20, pp. 159–174. Idem, Vol. 2: 1908–1910 (1967), meetings 54b, 56, 74, 78, 89, pp. 2–12, 25–33, 185–194, 220–226, 338–352. Idem, Vol. 4: 1912–1918 (1975), meetings 156 and 172, pp. 1–6, 101–102.

44 For details of how the collaboration between Freud and Bullitt went see: Peter Gay, *Freud*, pp. 556–558.

45 Peter Gay, *Freud*, pp. 560, 561.

seriously”.⁴⁶ Wilson in his youth compared himself with great historical figures like Lee and Washington. “He never doubted his kinship with the greatest man”, and “felt that God has chosen him for a great work.”⁴⁷ In chapter one, Freud and Bullitt discuss the fundamentals of psychoanalysis. In explaining the Super-Ego the authors discuss what the demanding and non-demanding Super Ego could produce. In the first case “a Super-Ego which does not demand much from the libido does not get much.” But there can be an opposite case as well, when ideals of the Super-Ego are “so grandiose that it demands from the Ego the impossible. A Super-Ego of this sort produces a few great men, many psychotics and many neurotics.”⁴⁸

The book was not well received. Among other things it contains extensive theoretical explanations that are likely to discourage any reader interested chiefly in Woodrow Wilson from reading the book. One of the most influential historians at the time of the publication of the book was A. J. P. Taylor. He ridiculed it. “How did anyone ever manage to take Freud seriously?” asked Taylor in his book review in 1967.⁴⁹ This book had a tremendous negative impact on psychoanalytically oriented biographies of politicians. Some two decades later, Peter Gay noticed that since the publication of this book “the psychoanalysis of detested politicians, living or dead, has become a minor and irritating cottage industry.”⁵⁰

b) E. Erikson’s Study of Young Luther

Probably the most successful fusion of psychoanalysis and history was achieved by Erik H. Erikson (1902–1994). In 1958, he published a study on young Luther.⁵¹ In it he applied Freudian postulates but also the results of his own clinical work in terms of crises of adolescents. He made no psychoanalytic introduction but rather explained its key positions only in those sections where he found them necessary. He also endeavoured to view Luther in his own time and culture, rather than to analyse an individual taken out of historical and social contexts. In this regard he stated that his interest was not in “the validity of the dogmas”, but rather “with the spiritual and intellectual milieu which the isms of his time – and these isms *had* to be religious –

46 Sigmund Freud and William C. Bullitt, *Thomas Woodrow Wilson. A Psychological Study* (Boston: Houghton Mifflin Company, 1966 [1932, 1939]), p. 9.

47 *Ibid.*, pp. 14–15.

48 *Ibid.*, p. 41.

49 Quoted from: Peter Gay, *Freud for Historians* (New York and Oxford: OUP, 1985), p. 93. Gay admits that in this book, which was largely written by Bullitt “but approved by the aged Freud, he [Freud] permitted his aversion to the self-appointed, intrusive Messiah from the West to override his carefully cultivated analytic neutrality.” *Ibid.*, p. 141.

50 *Ibid.*, p. 141.

51 Erik H. Erikson, *Young Man Luther. A Study in Psychoanalysis and History* (New York: Norton, 1958, the first paperback edition in 1962 and was reissued in 1993).

offered to his passionate search.”⁵² What Erikson did in this book was to try to reconcile religion and psychoanalysis. He concludes in this book that among the various ideological systems “only religion restores the earliest sense of appeal to a Provider.”⁵³

He made occasional references to leaders and their followers that deserve special mention. Erikson observed that late adolescent personalities were “the best subjects for indoctrination.” He warned that if at certain times the human unconscious could not find creative ways of manifestation, then “we are easy prey to the experts and the leaders who somehow know how to exploit our unconscious without understanding the magic reasons for their success; and consequently their success contributes to their being corrupted by leadership.” Erikson views dogmatic leaders as the worst “for they combine a moral scrupulosity with a deadly unscrupulousness, a mixture which permits them to take command of our conscience.”⁵⁴

His young Martin is a man who seeks to be justified and that is Luther’s “stumbling block as a believer, his obsession as a neurotic sufferer, and his preoccupation as a theologian.”⁵⁵ He described the way in which young Luther recovered his ego and defined a new theology. But he admitted that his book described “the decline of a youth, and not the ascendance of a man”, and that the latter would have to be done in another book.⁵⁶

What makes this work very personal is the author’s own self-analysis and quest for identity. It is this quest that makes the pages of the book so convincing. A part of that is Erikson’s insistence on some parallelisms between Luther’s and Freud’s ideas. In his interpretation they “came to acknowledge that ‘the child is in the midst.’ Both men perfected introspective techniques permitting isolated man to recognize his individual patienthood.”⁵⁷

Erikson later also wrote a biography of Ghandi,⁵⁸ but his *Young Man Luther* remained more influential. It received very favourable reviews from persons like theologian Reinhold Niebuhr who called it “a very profound study”, but also from the *American Sociological Review*, but there were also negative comments. Gay described the book as “pioneering though severely flawed.”⁵⁹ Church historians were particularly harsh in their criticism of this book.⁶⁰

52 Erik H. Erikson, *Young Man Luther* (New York: Norton, 1993), p. 22.

53 *Ibid.*, p. 118.

54 *Ibid.*, pp. 134, 142.

55 *Ibid.*, p. 145.

56 *Ibid.*, p. 249.

57 *Ibid.*, p. 253.

58 Erik H. Erikson, *Gandhi’s Truth: On the origins of militant non-violence* (New York: W. W. Norton, 1969).

59 Peter Gay, *The Bourgeois Experience. Victoria to Freud. Education of the Senses* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1985), p. 465.

60 R. H. Bainton, “Luther: A psychiatric portrait”, *The Yale Review*, vol. 48 (1959), pp. 406–410. R. H. Bainton, “Psychiatry and history: An examination of Erikson’s Young man Luther”, *Religion in Life*, vol. 40 (1971), pp. 450–478.

Overall, Erikson showed in this work, unlike his predecessors, “a perfectly acceptable Luther.”⁶¹ Gay’s remark seems to be overcritical. During the course of half a century that followed the publication of this book, it only gained in importance. At the beginning of the 21st century, Donald Capps calls it “a classic in psychology of religion and related fields”, and admits: “I can personally testify to the fact that Erikson’s account of Luther lives on in the hearts and minds of many of us who have read *Young Man Luther* and have experienced the reading itself as life-changing.”⁶² After the publication of such a profound study it was unfortunate enough for the genre of psychohistory that Freud’s and Bullitt’s study appeared only eight years later.

c) Volkan’s and Itzkowitz’s Studies

1) Studies on Ataturk

Vamik Volkan (1932–), a psychoanalyst and Professor of Psychiatry at the University of Virginia Medical School, a Cypriot Turk by origin, was fascinated with the personality of the founder of modern Turkey, Mustafa Kemal Ataturk (1881–1938), military leader, revolutionary, politician, the founder and the first president of the Turkish Republic (1923–1938). He was himself a witness of the development of his cult. Volkan first published his study in the well-known annual *The Psychoanalytic Study of Society* and later expended it into a book.⁶³ His intention was to analyse “the ways in which a high level narcissistic personality can adapt to the external world and shape it to meet the requirements of his grandiose self.”⁶⁴ The concepts of the self and of narcissistic personality disorders that were elaborated by Heinz Kohut (1913–1981) and the notion of pathological narcissism defined by Otto Kernberg (1928) have particularly influenced Volkan’s interpretations.⁶⁵

Mustafa Kemal’s father died when he was a young man and his mother became increasingly religious. She remarried which made him rather jealous. Volkan noticed that already as a student at War College Mustafa “began to declare himself as a special being.” He constructed grandiose schemes in which “he was to be a central figure and his adherents were to be but

61 S. v. „Erik ERIKSON“, in Elisabeth Roudinesco et Michel Plon, *Dictionnaire de la Psychanalyse* (Paris: Fayard, 1997) p. 255.

62 Donald Capps, “Erik H. Erikson’s *Young Man Luther: A Classic Revisited*”, *Pastoral Psychology*, Vol. 64 (2015), pp. 329, 341.

63 Vamik D. Volkan, “‘Immortal’ Atatürk. Narcissism and Creativity in a Revolutionary Leader”, *The Psychoanalytic Study of Society*, Vol. 9 (1981), pp. 221–255.

64 *Ibid.*, p. 221.

65 Heinz Kohut, *The Analysis of the Self. A Systematic Approach to the Psychoanalytic Treatment of Narcissistic Personality Disorders* (New York: International University Press, 1971); H. Kohut, *The Psychology of the Self* (New York: International University Press, 1977); Otto Kernberg, *Borderline Conditions and Pathological Narcissism* (New York: Jason Aronson, 1975).

extensions of him.”⁶⁶ His mother left Mustafa’s stepfather at some point and began living in Istanbul with her daughter and son-in-law. There was an orphan adopted by the family. It was curious that both Mustafa’s mother and he considered him as their own son. In that way he and his mother had a shared child and “were symbolically united as parents.”⁶⁷

Volkan explains the usual family background of patients with the grandiose self and that could be applied to leaders with the same problem as well. Such patients “have had a cold, narcissistic mother who induced in her infant a self-concept of ‘hunger’ and an image of the world devoid of ‘food’ and love.” Exactly that type of mother sees in their children something special. “It is around this concept of being special that the grandiose self is crystallised.” In instances when that kind of self is “a defensive pathological development, its cohesiveness must be maintained throughout life.”⁶⁸ It is also interesting that such leaders need to be immortalised during their lifetime. This is connected with another element of the grandiose self and of narcissistic individuals. What terrifies them the most is a possibility of losing their beauty and adoration in old age. In this sense Volkan remarks on Atatürk: “In his last year of life he had episodes of irritability and suspiciousness. Who knows? He may not have wanted to shun death since he was already an immortal to his people.”⁶⁹ He also found something that made Atatürk’s narcissistic personality unique and that was “his internalization of the idealized father who could then limit his narcissistic demands.”⁷⁰

Later he expended this study into a book. His associate in this task was a historian Norman Itzkowitz who co-authored the book.⁷¹ Both of them had completed psychoanalytic training, but also had to undergo autoanalyses in writing this study, and they explained them in the introduction. “Volkan’s regard for the Turkish leader swung from a defensive strengthening of his idealization to extreme devaluation. In the end, however, he gained a balanced view that fostered a genuine appreciation of how Atatürk accomplished what he did... By the time the study was completed Dr. Volkan has greatly changed.” An Ottoman historian and professor of Near Eastern Studies at Princeton University, Norman Itzkowitz (1931–) became a psychoanalytic candidate at the National Psychological Association in New York. Volkan understood Atatürk through his father, Itzkowitz, on the other hand, through his mother. His “comprehension of aspects of the Turkish

66 Vamik D. Volkan, “‘Immortal’ Atatürk. Narcissism and Creativity in a Revolutionary Leader”, p. 225.

67 *Ibid.*, p. 226.

68 *Ibid.*, pp. 237, 242.

69 *Ibid.*, p. 252.

70 *Ibid.*

71 Vamik D. Volkan and Norman Itzkowitz, *The Immortal Atatürk. A Psychobiography* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1986 [1984]).

leader's personality was broadened by his inner voyage that focused on the mother-child dyad."⁷²

The authors had to deal with a series of dilemmas and two such dilemmas will be discussed here. The first is how to reconcile the great emphasis that psychoanalysis puts on the early years of everyone's development with the fact that the main contributions of characters analysed in biographies occurred many years later. For this they followed the theory of Peter Bios⁷³ in whose interpretation a person "coalesce in childhood and then crystallizes in adolescence, which provides a second chance to complete the work of the earlier stages of psychosexual development."⁷⁴ In this way there is "a second chance" for the individual, and after adolescence "the individual will relate to the world around him, and to his inner world, in his own idiosyncratic way."⁷⁵ This kind of approach does not reduce someone's psychobiography to his or her early years only but views the lives of protagonists in their fullness.

The second dilemma concerns the relation between authors as changing subjects and their characters as their objects. There is a very important point in the introduction to the book on Atatürk. It is that the relation between biographers and their characters is one of mutual influence. A good biographer should be aware of this since he or she will either identify or oppose the main protagonists. This process is both conscious and unconscious and without psychoanalysing oneself it is indeed difficult to understand its unconscious part. In this respect the authors provided a candid assessment of their own self-analyses during the course of writing their biography of the founder of modern Turkey.

At the end of the book the authors included a very important typology of narcissistic leaders. They can either be destructive or reparative. The destructive leader "attempts to protect the cohesion of his grandiose self chiefly by devaluing others in order to feel superior." This kind of leader poses a huge danger because a need to devalue a group "often leads to the destruction of that group." They view Atatürk as an example of the reparative leader who "wants adoration from his 'valued' followers and may attempt to uplift them in order to build his support on as impressively high a level as possible."⁷⁶ They also warn that this division may be artificial since both types of leaders may interchange under some circumstances. The final assessment of the Turkish leader is more favourable in the book than in the study. At the end of the book he is seen as a reparative leader "because of the great 'fit' between him and the people."⁷⁷

72 V. Volkan and N. Itzkowitz, "Introduction", in *Ibid.*, pp. xx-xxi.

73 Peter Bios, *The Adolescent Passage* (New York: International Universities Press, 1979).

74 V. Volkan and N. Itzkowitz, "Introduction", p. xviii.

75 *Ibid.*

76 Vamik D. Volkan and Norman Itzkowitz, *The Immortal Atatürk. A Psychobiography*, p. 358.

77 *Ibid.*, p. 358.

2) Richard Nixon

In 1997 Volkan and Itzkowitz, together with Andrew Dod, published a psychobiography of US president Richard Nixon.⁷⁸ He is a particularly interesting case study since psychological parts of his biography have been widely debated ever since the Watergate scandal and Nixon's resignation in August 1974. The authors felt that through their work they "had come to know him intimately, even though none of us had personally met him."⁷⁹

A conference was held in 1987 at Princeton University on "Leadership in the modern presidency." On that occasion Wilbur Cohen, with experience of having worked for every US administration since Franklin Delano Roosevelt, said: "To be President, you need to have a good mother. The father doesn't matter. You need a good mother." This produced laughter in the audience. This laughter is not an unusual response of academic circles to psychobiographies and to efforts to psychoanalyse historical personalities. Reacting to this kind of attitude Volkan, Itzkowitz and Dod emphasized the relevance of psychoanalytic psychohistory and psychobiography. In their opinion those disciplines "can offer a great deal of insight, especially in the field of presidential leadership studies. Leadership is, at least in part, a derivative of unconscious motivations." Since not only actions but also decisions, style, and speeches "are all influenced by such aspects as unconscious drives and defenses against them, by personality organization, and by intelligence and physical condition." They did not want to reduce the understanding of someone's person and therefore they admitted that "social, legal, military, economic, and historical factors must, of course, be taken into account, in order to see how one's internal world intertwines with external realities."⁸⁰ Yet, the business of psychobiographies did not seem to have had a good reception and the authors could only express some hope for its future status: "If the laughter ever stops, and if those who engage in writing psychoanalytic biography can recognize and control their own countertransferences to their subjects, the frontiers of presidential leadership studies may be expanded. Such an expansion might not only broaden our understanding of a particular President's repeated or irrational actions and decisions, but also contribute to our understanding of all leaders in general."⁸¹

It was admitted in book reviews that the authors were "especially insightful on the narcissistic aspect of Nixon's personality,"⁸² and some mainstream journals dedicated to the issues on American presidents published positive assessments of the book.⁸³

78 Vamik D. Volkan, Norman Itzkowitz, Andrew W. Dod, *Richard Nixon: a Psychobiography* (New York: Columbia University Press, 1997).

79 V. Volkan, N. Itzkowitz, A. Dod, *Richard Nixon*, p. 2.

80 V. Volkan, N. Itzkowitz, A. Dod, *Richard Nixon*, p. 144.

81 *Ibid.*

82 Henry Lawton, "Richard Nixon: A Psychobiography", *The Journal of Psychohistory*, vol. 26, Iss. 2 (Fall 1998), p. 633.

83 Charles H. Zwicker, "Richard Nixon: A Psychobiography", *Presidential Studies Quarterly*, Vol. 28, No. 2 (Spring 1998), pp. 442-444.

One should also mention that Erich Fromm made a significant contribution to the analysis of the destructive character based on sadism and of the necrophilous character based on necrophilia. He described Joseph Stalin as an example of the first type, and Adolf Hitler as an example of the second type, but these descriptions are psychological sketches rather than psychobiographies and are given within his wider discussion on human destructiveness.⁸⁴

Psychoanalysis and Studies of Cult Leaders

William Meissner, SJ (1934–2010) was particularly focused on analysing cults in the context of the paranoid process which he himself defined in clinical terms.⁸⁵ He later connected it with the cult phenomenon. His understanding of the paranoid process is based on introjects, “the drive-dependent and defensively motivated internalizations drawn from significant object relationships.” When these introjects have pathological origin “they provide a core formation of pathogenic structures around which one organizes one’s inner world and pathological sense of self.”⁸⁶ Paranoid constructions find their ways to reach various forms of ideologies and belief systems.

Cults are small religious groups that are centred around charismatic leaders. Their followers show similarities with the authoritarian personality including the surrender of freedom and the submission to the power of the leader.⁸⁷ Idealisation and identification with a charismatic leader has libidinal and hysterical components. Meissner observes: “We can infer that the more total the acceptance and subjection to the leader is built into the cult ethic, the more profoundly disturbed is the level of narcissistic and personality defect in the followers who accept it.”⁸⁸ Meissner points out that “in a variety of more pathological cult contexts”, cult leaders “tend to exploit this narcissistic attachment”, but finds it premature to conclude that “all members of such cults were narcissistic personalities.” He, however, does conclude that “the cult phenomenon tunes in on basic narcissistic needs”, and that individuals with narcissistic pathology “may, indeed, be more susceptible to the cult influence.”⁸⁹ Qualities attributed to the cult leader reveal projections since such leaders are objects of idealisation and aggrandizement. Therefore “attachment to and perfect subjection to the power and idealized leader”

84 Erich Fromm, *Anatomy of Human Destructiveness* (New York: Holt, Reinhart and Winston, 1973).

85 W. W. Meissner, *The Paranoid Process* (New York: Aronson, 1978).

86 William Meissner, “The Cult Phenomenon and the Paranoid Process”, in *The Psychoanalytic Study of Society*, vol. 12 (1988), p. 71.

87 W. W. Meissner, S. J., “The Cult Phenomenon: Psychoanalytic Perspective” in *The Psychoanalytic Study of Society*, vol. 10 (1984), p. 95.

88 *Ibid.*, p. 96.

89 *Ibid.*, p. 97.

provide double salvation “from the evil external projective forces and from the inner sense of helplessness and vulnerability.”⁹⁰

Weston La Barre offered an analysis of the cult leader Beauregard Barefoot, one of the leaders of the Southern Snake-Handling Cult. In this case what happened was an introjection of a punitive and compulsive father. The intolerable superego introject prompted a defence which “appeared as a re-externalization in the form of external superego or paranoid prosecutors”, and the list of these “prosecutors” included God, the police, the courts etc.⁹¹ This is a case with a clear clinical picture, but one wonders if some form of paranoid process could be found more generally in many political and religious leaders?

Since the cult phenomenon is both influenced by and influences the culture in which it exists Meissner poses a far-reaching dilemma as to the extent to which the paranoid mechanisms that he discussed “may be found to be endemic not merely in deviant cultic religious expressions, but more generally within socially accepted and culturally adapted religious systems, as well as within the more general matrix of social and cultural processes themselves.”⁹² In Meissner’s interpretation the followers of a cult or the cult phenomenon, as he calls it, are connected with the paranoid process because their self-structures “are organized around intrapsychic introjective mechanisms” making such persons to feel “weak, powerless, victimized, disadvantaged, inadequate, inferior.” Meissner believed that a need for paranoid construction was “not necessarily pathological”, but rather “endemic to the human condition”, since it is connected with meaning and purpose.⁹³ It would then easily follow, although Meissner does not say it explicitly, that there would be a link between paranoid mechanisms of cult leaders and other social leaders and the human condition.

A type of religious leader is also a prophet, and Max Weber identified charisma as the most important feature of the prophetic role.⁹⁴ This brings us back to Freud’s politicians of psychosynthesis who are focused precisely on offering meaning and purpose to their followers and in that sense they may not be essentially separated from charismatic religious leaders.

Psychoanalytic and Anthropological View of Leader

Anthropological findings clearly confirmed that *homo sapiens* could live in egalitarian societies with minimal or small leadership and that, according to current findings, he actually spent most his time in such pre-industrial

90 *Ibid.*, p. 104.

91 W. W. Meissner, S. J., “The Cult Phenomenon: Psychoanalytic Perspective”, p. 106. W. La Barre, *They Shall Take Up Serpents. Psychology of the Southern Snake-Handling Cult* (New York: Shocken Books, 1969).

92 W. W. Meissner, S. J., “The Cult Phenomenon: Psychoanalytic Perspective”, p. 109.

93 *Ibid.*, p. 110.

94 W. W. Meissner, “The Origins of Christianity” in *The Psychoanalytic Study of Society*, Vol. 13 (1988) pp. 32–33.

political systems. Therefore the original patricide, omnipotence and possessiveness of Freud's primal father could all be refuted.

Still, it is precisely psychoanalysis that has offered excellent insights into the unconscious motives that can influence leadership. This has given some results in the analysis of historical and political figures, and various other leaders. In addition to concepts of classical Freudian psychoanalysis, some notions developed by subsequent psychoanalysts, such as the notions of narcissistic personality and of grandiose self, have proven to be very relevant in analysing certain types of political leaders. The psychoanalysis of cults also offers insights both in terms of the specific kind of leaders developed in these groups but also of specific types of followers.

Leadership, particularly strong leadership, is an institution that was not vital during the most of human evolution. Does it mean that strong leadership could disappear with human development? This question remains open. With the creation of chiefdoms and early states leadership and civilisation went hand in hand. Since leadership, among other things, includes the possibility of imposition of someone's will on others, and since in democracies it is open for all citizens, it is important to analyse if political leadership attracts certain types of psychological characters. Judging from studies on narcissism, one could hypothesise that modern political leadership could be particularly attractive to persons who need power to keep their self coherent and meaningful. This is exactly something that represents a fertile ground for psychoanalytic studies and for studies of other forms of dynamic psychology.

In answering the main dilemma of whether the future of mankind may provide less authoritarian and narcissistic leaders cultural and political anthropology and psychoanalysis may indeed offer complementary stories.

Bibliography:

- Bainton, R. H., "Luther: A psychiatric portrait", *The Yale Review*, Vol. 48 (1959), pp. 406–410.
- Idem, "Psychiatry and history: An examination of Erikson's Young man Luther", *Religion in Life*, Vol. 40 (1971), pp. 450–478.
- Berthelsen, Detlef, *Alltag bei Familie Freud. Die Erinerungen der Paula Fichtl* (Hamburg: Hoffmann und Campe Verlag, 1987).
- Bios, Peter, *The Adolescent Passage* (New York: International Universities Press, 1979).
- Brown, Donald E., *Human Universals* (Philadelphia: Temple University Press, 1991).
- Capps, Donald, "Erik H. Erikson's *Young Man Luther: A Classic Revisited*", *Pastoral Psychology*, Vol. 64 (2015), pp. 327–343.
- Diamond, Jared, *The World until Yesterday. What can we learn from traditional societies?* (London: Penguin Books, 2012).

- Erikson, Erik H., *Young Man Luther. A Study in Psychoanalysis and History* (New York: Norton, 1958, the first paperback edition in 1962 and was reissued in 1993).
- Idem, *Gandhi's truth: On the origins of militant non-violence* (New York: W. W. Norton, 1969).
- Fortes, M. and E. E. Evans Pritchard, *African Political Systems* (London: Oxford University Press, 1940).
- Freud, Ernst L. (ed.), *Letters of Sigmund Freud 1873–1939* (London: The Hogarth Press, 1961).
- Idem, *The Letters of Sigmund Freud and Arnold Zweig* (London: The Hogarth Press and the Institute for Psychoanalysis, 1970).
- Freud, Sigmund, *Totem and Taboo*, in *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 13 (London: Vintage and the Hogarth Press, 2001 [1913]).
- Freud, Sigmund and William C. Bullitt, *Thomas Woodrow Wilson. A Psychological Study* (Boston: Houghton Mifflin Company, [1932, 1939] 1966).
- Fried, Morton H., *The Evolution of Political Society. An Essay in Political Anthropology* (New York: McGraw-Hill Inc, 1967).
- Fromm, Erich, *Anatomy of Human Destructiveness* (New York: Holt, Reinhart and Winston, 1973).
- Gay, Peter, *The Bourgeois Experience, Victoria to Freud*, Vol. I, *Education of the Senses* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1984).
- Idem, Vol. II, *The Tender Passion* (New York and Oxford: OUP, 1986);
- Idem, Vol. III, *The Cultivation of Hatred* (New York and London: W. W. Norton and Co., 1993);
- Idem, Vol. IV, *The Naked Heart* (London: Harper Collins, 1996);
- Idem, Vol. V, *Pleasure Wars* (London: Harper Collins, 1998).
- Idem, *Freud. A Life for our Time* (London: Max, 2006, 1st ed. 1988).
- Idem, *Freud for Historians* (New York and Oxford: OUP, 1985).
- Idem, *Schnitzler's Century* (New York and London: W. W. Norton and Co., 2002).
- Jones, Ernest, "Psycho-analysis and Anthropology", in Idem, *Essays in Applied Psycho-Analysis* (London: The Hogarth Press, 1951), pp. 114–144.
- Kernberg, Otto, *Borderline Conditions and Pathological Narcissism* (New York: Jason Aronson, 1975).
- Kohlbauer-Fritz, Gabriele, "Family Stories. The Ringstrasse palaces and their occupants", in *Ringstrasse. A Jewish Boulevard* (Vienna: Amalthea and Jewish Museum, 2015), pp. 23–58.
- Kohut, Heinz, *The Analysis of the Self. A Systematic Approach to the Psychoanalytic Treatment of Narcissistic Personality Disorders* (New York: International University Press, 1971).
- Idem, *The Psychology of the Self* (New York: International University Press, 1977).
- Kroeber, A. L., "An Ethnologic Psychoanalysis", *American Anthropologist*, Vol. 22, No 1 (Jan.–Mar., 1920), pp. 48–55.

- Idem, "Totem and Taboo in Retrospect", *American Journal of Sociology*, Vol. 45, No. 3 (Nov., 1939), pp. 446–451.
- Kurtz, Donald V., *Political Anthropology. Paradigms of Power* (Boulder Co.: Westview Press, 2001).
- La Barre, W., *They Shall Take Up Serpents. Psychology of the Southern Snake-Handling Cult* (New York: Shocken Books, 1969).
- Lawton, Henry, "Richard Nixon: A Psychobiography", *The Journal of Psychohistory*, Vol. 26, Iss. 2 (Fall 1998), pp. 632–635.
- Lewellen, Ted. C., *Political Anthropology. An Introduction*, 3rd ed. (Westport: Praeger Publishers, 2003).
- Malinowski, Bronislaw, *Sex and Repression in Savage Society* (New York: Meridian, 1955, 1st ed. 1927).
- Meissner, W. W., S. J., *The Paranoid Process* (New York: Aronson, 1978).
- Idem, "The Cult Phenomenon: Psychoanalytic Perspective" in *The Psychoanalytic Study of Society*, Vol. 10 (1984), pp. 91–111.
- Idem, "The Cult Phenomenon and the Paranoid Process", in *The Psychoanalytic Study of Society*, Vol. 12 (1988), pp. 69–95.
- Idem, "The Origins of Christianity" in *The Psychoanalytic Study of Society*, Vol. 13 (1988) pp. 29–62.
- McGrath, William, *Freud's Discovery of Psychoanalysis. The Politics of Hysteria* (Cornell University Press, 1986).
- Nunberg, Herman and Ernst Federn (eds.), *Minutes of the Vienna Psychoanalytic Society*, Vol. I: 1906–1908, min. 1–53, translated by M. Nunberg (New York: International Universities Press, 1962).
- Idem, Vol. 2: 1908–1910 (New York: International Universities Press, 1967).
- Idem, Vol. 4: 1912–1918 (New York: International Universities Press, 1975).
- Pinker, Steven, *The Blank Slate. The Modern Denial of Human Nature* (London: Penguin Books, 2002).
- Roazen, Paul, *Freud and his Followers* (Harmondsworth: Penguin Books, 1979).
- Idem, *Freud. Political and Social Thought* (London: Hogarth Press, 1969).
- Roudinesco, Elisabeth et Michel Plon, *Dictionnaire de la Psychanalyse* (Paris: Fayard, 1997).
- Service, Elman, *Primitive Social Organization. An Evolutionary Perspective* (New York: Random House, 1962).
- Van den Steenhoven, G., *Leadership and Law among the Eskimos of the Keewatin District Northwest Territories* (Rijswijk: Uitgeverij Excelsior, [1962]).
- Volkan, Vamik D., "'Immortal' Atatürk. Narcissism and Creativity in a Revolutionary Leader", *The Psychoanalytic Study of Society*, Vol. 9 (1981), pp. 221–255.
- Volkan, Vamik D. and Norman Itzkowitz, *The Immortal Atatürk. A Psychobiography* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1986 [1984]).
- Volkan, Vamik D., Norman Itzkowitz, Andrew W. Dod, *Richard Nixon: a Psychobiography* (New York: Columbia University Press, 1997).
- Zwicker, Charles H., "Richard Nixon: A Psychobiography", *Presidential Studies Quarterly*, Vol. 28, No. 2 (Spring 1998), pp. 442–444.

TOPOLOGIJA GRUPE I PRAZNO MESTO ZA VOĐU

Sažetak: Tekst je posvećen analizi *mesta* koje vođa ima u grupi koja je izložena smanjenoj izvesnosti i povišenoj (unutrašnjoj) tenziji. Analizu Herodotove priče o Pizistratovom dolasku na vlast prati potonja teorijska elaboracija grupne dinamike. U prvom planu su iracionalni (narcistički, psihotični) faktori koji, uporedo sa simboličkom regulativom, određuju specifičnost grupne dinamike. Govori se o tri tipa vođe: o heroju, paranoiku i varalici.

Gljučne reči: Herodot, Pizistrat, psihoanaliza, grupna dinamika, vođa

Mnoštvo poučnih priča dugujemo Herodotu. Svakako, jedna od njih je i ona posvećena Pizistratu, čoveku vlastoljubivom i, u stvarima političke manipulacije, nesvakidašnje snalažljivom. Priča se nalazi u prvoj knjizi znamenite *Istorije*.¹

Pizistrat nije bio čovek ideje. Bio je – čovek ambicije. Danas bismo za njega rekli: *pravi političar*. Demagog. Oduvek je želeo da se domogne vlasti. Jedino ga je to zanimalo. Nestabilna politička situacija mu je odgovarala. Atika je bila razjedinjena. Bilo je to vreme velikih napetosti i nesloge, straha i neizvesnosti, vreme duboke krize.

Postojalo je stalno tinjajuće nepoverenje, a onda i sukob, između *priobalnih* i onih (uslovno rečeno) *ravničarskih Atinjana*. Zavađene strane bile su oličene u dvema partijama. U partiji *priobalnih* i u partiji *ravničarskih* Atinjana. Jednu je predvodio Likurg (sin Aristoledov), drugu Megakle (sin Alkmeonov). Pizistrat osniva treću partiju (*partiju brđana*) i uključuje se u borbu za vlast. To čini lukavo, igra prljavo, vara. Nemoralan je i pragmatičan. Na sve je spreman. Ne okleva. Brzo se snalazi. Uzima stvar u svoje ruke. Ulazi u političku borbu. Samog sebe i svoje mazge namerno ranjava, potom (tobože ranjen) dolazi do trga. Tu svima oglašava da ga je neprijatelj mučki napao, da je to bio pokušaj ubistva, da mu je život ugrožen. Tako je sve počelo.

Bio je ubedljiv. Ili, Atinjani behu odveć lakoverni. U svakom slučaju, poverovaše mu i on dobi (mi bismo danas rekli) *obezbeđenje*, grupu snažnih (njemu lojalnih) momaka naoružanih toljagama. Time osokoljen Pizistrat, ubrzo, uspeva da zavlada Atinom. Bivajući na vlasti, ništa bitno nije preduzimao. Već sam rekao, on, nije bio čovek ideje. Naprosto, on je vladao. Ništa nije menjao, nikakve nove zakone nije uveo, ni nove prakse. Ništa staro nije ukinuo. Ipak, na vlasti neće dugo ostati. Stvari će se zakomplikovati. Ubrzo

1 U pitanju su, pre svega, poglavlja 60 i 61 prve knjige Herodotove *Istorije*.

će morati da beži iz Atine. Odatle će ga proterati strah od sveže izmirenih doskorašnjih protivnika, Likurga i Megakla.

Priča se ovde ne završava. Savez Likurga i Megakla će biti kratkog veka. Iz nekog (nama danas nepoznatog) razloga Megaklo okreće leđa Likurgu. Kuje zaveru protiv njega. Sprema prevrat. Želi da ga ukloni sa vlasti. Time se aktivno bavi. Očigledno: planira, okuplja ljude. Što je najvažnije, udružuje se sa Pizistratom, sa svojim dotadašnjim protivnikom. Nudi mu vlast. Uz vlast mu nudi i ruku svoje kćerke. Time, verovatno, želi da osigura trajnost nove koalicije.²

Sam Pizistrat, dakle, tako dobija još jednu šansu. I on će je iskoristiti. Pomoći će mu Megaklo i njegovi ljudi. Pribeći će *lukavstvu*. Odigraće majstorski. Još jednom, Atinjani će ispasti lakoverni. Biće izmanipulisani. Zapravo, namagarčeni. U svemu tome, uz Megakla i njegove ljude, pomoćiće mu *jedna žena*. Njena uloga će biti važna. U izvesnom smislu čak presudna. Znamo joj ime. Oko toga se svi slažu. Zvala se Fija.

Bila je lepa i stasita. Markantna. Mnogi su je (sva je prilika) poznavali. Poznavali i prepoznavali. I nju i njenu porodicu. Herodot je rodnom smešta u Peansku *demu*. Nešto kasnije, Aristotel, u svom *Ustavu Atinskom*, pominje i neka druga (od samog Herodota očigledno nezavisna) svedočanstva.³

Uloga koja je pripala ovoj ženi nije uključivala nikakve reči, nikakav tekst. Ona ništa nije morala da govori. Nešto sasvim drugo se od nje očekivalo: *da na odgovarajući način izgleda*. I da u tome bude ubedljiva. Da se samim svojim izgledanjem (što je moguće bolje) uklopi u prethodno brižljivo aranžiranu *sliku*. U – *prizor*. Da bude ključni element tog istog *prizora*. Te – *slike*.

Svojim sugrađanima Pizistrat je upriličio jednu krajnje nesvakidašnju *sliku*. Odnosno – *prizor*. Tako nešto nisu očekivali. Možda su se nadali, ali očekivali svakako nisu. Usred njihove (mnogo čime istrošene) svakodnevice, *ukazaće se nešto sasvim drugo*. Nešto – *neočekivano*. Novo. Nešto *moćno*. I to ‘*nešto sasvim drugo*’ (tj. *neočekivano*, *moćno*) svima će biti apsolutno očigledno, tj. prepoznatljivo. Tu svima naočigled dato i prisutno. Jasno. Nikakve reči tu neće trebati. Nikakvo dodatno ubeđivanje.

Stvar je tako bila udešena da svakom bude sve jasno. Niko nije posumnjao. Svi su poverovali. Poverovali su u ono što su videli. Čovek veruje svojim

2 Osim političkog saveza Megakle će Pizistratu ponuditi i ruku svoje ćerke. Pizistrat će ponudu prihvatiti, mada će sve učiniti da ne bude dece. Herodot veli da je to bilo zato što je Pizistrat već imao (odraslu) decu, te da je, istovremeno, zazirao od prokletstva za koje se verovalo da još uvek pritiska Megaklov rod Alkmeonida. U početku je Megaklova kćerka a Pizistratova žena sve to krila, da bi na kraju, ipak, sve to došlo i do samog Megakla. Ovaj se zbog toga razljuti i pomiri se sa Pizistratovim protivnicima. Kada je dočuo šta se sve sprema, Pizistrat je dobrovoljno napustio zemlju. O svemu tome detaljnije up. odeljak br. 61 prve knjige *Istorije*.

3 Up. poglavlje br. XIV *Ustava atinskog*.

očima. Naročito kada ima šta da vidi. A Pizistrat se potrudio. Megaklo mu je pomogao. Očima svojih sugrađana doista je imao šta da ponudi. To je i učinio.

Poruka je očigledna: Pizistrat se vratio. Bio je to trijumfalni povratak, povratak političkog izgnanika. Bivši političar osvaja sadašnjost. Nastupa kao pobednik. Kao miljenik (izabranik) bogova. Prethodile su mu *glasine*. Ništa nije ostavljeno slučaju. Masu je valjalo pripremiti za ono što će uslediti. Pizistratovi i Megaklovi ljudi će se oko toga postarati. Gradom se pričalo o Pizistratovom povratku. O boginji koja ga podržava. Koja ga dočekuje na samom ulasku u grad. U svakom slučaju, masa se uskomešala. Ljudi su bili spremni. Očekivali su – *nešto*. Nešto važno.

I, konačno, pred očima zbunjenih Atinjana stajao je Pizistrat. Odmah uz njega bila je atinska lepota, Fija. Vizuelno, bili su par. Činili su *nesumnjivu vizuelnu celinu*. Bili su – *prizor*. Prizor shvaćen kao živa slika u pokretu. Kao ovaploćeni mitski obrazac. Kao – čudo. Fija je (za ovu priliku) bila prikladno obučena. Zapravo – kostimirana. Na sebi je nosila prepoznatljive insignije božanskog identiteta (*štit, koplje, kaciga*). Svojom pojavom je simulirala pojavu velike boginje.

Trud se isplatio. Glasine su učinile svoje. I – odgovarajuća kostimografija. Varka je uspela. Atinjani su ponovo naseli. *Slika ih je prevarila*. Bili su *zavedeni*. Svi su gledali nju (Fiju). Ipak, niko je neće videti. Neće je ni prepoznati. Svi će videti boginju Atenu. Nju će prepoznati. Zajedno s Pizistratom, upravo, će se ona (ne više kao Fija, već kao Atena) provozati kočijom od periferije grada do centralnog trga.

Mit je postao politika. Privid je postao stvarnost. Atinjani nisu imali šanse. Bespovratno su bili uhvaćeni u mrežu privida. Dogodila im se ideologija u svojem najrudimentarnijem mogućem obliku. Svi su bili uvereni da pred sobom (odmah uz Pizistrata) vide boginju. Kao što rekoh, Fiju niko nije video. Svi su videli Atenu. Verovali su, ona je pred njima. Tobože, ona im se ukazala. Došla je u njihovu stvarnost. U njihovu svakodnevicu. Fiju su, naprosto, *prevideli*. Tačnije, nju su *izopštili*.

Dogodila se *forkluzija* elementa svakodnevice. Izostalo je *prepoznavanje*. Na njegovo mesto stupiće mitski entitet, varljiva prikaza boginje. Nju su *prepoznali*. Naravno, Pizistrata su prepoznali. I, obradovali su mu se.

Grupi u nevolji potrebni su heroji. Atinjani su bili grupa u nevolji. Nevolju čini ono što uslovljava priraštaj tenzije i smanjenje izvesnosti. Svaka grupa je na to osetljiva. Atinjani će poverovati da je Pizistrat heroj. Zato su mu se obradovali. Kao što dolikuje, boginji su ukazali božanske počasti. Pizistratu

su poklonili poverenje. On će biti njihov novi izbor. Ako ga bogovi podrže, demagog prestaje da bude političar. On postaje – *vođa*. Zapravo, (kvazi) *heroj*.

Grupa u nevolji želi heroja za vođu. Potencijalno, to je čini nekritičnom, narcistički lako potkupljivom, podložnom raznim uticajima i manipulacijama. U svetu smrtnika heroji su retkost. Tek u politici oni su retkost. Sa ovim nekako treba živeti. Na scenu stupa grupi imanentna iracionalnost, raskorak između *viđenog* i *prepoznatog*. Vođa ne mora biti heroj. Obično i nije tako. Češće, vođa je *paranoik*. Ili – *varalica*. Sam Pizistrat nije bio *paranoik*. Heroj, svakako, nije bio. Bio je *varalica*.

Pitaće neko: može li grupa *razborito* izabrati nekoga ko će je predvoditi? Ko će, naprosto, obavljati tu funkciju. I ništa više. Mora li (nužno) *onaj neko ko obavlja tu funkciju* da bude *vođa*? Dakle, (kvazi) heroj sa harizmom mitskog junaka, odnosno: *paranoik*, ili *varalica*. Odgovor će, bojim se, mnoge uneveseliti. Nužno, ne mora. Ipak, što je grupa u nevolji veća, te što je neizvesnost naglašenija a uz nju i tenzija, raste verovatnoća da će njom ovladati neki *paranoik* ili *varalica*. Tako obično biva.

Kao što rekoh, u svetu smrtnika heroji su retkost.

Želimo li da se uverimo da je tako, za to nam nije potreban Herodot, njegov priča o Pizistratom dolasku na vlast. Dovoljno je da se osvrnemo oko sebe. Politički prostor oko nas prenapunjen je *paranoicima* i *varalicama*. Razboritost je odavno utihnula. A heroja nigde nema.

Upravo nam je zato onako kako nam je.

Pizistrat se Atinjanima nije dogodio slučajno. Naprotiv. Za grupu, *vođa* (bio on heroj, *paranoik* ili *varalica*) nije slučajna pojava. On ima svoje – *mesto*. To *njegovo mesto* je (bio on heroj, *paranoik* ili *varalica*) zagarantovano logikom ustrojenosti same grupe, njenim stanjem i dinamikom. Njenim odnosom prema neizvesnosti, te pouzdanošću njenih (primarno) narcističkih fortifikacija.

Važne su reči. Važna je priča (sinhronija i dijahronija, pisani i nepisani zakoni). Ništa manje nije važna uobrazilja, fantazmi. U igri je mnogo toga. Pre svega, narcizam. Blizina i daljina. Ono unutra i ono spolja. Imaginarni prizori koji nam se nude. U kojima se ogledamo. Imaginarni prostori. Beskrajno komplikovana igra poistovećenja i razlike.

Hermeneutici smisla *pred-pod-leži* topologija subjektivne (kako individualne, tako i grupne) prostornosti onog *unutra-spolja*. Onog, *blizu-daleko*. Unutrašnji svet, pogotovo u situacijama povišene tenzije i smanjene izvesnosti, traži svoju ekstenziju u spoljašnjost. I obrnuto, traži on i invaginaciju spoljašnjosti u svet unutrašnjosti. Važno *mesto* je tačka preseka centrifugalnih i centripetalnih vektora. To *mesto* je zagarantovano *mesto* za heroja (*paranoika*, ili *varalicu*).

Događa se ogledanje, narcističko saprožimanje subjekta i drugog. Grupe i vođe. Spoljašnjost prekoračuje granice, ulazi unutra. Postaje deo nas. Unutrašnjost metastazira u spoljašnjost. Spoljašnja potpora se transformiše u unutrašnju fortifikaciju. Unutrašnjost se širi. Izlazi iz sebe. Imaginarno, ovladava svetom. Pokorava ga sopstvenoj fikciji.

Grupu drži na okupu njena, formalno manje ili više eksplicirana, *simbolička regulativa*, kao i tome svemu *pod-ležeća dinamika imaginarnih relacija i investicija*. Simboličkoj legislativi grupe sapripadna je njena narcistička *topologija*. Nagonско se u poretku grupe, neizbežno, prepliće s narcističkim, svesno s nesvesnim, individualno s grupnim, unutrašnje sa spoljašnjim.

Kohezivnost grupe nikako nije nužni učinak njene (pretpostavljene) racionalnosti, niti je njena (pretpostavljena) racionalnost ono čime se ta ista grupa primarno rukovodi u procesu svog (u ovom slučaju političkog) odlučivanja. Grupu drže na okupu, čine je rezistentnom na (spoljašnje i unutrašnje) pritiske, orijentišu je i usmeravaju je u prostoru i vremenu, osmišljavaju njeno postojanje u svetu prijatelja i neprijatelja, strukture i procesi koji su determinisani faktorima koji izmiču diskurzivnim okvirima (kritičke) reflektivnosti. Da je tako, to se najjasnije da videti u kriznim situacijama.

Grupa nije puka suma članova. Pre svega, grupa je fantazmatski učinak imaginarno uspostavljenog jedinstva. Imaginarno jedinstvo čini mogućom simboličku unifikaciju. Imaginarnost uspostavljenost jedinstva, koje prethodi svakoj mogućoj simboličkoj regulativi, počiva na spletu unakrsnih (fantazmatski profilisanih) *opažanja i prepoznavanja*. Zapravo – *identifikacija*.

Nije teško pretpostaviti, ta se opažanja i prepoznavanja, tj. poistovećenja, upravo, događaju u dinamičkom međuprostoru koji (*topološki*) objedinjuje (potencijalno uvek rasute) jedinice u *ono paradoksalno nešto* što nazivamo grupom. Tu se, u sferi pomenutog topološkog prostora, događa spontanitet grupe, tu se događa svaka (pa i ona politička) manipulacija grupnom dinamikom. Između ostalog, tu se događa poslovično bitni raskorak između gledanja i viđenja, tj. između opažanja i prepoznavanja. Između gledanja i ogledanja. Između bića i (narcističke) drugosti.

Odatle, sa tog *mesta*, iz zone pomenutog raskoraka, Atinjanima je pošao u susret Pizistrat.

Atinjani su – *gledali*. Atinjani su – *videli*. Gledali su ono što su videli, videli su ono što su *prepoznali kao viđeno*. I tu sve počinje. U – *prepoznavanju viđenog*. Mlada žena (Fija) biva viđena. Tu nema ničeg spornog. Videvši je, Atinjani je prepoznaju kao boginju – *Atenu*. Svima je to bilo očigledno. Sa tim su se svi složili.

Nije mala stvar pred sobom videti boginju. I to ne bilo koju boginju. Već – *Atenu*, veliku zaštitnicu njihovog grada. Bogovi drže do sebe. Ne ukazuju se oni bilo kome. Još će manje oni (besmrtni stanovnici uzvišenog Olimpa)

pružiti podršku bilo kome od smrtnika. Ipak, učine li presedan, to nije mala stvar. I to valja poštovati. Tome se valja prikloniti. Ideologizacija vođe počiva na presedanu.

Vođa nije običan čovek. Zato je – *vođa*. Vođa je uvek drugačiji. On, naprosto, nikada nije kao drugi. On je poseban. Svi su drugi *isti*, samo je on *različit*. Vođa nikada nije sam. On je uvek nečiji izabranik. Od tog nekog (u ovom slučaju, taj *neko* je boginja Atena) on (u ovom slučaju Pizistrat) biva *prepoznat*.

Grupi se događa – *vođa*. Vođi se događa – *grupa*. Između vođe i grupe događa se *ogledanje*. Grupa se ogleda u vođi. Vođa se ogleda u grupi. Stvorena je nova (*virtualna*) stvarnost, kompozitno jedinstvo nastalo (fantazmatskim) združivanjem grupe i vođe. Na scenu stupaju nove strasti. Vreme se ubrzava. Prostor se sužava. Mnogo toga udaljenog (nedostižnog) postaje dohvatljivo.

Dinamika grupe, oposredovana (fantazmatskom) epifanijom vođe, sve više sluti jednu sasvim novu intencionalnost. Vođa je *samo oko* te njene (*virtualne*) intencionalnosti. On je *oko*, zato što u njemu grupa progledava. On je taj koji zna. On je taj koji vodi. Njega valja slušati. Za njim valja ići.

Obični smrtnici su lako zbunjivi, nesigurni i nepostojani.

Vođi je sve jasno. On zna i on je siguran u to svoje znanje. Njegovo znanje nije obično. Ono što vođa zna, smrtnička pamet nikako ne može opovrgnuti. Vođino znanje prevazilazi njegovu ljudskost. Vođa je, upravo zato što je vođa, nešto mnogo više od samog sebe. On je u dosluhu sa višim silama.

Njega podržavaju bogovi. Ili – Bog.

Vođa (čak iako je *varalica*) ima harizmu. To ga (u odnosu na grupu) čini tako drugačijim i tako potrebnim. Bez vođe, grupa je slepa. Bivajući slepa, ona ne zna šta joj je činiti i kuda joj valja ići. Sa vođom ona progledava. Progledavši, ona dobiva jednu sasvim novu teleologiju.

Bez grupe, vođa je niko. Bez vođe, grupa je ništa.

To sve, naravno, ne biva moguće bez mnoštva *idealizacija*. Neminovno, sa tim idealizacijama su povezane (različite moguće) *strukture narcističkog ogledanja*. Za grupu, vođa ne može biti realna figura. Njegova funkcija nije ni simbolička. Za grupu, on je u potpunom poklapanju sa samim sobom. To ga čini najkonkretnijom mogućom fantazmatskom epifanijom fantazije o sopstvenom totalitetu, o moći i o izvesnosti.

Grupa pripada vođi. Vođa pripada grupi. Između njih se uspostavlja jedna duboka narcistička strast. Strast ogledanja. Niti je grupa u stanju kritički razborito da vidi vođu, niti je vođa spreman da se u odnosu na grupu samosvesno decentrira. Za grupu, vođa nije makar ko. On je u prostoru i vremenu oprisutnjena *ideja*.

Za vođu, grupa je zalag njegove sopstvene grandioznosti. Grupa je (fantazmatska) ekstenzija vođinog doživljaja njegovog sopstvenog bića. Zato grupa vođu čini *tako velikim*. Odnosno, toliko većim od samog sebe. Tako mnogo bitnim.

Pogrešno je priču o vođi (naivno-redukcionistički) svoditi na, zdravorazumski tobože tako očiglednu, tezu o njegovoj (pretpostavljenoj) narcističnosti. Vođa nije *vođa* zato što je on narcističan. Njega (primarno) ne čini *vođom* dominantno narcistička struktura njegove ličnosti. Fenomen *vođe* ne spada u domen individualne psihologije. Ili, psihopatologije.

Fenomen *vođe* suštinski pripada psihologiji grupe.

Vođa je *vođa* zato što je njegov odnos sa grupom (ali i odnos koji grupa ima sa njim) *narcističan*. Analogno važi i za grupu: grupa ima vođu zato što je njen odnos sa njim bitno narcističan.

Takav odnos mora biti dvosmeran.

Mesto za vođu je korelat *mesta za boga*. Ili – *Boga*. Neretko, vođi se pripisuju mesijanski atributi. Od njega se očekuje više nego od bilo kog drugog smrtnika. Veruje se (slepo) u njegovu moć, u njegove kapacitete da uspešno izađe na kraj s destruktivnim tendencijama koje postoje unutar same grupe, te u njenom okruženju.

Vođa mobilise rasute pojedince, prikuplja ih u jedinstveno tkivo grupe, on vidi ciljeve i prepoznaje neprijatelje. On dela i druge podstiče na delanje. Vođa (deluje kao da) ima *ideju*. Ili, možemo i tako razmišljati, vođa pripada *ideji*. On je (naročito ako je paranoidan) u njenoj vlasti. Da bi neki vođa, doista, bio *vođa*, on, kao takav, mora biti *vođen*. Otud važnost (tobožnje) boginje.

Ona (Atena) je konkretno *mitsko oličenje ideje*. Svojom varkom, Pizistrat je (zajedno sa Megaklom) uspešno inscenirao njeno prisustvo. Toj svrsi je poslužila kostimirana lepotica Fija. Ona je bila njena (pseudo) *numinozna personalizacija*.

Sve se, dakle, ogleda u (nakakvoj) *ideji*. U njenoj upotrebi ili zloupotrebi. Ta *ideja*, svakako, može *biti luda* (destruktivna, delirantna, kako za njega samoga tako i za grupu krajnje štetna). Ona može i *ne biti luda*. Može (uprkos svojoj virtualnosti, za samu grupu) biti krajnje ubedljiva, čak kreativna i tvoračka. Vizionarska i nova. U svakom slučaju, makar privremeno, stabilizujuća i organizujuća.

Ideju (tj. njenu vrednost) ne određuje nikakva apstraktna forma. Naprotiv, bitni su njeni učinci. Njena teleologija. I njeno nesporno narcističko zaleđe.

Svi smo mi ponekad Atinjani. Budalasti Atinjani što ih je svojevremeno (zajedno sa Megaklom) namagarčio Pizistrat. Zato tako često i sami bivamo

namagarčeni. Brzopleti smo. Nemamo ni snage, ni mudrosti. Nešto u nama uvek je spremno da izgubi pamet u ime sopstvenog (individualnog ili opšteg) narcizma. Ili, kakvog drugog ludila.

Data nam je (makar načelno govoreći) sloboda izbora. Tako funkcioniše politika. Od nas se očekuje da (poput drevnih Atinjana) biramo. Da budemo aktivni i razboriti. Slobodni i odgovorni. Mudri. Istovremeno, u igri je naša iracionalnost, naše nesvesno. I ne samo to. Na sceni je mnoštvo paranoika i varalica. Ljudi se guraju. velika je pometnja. Mnogo je zavisti i beznađa. Nema heroja. Istinski nam nedostaju. Gde je Bog? Mnogo je komešanja, tuposti i pasivnosti. Nedosatju nam ideje.

Tehnologija varanja je uznapredovala. Kakva bi tek danas čuda, uz pomoć medijskih magova, pravili Pizistrat i Megakle?

Mnogo toga se odonda u svetu promenilo. Dogodila se istorija. Ipak, nešto je ostalo isto. Neki bi da budu vođe. Većina bi (poput Atinjana iz priče) da dobije vođu. U njemu da se ogleda. Tako je bilo u vreme Pizistratovo i Megaklovo. Tako je i danas.

Bibliografija:

Aristotle, *The Atheneian Constitution, Eudemian Ethics, Virtues and Vices*, ed. Rackham, H, Loeb Classical Library, Vol. 285 (Harvard University Press, 1996).

Herodotus, *The Persian Wars*, Books 1–2, Loeb Classical Library, Vol. 117 (Harvard University Press, 1926).

Petar Jevremović,
University of Belgrade, Faculty of Philosophy

Narcissism and Leaders

Summary: The paper is dedicated to the *place* that the leader has in a group exposed to a reduced certainty and an increased (internal) tension. An analysis of the story related by Herodotus on how Peisistratos came to power is followed by a theoretical elaboration of group dynamics. In the focus are irrational (narcissistic and psychotic) factors that, together with symbolic codification, determine specific issues of group dynamics. Three types of leaders are discussed: the hero, the paranoiac, and the crook.

Key words: Herodotus, Peisistratos, Psychoanalysis, group dynamics, leader

NARCIZAM I VOĐE

Sažetak: Frojdov koncept narcizma menjao se tokom godina, a narcistički elementi čoveka prepoznatljiviji su i kod ljudi koji su skloni vođstvu. Napomenućemo pet različitih faza u korišćenju izraza narcizam. Prva faza je jasno seksualna, koja se odnosi na autoerotizam i homoseksualnost, što je očigledno i u njegovom pisanju o Leonardu da Vinčiju. Sledi složeniji koncept narcizma koji se odnosi na povlačenje libida iz predmeta i pomaka u ego (ovo je druga faza). U trećoj fazi, on ponovo povezuje narcizam s instinktima, tako se nekako vraća svom prvom značenju. Zatim sledi četvrta faza u kojoj se, na osnovu njegove topološke razlike, narcizam više ne opisuje kao ulaganje energije u ego, već u id. Na kraju, peta faza stavlja narcizam u kontekst mazohizma i tanatosa.

Ključne reči: Psihoanaliza, narcizam, Frojd, Kohut

Koncept narcizma opisuje specifičnu fazu razvoja od primitivne autoerotičnosti odojčeta do zrelog objekta – ljubavi prema drugima. Narcisoidna osoba ostaje u fazi ljubavi, voli sebe i svoje telo, a samim tim postoji mogućnost i razvoja homoseksualnosti. Oni nisu u stanju da usmere svoju ljubav prema drugim ljudima suprotnog pola (tj. predmeta) odnosno da konstituišu objekt-ljubav. Da budemo precizniji, Frojd (1914) razlikuje primarni i sekundarni narcizam. U primarnom narcizmu početna ljubav usmerena je prema sopstvenom telu i genitalijama. Tako je libido fiksiran za sopstveno telo, što dovodi do samo-ljubavi i autoerotičnosti. Po Frojdu, to nastaje zbog uticaja instikta za samoodržanjem. Međutim, odvija se razvoj, što nam omogućava da libido preusmeravamo prema objektima s kojima prerastamo našu narcisoidnost i postajemo vezani za objekat, prelazeći tako sa homoseksualne faze, preko biseksualne faze u heteroseksualnost.

Za Frojda libido je ispoljavanje seksualnog nagona u psihičkom životu čoveka, dok je nagon energetski naboj koji je izvor pokretačke aktivnosti i nesvesnog psihičkog delovanja. Frojd smatra da kada se period infantilnog seksualnog istraživanja okonča naletom energičnog seksualnog potiskivanja, mogu se iz rane povezanosti istraživačkog nagona sa seksualnim interesovanjem izvesti tri različite mogućnosti za njegovu dalju sudbinu. Jedna od mogućnosti je istraživanje doživljaja sudbine seksualnosti. Kako Frojd objašnjava, želja za znanjem tada ostaje sputana i slobodno delovanje inteligencije možda je za čitav život ograničeno. Po njemu je to tip neurotične sputanosti. Ovakva stečena slabost pruža povoljne uslove za izbijanje neurotičnog oboljenja. Takva oboljenja često vidimo kod različitih diktatora. Frojd smatra da je moguće formiranje i različitih tipova karaktera koji se odlikuju poremećajem

u odnosu na razvoj libida koje je Ž. Trebješanin u predgovoru knjige *Karakter i libido* S. Frojda pod nazivom „Frojdova karakterologija“ detaljno i sistematično opisao.

Prvi je oralni karakter koji je nastao usled fikasacije na oralni ili kanibalni stadijum u razvoju libida, to jest na pregenitalnu organizaciju libida gde je seksualna aktivnost spojenja s uzimanjem hrane. Sam seksualni cilj oralnog erotizma je prijatna eksitacija erogene zone, a kasnije i inkorporacija objekta. Kada uzimamo hranu, u biološkom smislu to je energija koja nam je neophodna za održanje jedinke, ali u psihološkom smislu to je zadovoljstvo koje je proizišlo iz nadražaja usne duplje. Oralni karakter nastaje po Frojdu iz konflikta kao težnja da se nasilno reaguje na frustraciju, a istovremeno i težnja za podčinjavanjem kako bi se zadobio objekat. Oralni tipovi se prepoznaju u osobama koje su pasivne, gojazne, sklone pušenju, brbljive i kojima je stalo do mišljenja i ljubavi drugih ljudi. Takve osobe formiraće u sebi pohlepnost, zavisnost i težnju za sticanjem. Možemo primetiti da su mnoge vođe imale ovakve odlike karaktera. Kod ovakvog tipa karaktera mehanizmi odbrane su; sublimacija, pomeranje i reaktivna formacija. Njima je veoma važan stav objekta prema njima, a pogotovo kod onih koji su imali problem sa dojenjem i nisu imali zadovoljstva u oralnom stadijumu razvoja. Duševna oboljenja koja mogu nastati kod ovog tipa karaktera su melanholija i depresija.

Sledeći tip karaktera Frojd naziva analni karakter. On nastaje suzbijanjem analno erotskih nagonskih težnji sublimisanjem u crte karaktera. Osobe sa ovakvim karakterom imale su problema u navikavanju na čistoću. Karakteristike ovog karaktera su urednost, štedljivost i tvrdoglavost smatra Frojd u svom radu pod nazivom „Karakter i analna erotika“ (1908). Tokom druge i treće godine analna funkcija libida postaje dominantna, a erotsko zadovoljstvo analne funkcije je višestruko. Analna funkcija je podređena svojoj volji zbog čega dete uživa u sposobnosti samokontrole, dok manifestovanje svoje volje kroz pražnjenje creva je po Frojdu, poklon kojim može izraziti svoju prilagodljivost, a takođe i svoj prkos prema okolini. Navikavanjem na čistoću, dete uviđa da je društvena sredina neprijateljska ili kako bi Markuze rekao u svom delu *Eros i civilizacija* socijum je represivan u odnosu prema nagonima; dete zato nagone, smatra Frojd, i potiskuje. Takvim potiskivanjem, analna erotika isčezava i gubi se u svom prvobitnom vidu. Duševni modusi koji kod takvog tipa karaktera mogu nastati, prema Frojdu su stid, moral i gađenje. Oni su brane koje su nastale u periodu latencije i zadatak je da se suprotstave infantilnoj seksualnosti i njenim ciljevima. Kod ljudi s analnim karakterom tvrdoglavost je iracionalna i često čvrsto povezana s inatom, upornošću, podrugljivošću i niskim pragom tolerancije na frustraciju. Na najmanju frustraciju reaguju besom i skloni su osvetoljubivosti.

Štedljivost kod tipova s analnim karakterom prelazi u škrtost i tvrdičluk, a obrazuje se pomeranjem i sublimacijom potisnutog izvornog analnog nagona i težnjom za što dužim zadržavanjem izmeta. Urednost nije po Frojdu samo briga za čistoću tela, već je to i savesnost, odgovornost, sklonost ka redu

i sistematičnosti, marljivosti i pedantnosti. Preterana urednost je nastala kao odbrana od prvobitnog impulsa za prljanjem koji se trajno potiskuje i zamenjuje reaktivnom formacijom u vidu crta karaktera, što je za Hitlera bio svakodnevni način bivanja. On je bio opsednut čistoćom i urednošću koja se nije samo oslikavala u njegovom izgledu, nego je i svaka stvar morala da bude, po njegovom mišljenju, na svom mestu. Duševni poremećaji koji se najčešće javljaju kod tipova analnog karaktera jesu opsesivna neuroza, paranoja i hipohondrija.

Sledeća mogućnost u periodu infantilnog seksualnog istraživanja je intelektualni razvoj, koji je dovoljno snažan da odoli seksualnom potiskivanju koje taj razvoj ometa. Znači da posle okončanja faze infantilnog seksualnog istraživanja, oslanjajući se na svoju staru povezanost, ona nudi pomoć u zaobilazanju seksualnog potiskivanja. Tako se, po Frojdu, potisnuto seksualno istraživanje vraća iz nesvesnog kao prinudno mozganje, deformisano, ali ne i slobodno, dovoljno je moćno da samo mišljenje seksualizuje i da intelektualne operacije oboji zadovoljstvom, ali i strahom, koji su svojstveni stvarnim seksualnim zbivanjima. Tada istraživanje postaje seksualna aktivnost, a osećanje rešavanja u mislima postavlja se na mesto seksualnog zadovoljenja. Iz biografije različitih vođa možemo da vidimo dosta seksualnih afera kao, na primer, Klinton i afera „Levinski” itd.

Za Frojda treća mogućnost kod potiskivanja infantilnog seksualnog istraživanja je najređi i najpotpuniji tip. Blagodareći naročitoj dispoziciji da umakne kako inhibiciji u mislima tako i neurotičnoj prinudi mišljenja, libido izbegava potiskivanje sublimisanjem u radoznalost. Ovde istraživanje postaje opsesivno i služi kao surogat seksualnim aktivnostima, neuroza se ne pojavljuje te otpada vezanost za prvobitne komplekse infantilnog seksualnog istraživanja, a nagon može slobodno da se stavi u službu intelektualnom interesovanju. Ukoliko je osoba libido sa ovakvom infantilnom seksualnom organizacijom sublimisala u vođstvo, može postati politički inovator. Kod njih susrećemo intelektualnu radoznalost koja dominira, a seksualni život ostaje u granicama plantonske ljubavi.

Stoga, primarni narcizam je za Frojda ništa drugo do faza koju treba prevazići usmeravanjem libidne energije prema drugim ljudima i njihovim telima umesto sopstvenog. Međutim, ako se neki poremećaji odvijaju u narednim razvojnim fazama, kao što je, na primer, traumatični događaj, onda se može vratiti u raniju fazu razvoja (regresija). Preciznije, libido se može povući iz predmeta izvan sopstvenog ega, (tj. drugih ljudi) u sopstveni ego, i tako se vratiti u narcističku scenu koju Frojd naziva sekundarnim narcizmom. Uzeto zajedno, Frojdov koncept narcizma može se okarakterisati kao razvojni, seksualni i negativan.

Kod većine vođa primetićemo da su u detinjstvu imali jaku vezu s majkom, a iz biografije istih možemo uvideti i apriorne elemente koji su uticali na psihički razvoj u detinjstvu. Infantilna seksualnost je nesumnjivo mnogo jaka, što vidimo u izrazima edipalnih organizacija kod dece. Nije teško ne

baš razumnoj majci da nenamerno privuče na sebe heteroseksualna osećanja mladog sina. Ako se ovo dogodi štetne posledice koje je Frojd objašnjavao neminovne su u psihičkom razvoju deteta. Narcističke crte ukorenjavaće se, a takva ličnost će imati stalnu potrebu za dominiranjem. Ovo se neće dogoditi ukoliko je seksualni i ljubavni život majke zadovoljavajući, jer u tom slučaju ona neće gledati na svoje dete kao na neku vrstu emocionalne satisfakcije koju treba tražiti od odraslih, smatra Bertrand Rasel u delu *Brak i moral* (1929), u poglavlju "Porodica u Individualnoj psihologiji", navedeno prema Obradu Saviću u knjizi "Filozofsko čitanje Frojda (1988).

Frojd razlikuje i tip karaktera koji se odlikuje patološkim ponašanjem u odnosu na vlastito ja, kao i tipove karaktera koji odlikuju poremećaj u odnosu na savest. Tokom proučavanja shizofrenije naslućuje o njima. Jedan od takvih karaktera su i *zločinci zbog osećaja krivice*. Oni čine prestupe ne zbog materijalne koristi, već zato što ih muči nesvesno osećanje krivice. Kazna je za njih neka vrsta iskupljenja, olakšanja, oslobađanje od neprijatnog iracionalnog super-ega, smatra Frojd. Ujedno on smatra da postoje i *izuzeci*, specifična vrsta karaktera kod ljudi koji ne podnose ograničenja svojih nagonskih želja, jer smatraju da su dosta toga neprijatnog podneli. Oni sebe doživljavaju kao izuzetke, izabranike više sile što je većina diktatora i mislila o sebi. Psihoanalitičko tumačenje navodi da je osnova takvog karaktera veći, ili manji neuspeh u prelasku sa principa zadovoljstva na princip realnosti. Zapravo, oni odbijaju da se kao svi drugi pokore zakonima stvarnosti i imperativima super-ega. Frojdova teorija i objašnjava da se priroda racionalne svesti sastoji u cenzuri ili inhibiranju neposrednih nagonskih impulsa ka uživanju, što podrazumeva testiranje realnosti, odnosno, promenu u mentalnom funkcionisanju od principa zadovoljstva ka principu realnosti, objašnjava M. Govedarica u delu *Filozofija psihoanalize*. To označava da su racionalni sekundarni procesi viši evolucionini stadijum, ali u energetskom pogledu oni nisu samostalni jer svoju energiju crpe od primarnih procesa.

Interesantno je napomenuti da je nastao i nozografski spor između Frojda, Junga i Blojlera oko izraza shizofrenija, (sukob idejnih vođa) koji je i završio međusobnim raskidom učesnika spora. Protiv novog izraza „shizofrenija” koji je dao Blojler da bi zamenio staru krepelinovsku „demenciju prekoks”, ustao je Frojd izabравši krepelinovski izraz paranoja, dok je Jung smatrao da je najbolje držati stari naziv „demencija prekoks”. Frojd nije imao nameru da napravi novu psihijatrijsku nozografiju, već da definiše psihozu i obezbedi mesto u strukturalnom okviru psihoanalitičkog učenja, suprotstavljajući je neurozi s jedne strane i perverziji s druge. Po rečima Elizabet Rudinesko i Mišela Plona, Frojd se prvo suprotstavio Jungu preuzimajući termin „parafrenija” da odredi demenciju prekoks, a zatim je svrstao Blojlerovu shizofreniju u kategoriju paranoje. Nakon toga je prihvatio Blojlerovsku nozografiju i odustao od označavanja demencije prekoks kao parafrenije i podvođenja shizofrenija pod paranoju.

Istorija nam pokazuje da su diktatori imali nekakav oblik paranoje koja se i sa logičkog stanovišta tumači. Unutrašnji logički sklad mišljenja je nešto potpuno objektivno, a ne subjektivno kao "očiglednost". Jedno tvrđenje je istinito kad se slaže sa svim ranijim prihvaćenim tvrđenjima, dakle kad pripada skladnom sistemu u kom nema nigde unutrašnje protivrečnosti. Međutim, ovakva koherentnost nije dovoljan uslov istine. Moguće je da jedan celoviti sistem iskaza bude koherentan, da odsustvo bilo kakvih protivrečnosti u njemu bude dokazano, ali da on u celini bude potpuno pogrešan. Paranoičar uzima prvu primesu za tačnu, ma koliko ona ne mora biti istinita. Čitava zgrada u njegovom zaključku biće skladna, ali netačna. Paranoičari u svemu traže neku skrivenu poruku. Oni neguju ljubav prema logici ukoliko je ona u službi iracionalnih afekata i nagona.

Kohut razmatra karakteristike Frojdovog koncepta narcizma u širem kontekstu, što ga vodi njegovom revidiranju. Pre svega, on više ne razmatra samo narcizam u okviru libidno-seksualne linije razvoja. Umesto toga, on preuzima drugu liniju narcističkog razvoja paralelno s libidinalnim. Kohutova kasnija pretpostavka je, da je narcistički razvoj nastao u subordinantnoj sredini, a narcizam je presudan za očuvanje sebe. Ovo, međutim, podrazumeva da narcistički razvoj više nije samo razvojna faza, već ga treba prevazići da bi postigao pravi cilj (tj. objekat-ljubav). Narcizam se tako smatra ključnim u omogućavanju i predodređivanju objektivne ljubavi.

Kohut ubuduće narcizam smatra osnovom, on uvodi pojam self-objekta da karakteriše poseban odnos samog sebe na određene objekte koji služe za održavanje sebe i što je najvažnije, pomera se pitanje sa „ja”, na pitanje: kako se postiže odnos prema predmetima do centra pažnje ili bolje rečeno, kako se „ja” konstituiše da se omogući i usmeri svoju energiju prema objektima? Kohut pretpostavlja da postoji razvoj ja iz „virtualnog sebe“ kroz „arhaično ja“ do „zrelog“ sebe. Infantilna svemoćnost i grandioznost prvobitnog virtuelnog ja postepeno zamenjuje arhaično ja, koje karakteriše spajanje potreba koje se postepeno odlažu u pozadinu. Znači, „arhaičnom ja” potrebna je idealizacija i divljenje od strane drugih objekata (tj. osobe), kao što su roditelji, kako bi se dalje razvilo do „zrelog ja“ i time postanu ugrađeni u ono što se može nazvati „objektna matrica“ smatra Volf. Ovakav razvoj samog sebe dovodi do onoga što se zove „samo-koherentnost“, tj. struktura i organizacija samog sebe u odnosu na predmete (tj. samo-predmete).

Možemo navesti tri potrebe (divljenje, samoogledanje i idealizaciju) koje nam omogućuju da razlikujemo relevantne od irelevantnih objekata i na taj način da formiramo ono što Kohut naziva samo-predmetima koji su, za razliku od pukih predmeta, važni za konstituisanje, održavanje i očuvanje sopstvenog ja. Međutim, samo-objekti moraju biti konstituisani tokom čitavog života kako bi održali i čuvali self. Možda je to patološka osnova želje vođe da ne predaju vođstvo drugima. Drugim rečima, čak i nama odraslima i dalje je potrebna neka vrsta divljenja, idealizacije i preslikavanja da bi predstavljali samo-predmete koji su relevantni i važni za održavanje i očuvanje našeg

samopouzdanja i njegovu samousaglašenost, uključujući i samoregulaciju. Stoga su samo-objekti važni i relevantni tokom života, tako da se narcizam smatra osnovnom dimenzijom ljudskog „sebe” postojanja. Prema tome, za razliku od Frojdove koncepcije, narcizam više nije razvojna faza koja treba da se prevaziđe, već je to kontinuirana i egzistencijalna potreba tokom života. Ukratko, Kohut pretvara Frojduvu razvojnu, seksualnu i negativnu konotaciju koncepta narcizma u egzistencijalni, afektivni i pozitivan kontekst. Svrha narcizma nije samo da očisti put prema objektu-ljubavi, već da omogući konstituisanje samopoštovanja koje je centralno u samoupravljanju i samo-održavanju.

Kohut dalje proširuje svoju analizu narcizma na kolektivne pojave (group self), posebno poklanjajući pažnju načinu na koji se grade paranoidni odnosi u grupama sastavljenim od vođe i njegovih pristalica. I sam Kohut upleten je u problem o kom govori. Ne prihvata kritike koje su mu upućene, stvara oko sebe vernike sopstvenoj pojavi i ličnosti. Zaposednut svojom teorijom primenjuje je na književnost, istoriju, politiku. Čak i sve neuroze pripisuje narcističkoj patologiji. Šema je uvek ista. Na mestu pradedicijencije ega, subjekat po Kohutu se rekonstruiše. Za njega je i Hamlet narcisoidni heroj, čiji je oslabljeni self otporan na tragediju društva koje je izgubilo svoje vrednosti. Nije li možda Kohut u želji napretka prevrednovao vrednosti svoje ideje, zauzevši kategorički imperativ, bez dopuštanja opovrgavanja? Ili se u želji da prevaziđe ideju čoveka koji mu je mahnuo iz voza, ne dovoljno kritički osvrnuo ka dubljem revidiranju sopstvene teorije u odnosu prema Frojdovoj jer za Frojda, termin ego ideal označava model ega koji je istovremeno supstituit za izgubljeni narcizam iz detinjstva i proizvod identifikacije sa sličnostima roditelja. Frojd kaže: „Dete je samo sebi bilo ideal.” To označava da odbacivanje dečije svemoćnosti i oduševljenosti veličinama, kao karakteristike dečijeg narcizma, omogućuje pojavljivanje nekog drugog ideala. Ono je proizvod potčinjavanja zabranama koje izriču roditelji. Znači, odbacivanjem dečijeg narcizma, pri raspadu edipalne strukture koja se odvija u egu, zahteva određeni kriterijum vrednovanja, stvaranje ideala. Glavne funkcije ego ideala po Frojdu su samoposmatranje, moralne svesti i oniričke cenzure. Poput hipnotizera, ego ideal postaje glavna potpora za građenje kolektivnog kao feonomena, smatra Frojd. Nije ni čudo da kod vođa primećujemo baš te elemente, smatrajući ih za narcističke, a ustvari, narcizam je samo bio pra-supstrat koji ih je omogućio.

Literatura:

- Damnjanović, Srđan, *Rečnik grešaka*, Zavod za udžbenike, Beograd 2009.
- Frojd, Sigmund, *Karater i libido*, Zavod za udžbenike, Beograd 2016.
- Frojd, Sigmund, *Iz kulture i umetnosti*, Matica srpska Novi Sad 1968.
- Erić, Ljubomir, *Psihodinamička psihijatrija*, Službeni glasnik, Beograd 2011.
- Govedarica, Milanko, *Filozofija psihoanalize*, Srpsko Filozofsko Društvo, Beograd 2013.

Marcuse, Herbert, *Eros i civilizacija*, Naprijed, Zagreb 1985.

Marković, Mihailo, *Logika*, Zavod za udžbenike, Beograd 2008.

Northoff, Georg, *Neuropsychanalysis in Practice* (London: Oxford University Press, 2011).

Savić, Obrad, *Filozofsko čitanje Frojda*, IICSSO, Beograd 1988.

Rudinesko, Elizabet i Mišel Plon, *Rečnik psihoanalize*, IK Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci 2002.

Milan Popov,

Institute for Philosophy and Interdisciplinary Studies, Novi Sad

Narcissism and Leaders

Summary: Freud's concept of narcissism has changed over the years. There are five different phases in using the term narcissism. The first phase is clearly the sexual phase, which relates to autoeroticism and homosexuality, which is obvious from his writings about Leonardo da Vinci. A more elaborate concept of narcissism followed and it related to the subtraction of libido from the object and its move into the ego (second phase). In the third phase, it connects narcissism and instincts, which in a way brings it back to its first meaning. Then, in the fourth phase, based on its topological differences, narcissism is no longer described as investment of the energy into the ego, but into the id. In the end, the fifth phase puts narcissism in the context of masochism and Thanatos.

Key words: Psychoanalysis, Narcissism, Freud, Kohut

Ψ И КУЛТУРА II – Ψ AND CULTURE II

Лектура енглеској индексџа/Proofreading:

Миљана Протић/Miljana Protić

Пријрема за шџамџу/Lay-out:

Досије студио, Београд/Dosije Studio, Belgrade

Шџамџа/Print:

Чигоја штампа, Београд/Cigoja Press, Belgrade

ISBN 978-86-6425-047-4

Тираж/Print run:

300

Слика на џредњим кориџама/Front Cover Photo:

Осми број серијала Елије Брубакера о животу Вилхелма Рајха/
The eighth issue of Elijah Brubaker's series about the life of Wilhelm Reich

Слика на задњим кориџама/Back Cover Photo:

Споменик Фројду и психоанализи у Бечу „Глас интелекта је тих
[али он неће утхинути пре него што се услиши]“,
Зигмунд Фројд (Sigmund Freud), Будућност једне илузије

CIP – Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

159.964.2 Рајх В.(082)

316.45/.46(082)

316.6:159.9(082)

ПСИ и култура II / уредници Г. [Гордана] Јовановић, С.
[Слободан] Г. Марковић = Psi and Culture II / editors G. [Gordana]
Jovanović, S. [Slobodan] G. Markovich. – Београд : Универзитет,
Факултет политичких наука : Институт за европске студије : Досије
студио ; Belgrade : University, Faculty of Political Science : Institute for
European Studies : Dosije Studio, 2018 (Београд : Досије студио). –
191 стр. : илустр. ; 24 cm

„У оквиру пројекта Психоанализа и култура („Пси и култура“) ... ,
новембра 2017, уприличен је скуп „Пси и култура“ 2, под насловом
„Мисао Вилхелма Рајха и психоанализа и вођа.“ ---> Сусрети и
култура. – Тираж 300. – Стр. 10–12:Сусрети „Пси и култура“ /
Слободан Г. Марковић. – Напомене и библиографске референце уз
радове. – Библиографија уз сваки рад. – Summaries.

ISBN 978-86-6425-047-4 (ФПН)

а) Рајх, Вилхелм, 1897–1957 – Зборници

б) Психологија масе – Зборници

с) Лидерство – Зборници

COBISS.SR-ID 270421516

ISBN 978-86-6425-047-4

9 788664 250474